

Історична пам'ять

Науковий збірник

Заснований 1998 року

Виходить двічі на рік

Друкується за рішенням ученої ради Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (протокол № 11 від 27 травня 2010 року)

**Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації**
Серія КВ № 15249-3821 Р від 1 червня 2009 року

**Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті
Міністрів України як фахове видання зі спеціальності «Історія»**

Засновник

Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка

Редакційна колегія

Пащенко В. О., **головний редактор**, доктор історичних наук, дійсний член АПН України

Волошин Ю. В., доктор історичних наук

Год Б. В., **заступник головного редактора**, доктор педагогічних наук

Горбик В. О., доктор історичних наук

Єрмак О. П., **заступник головного редактора**, кандидат історичних наук

Киридон А. М., доктор історичних наук

Кравченко П. А., доктор філософських наук

Нестуля О. О., доктор історичних наук

Стрілець В. В., доктор історичних наук

Сохань П. С., доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Тронько П. Т., доктор історичних наук, дійсний член НАН України

Якименко М. А., доктор історичних наук

Літературний редактор

Жигилій Н. В., кандидат філологічних наук

-
- ◆ За достовірність фактичних даних, цитат, власних імен і географічних назв відповідають автори публікацій.
  - ◆ Думка редколегії може не збігатися з думкою авторів збірника.
  - ◆ Редакція зберігає за собою право скорочувати текст і робити літературну правку.
  - ◆ Усі права захищені. Передруки і переклади дозволені за згодою автора й видання.

© **Автори публікацій**

✉ **Наша адреса:** 36003, Полтава,
вул. Остроградського, 2, кім. 19

☎ **Тел.** (05322) 7-27-25

📧 **e-mail:** historic@ukr.net

З М І С Т

Статті і студії

М.І. Степаненко

ОЛЕСЬ ГОНЧАР — ІВАН ДЗЮБА — ПЕТРО ШЕЛЕСТ:
ЩОДЕННИКОВА ВЗАЄМОРЕЦЕПЦІЯ 5

П.А. Кравченко

РОЛЬ ГУМАНІТАРНИХ ЗНАТЬ У ХОДІ РОЗБУДОВИ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ 24

65 років Перемоги

О.П. Єрмак

ВОДОПОСТАЧАННЯ КРЕМЕНЧУКА В ПЕРІОД
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941-1945 РОКИ) 31

Б.В. Год, О.П. Єрмак

ПОЛТАВСЬКИЙ ПЕДІНСТИТУТ У РОКИ ВЕЛИКОЇ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ ТА ПІСЛЯВОСННИЙ ПЕРІОД 58

Повідомлення

В.Я. Ревезук

СОБОРНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ:
ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА МІСЦЕВИХ БІЛЬШОВИЦЬКИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ (КВІТЕНЬ 1917 — КВІТЕНЬ 1918 РОКІВ) 72

О.В. Щербань

ЕЛЕМЕНТИ СТАНКОВОГО МАЛЯРСТВА
В ОПІШНЯНСЬКОМУ ГОНЧАРСТВІ
(1926 — КІНЕЦЬ 1930-х РОКІВ) 88

Слово молодого автора

Т.О. Матвієнко

ЗЕМСТВА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПРОЦЕСУ
ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ КОМІСАРІВ
ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ В БЕРЕЗНІ — ТРАВНІ 1917 РОКУ 93

В.О. Ніколаєнко

ЛІКВІДАЦІЯ ВСЕСОЮЗНОЇ РАДИ АДВЕНТИСТІВ
СЬОМОГО ДНЯ: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ 102

Історія релігії і церкви

Р.А. Сітарчук

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ АДВЕНТИСТІВ
У ПЕРІОД ЇХ ВИНИКНЕННЯ В УКРАЇНІ 108

Н.О. Воронянська

РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКИХ ВЛАДНИХ
СТРУКТУР У ПОСТСТАЛІНСЬКУ ЕПОХУ ТА
ПЕРСПЕКТИВИ ОБ'ЄДНАННЯ ЦЕРКВИ
АДВЕНТИСТІВ СЬОМОГО ДНЯ В УКРАЇНІ 115

Питання зарубіжної історії

Б.В. Год

ФЛОРЕНТІЙСЬКИЙ ПРОПОВІДНИК
ДЖИРОЛАМО САВОНАРОЛА І ГУМАНІСТИЧНИЙ РУХ
У ЄВРОПІ XV-XVI СТОЛІТЬ 124

Н.В. Бесєдіна

КНР НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ:
ОСОБЛИВОСТІ «КОНФУЦІАНІЗАЦІЇ»
СУСПІЛЬСТВА 132

Хроніка

Т.В. Тронько

ШОСТИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ
НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ СЕМІНАР
ЗІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ У ПОЛТАВІ 140

С.Ф. Кленко, Л.В. Литвинюк

ЗАКЛАД, ЯКИЙ НАВЧАЄ ВЧИТЕЛІВ 142

Критика та бібліографія

В.П. Капелюшний

Год Б.В., Єрмак О.П., Киридон П.В. Полтавський державний
педагогічний університет імені В.Г. Короленка:
історія і сучасність. — Полтава: ПДПУ, 2009. — 194 с. 144

П.П. Панченко

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Пуголовок Ю.О.
Селітроварницький стан на Більському городищі /
Олександр Борисович Супруненко, В'ячеслав Вікторович Шерстюк,
Юрій Олександрович Пуголовок. — К.: ПП Вид-во «Друкарня
«Гротеск», 2010. — 94 с. 146

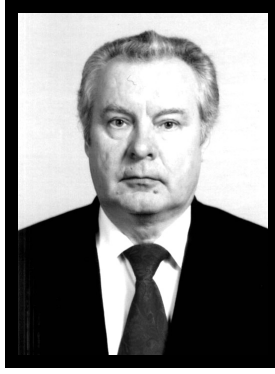
С.Д. Гелей

Онiпко Т.В. Торговельна діяльність споживчої кооперації України
в період непу (історико-економічний аспект) / Тетяна
Володимирівна Онiпко. — Полтава: РВВ ПУСКУ, 2010. —
345 с. 147

Довідка про авторів 151

Орієнтири для авторів збірника «Історична пам'ять» 152

ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ ПАЩЕНКО

19 квітня 2010 р. на 63-ому році життя дочасно відійшов у засвіти знаний в Україні та далеко за її межами вчений у галузі релігієзнавства і педагогіки вищої школи, відомий український педагог, культурний і громадський діяч, доктор історичних наук, професор, дійсний член Національної академії педагогічних наук України, заслужений працівник освіти України, член Національної спілки журналістів України, голова Полтавського обласного відділення Українського фонду культури, президент Полтавського обласного відділення Малої академії наук, колишній ректор Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка Володимир Олександрович Пашенко.

Із вересня 1975 року й до останньої миті життя В.О. Пашенка було нерозривно пов'язане з Полтавським національним педагогічним університетом імені В.Г. Короленка. Впродовж 1990-2008 рр. В.О. Пашенко — ректор університету.

Під його керівництвом значно зріс науковий потенціал кафедр, навчальний заклад здобув університетський статус. Кілька років поспіль університет ставав переможцем рейтингів «Золота Фортуна» і «Софія Київська».

В.О. Пашенко, один із провідних учених у галузі дослідження проблем державно-церковних відносин в Україні в ХХ ст., створив авторитетну наукову школу, яка нині активно готує наукові кадри. В.О. Пашенко — автор 370 наукових публікацій, із-поміж яких численні теоретичні праці з історії та сучасності церкви в Україні, філософії релігії, філософії історії, педагогіки, етики.

Внесок В.О. Пашенка в українську науку, освіту та культуру гідно поцінований. Його відзначено орденами Миколи Чудотворця «За примноження добра на землі», «За патріотизм» II ст. Української православної церкви, медаллю А.С. Макаренка, золотою медаллю «За заслуги в освіті», Почесними грамотами Верховної Ради та Кабінету Міністрів України, всеукраїнською премією імені Івана Огієнка, обласними преміями імені Самійла Величка, Панаса Мирного, Івана Котляревського, Леоніда Бразова, міською премією імені Володимира Короленка. В.О. Пашенко — почесний професор Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова, почесний громадянин Кобеляцького та Решетилівського районів.

Про наукові здобутки професора В.О. Пашенка відомо й за кордоном: за підсумками міжнародного рейтингу «Ім'я в науці» його було занесено до Блакитної книги «Інтелектуали світу» (Кембридж); за рішенням Американського біографічного інституту ім'я В.О. Пашенка включено до книги «Великі уми ХХІ століття». Також Володимира Олександровича нагороджено срібною медаллю Оксфордського університету за наукові досягнення.

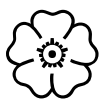
Останнім часом В.О. Пашенко — професор кафедри філософії та історії України ПНПУ імені В.Г. Короленка, голова спеціалізованої ради з педагогіки, член спеціалізованої ради з релігієзнавства при Інституті філософії НАН України. Був головним редактором часопису «Історична пам'ять», збірника «Наукові записки Полтавського педуніверситету», членом редакційних колегій кількох наукових видань. До останнього подиху В.О. Пашенко активно займався громадською та просвітницькою роботою.

Пройшовши шлях від сільського вчителя до академіка, В.О. Пашенко був по правді взірцем для молодого покоління. Його життєва філософія — це конкретні справи на благо розвитку освіти й педагогічної науки України, формування особистості Вчителя, Людини, Громадянина.

Ми назавжди збережемо світлу пам'ять про Володимира Олександровича Пашенка — видатного полтавця, щедро обдаровану й напрочуд працюючу людину.

Редколегія «Історичної пам'яті»

Статті і студії

УДК 821.161.2–94+329.15(477)

М.І. Степаненко

ОЛЕСЬ ГОНЧАР — ІВАН ДЗЮБА — ПЕТРО ШЕЛЕСТ: ЩОДЕННИКОВА ВЗАЄМОРЕЦЕПЦІЯ

За матеріалами щоденників Олесь Гончара і — почасти — Петра Шелеста у хронологічному розрізі, який охоплює період із 1965 року по 1995 рік, з'ясовано місце та роль письменника, публіциста, громадського діяча Івана Дзюби в громадсько-політичному житті України доби Хрущова, Брежнєва, перебудови й незалежності нашої держави.

***Ключові слова:** Іван Дзюба, Олесь Гончар, Петро Шелест, щоденники, праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?», шістдесятники.*

Діарійні записи Олесь Гончара про Івана Дзюбу перегукуються з нотатками про Віталія Коротича. Схожість, про яку йдеться, передусім у тому, що з роками захоплення автора «Щоденників» цими двома по-своєму талановитими шістдесятниками, його глибока симпатія до них, прагнення підтримати й захистити їх притлумлюються, переростають у неповагу, якусь холодну байдужість, навіть упередженість. Щоправда, Іван Дзюба, на відміну від Віталія Коротича, «не воює» ні з живим, ні з мертвим Гончаром, у своїх літературознавчих студіях позитивно характеризує його художній доробок, зокрема малі жанри прози — повісті та оповідання, яким критика не приділила належної уваги, які загубилися в романному огромі письменника. Отож, не пристав Іван Михайлович до тих, хто ганив Гончара, приписував йому провини різного ступеня тяжкості (з-поміж них і ті, до котрих автор «Собору» не мав навіть опосередкованого стосунку). Мабуть, урізалось в тямки колишньому найактивнішому шістдесятникові, як йому допоміг Олесь Терентійович, коли схилив на свій бік Миколу Бажана й вони разом відмовилися брати участь у роботі цековської комісії, яка поставила за мету знезброїти, знеславити, скомпрометувати непокірного й розумного автора крамольної праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» за те, що відверто, а основне — аргументовано виказав прямо у вічі найвищим партійним бонзам пекучу правду про цинічне російщення України, про ганебну радянську практику стосовно неросійських націй та народностей Союзу РСР, про жахливі збочення, пов'язані з утіленням у життя ленінської національної політики, про цілковиту ревізію цієї політики, що «її здійснив у тридцять років Сталін і продовжував Хрущов» [7, ч. 5, с. 100].

Уважне прочитання щоденників дає право твердити, що після 9 листопада 1973 року, коли з'явилася заява Івана Дзюби про помилування, Олесь Гончар по-іншому глянув на нього. Сенсаційну новину про донедавна «полум'яний символ часу. Майже месію» [9, ч. 10, с. 45] сумлінні слуги комуністичного режиму за наказом своїх вождів намагалися рознести якомога ширше і чимдуж гучніше. Газета «Літературна Україна» відразу ж знайшла на своїх шпальтах місце для покаянного слова Дзюби й додала до нього таку передмову-коментар: «Редакції газети «Літературна Україна» стало відомо, що Президія Верховної Ради Української РСР розглянула питання про помилування засудженого колишнього члена Спілки письменників України

Дзюби І. М. Зважаючи на те, що під час слідства і в суді він визнав свою вину, сприяв розслідуванню злочину й щиро розкався, Президія Верховної Ради УРСР Дзюбу І. М. помилувала». У ній уміщено ще одне повідомлення: «Кореспондент «Літературної України» зустрівся з Дзюбою І. М. і мав з ним розмову, під час якої він передав свою заяву з проханням довести її до відома читачів» [10].

Дзюбин учинок Гончар зрозумів і оцінив по-своєму, про що можна судити з діарійних нотаток другої половини 80-их — першої половини 90-их років, у котрих ренесанс шістдесятництва подано як явище недавньої історії. Цікавило його й те, коли зламався Іван Дзюба: «Чи в ізоляторі на Володимирській, чи ще раніше був новітнім Азефом?» [5, т 3, с. 447]. Зауважимо, що дехто із так званих «доброзичливців» хотів почепити тягар відповідальності за нелегкі життєві випробування, які випали авторові «Інтернаціоналізму чи русифікації?», на Олесь Гончара. Так, літератор N — «єдиний з письменників уславив свого хижака-покровителя, секретаря ЦК «Вербицького» в романі», а «тепер видає вже себе навіть за «жертву», за «вольнодумца», якого весь час «топтали», — в інтерв'ю досить популярній комсомольській газеті «Коза» докоряє Олесеві Терентійовичу, що виключив Дзюбу зі Спілки письменників, а перед цим нібито його «ледве не силою затягнув, загітував вступити до КППС» [27 березня 1991]. Звинувачення безпідставне: коли Дзюбу позбавляли письменницького квитка, Спілкою керувала інша людина. Як не дивно, але інформацію такого стибу поширювали навіть відомі майстри слова, скажімо, той же Павло Загребельний. 23 березня 1995 року в газеті «Комсомольское знамя», йдеться в нотатці від 9 липня 1995 року, він повідомляє: «Не я, а Гончар був головою Спілки, коли Дзюбу виключали». Боляче реагував чутливий до неправди Олесь Терентійович на таке лицемірство, адже на той час він «був уже вигнаний з тієї посади, а сам Загребельний був на президії й виступав», причому дуже критично. Його промову точно занотував заступник відповідального секретаря правління Спілки письменників України Леонід Бойко, який вів протокол того сумнозвісного закритого засідання правління:

«Два роки тому ми вже говорили про всі ці речі, про поведінку Івана Дзюби. Але є речі непоправні. Коли людина, боєць тікає з поля бою, то якщо він навіть одумається і повернеться в шеренгу знову, навіть стане героєм, все одно ті десятки чи сотні людей, які загинули через його боягузтво або зраду, полишаться на його совісті. І йому ніхто цього не подарує.

За ті два роки, що минули після розмови на президії, Іван Дзюба не зробив навіть спроби порозумітися, не порадився, що б і як зробити, щоб вибратися з тієї халепи, в яку він ускочив. Підкреслюю: він із нами ніколи не радився. Він найбільше уболівав за своє реноме, за свій авторитет там, а не тут, у нас. І сьогодні він такий самий, на тих самих позиціях, що й два роки тому.

Його книга «Інтернаціоналізм чи русифікація?» грає на руку нашим ворогам. Таким чином, Іван Дзюба поставив себе поза межами Спілки письменників СРСР. Він не захотів контактувати з нами і спробувати знайти спільну мову. Наш народ тяжко й уперто працює, будуючи наше суспільство, а Дзюба, замість того, щоб допомагати йому в цій справі, стає фактично шкодити йому. Спілкування з невеличкою кучкою Чорноволів, Стусів, Морозів та іншими не сумісне з перебуванням Івана Дзюби в Спілці письменників України» (див.: [1]).

Очевидно, пам'ятав, та не хотів згадувати Павло Архипович і те, як приходив того березневого вечора на квартиру Леоніда Бойка, аби передати

інформацію, що ЦК КПУ зажадав терміново подати протокол засідання з порядком денним «Персональна справа Івана Дзюби».

«Діла твої, Господи! — це останні рядки зі щоденників, написані 9 липня 1995 року — за 5 днів до того, як зморене і зболене серце Гончара перестане битися. — Був же присутній дорогий Павло на тому пленумі СПУ, де мене під орудою секретаря ЦК КПУ всупереч волі пленуму з кричущим порушенням Статуту було відправлено на вільні хліба (хоча я сам цього хотів, бо інакше ЦК з'їло б)!

І ось тепер наш друг Павлуша «забув», що я навіть був відсутній, коли Дзюбу виключали... Це при його феноменальній пам'яті на числа, на людей, на події. Боже, прости земляка!».

Леонід Бойко у своєму коментарі до протоколу запевняє, що Олесь Терентійович був присутній на засіданні, але «в обговоренні участі не взяв, навіть не подав жодної репліки... І проголосував — «за виключення». Як з'ясувалося згодом, перед засіданням з усіма членами президії Спілки письменників України було проведено «профілактичні» бесіди в ЦК КПУ й категорично наказано голосувати «за виключення І. Дзюби із Спілки письменників». Спробуй ухилитись при відкритому голосуванні — не оберешся клопотів до кінця життя! Певна річ, сьогодні можна по-різному ставитися до такої поведінки Олесь Гончара. Але щоб судити його, мабуть, треба побувати в його тогочасній шкірі» (див. про це: [1]).

Якщо говорити про оцінку Олесем Гончаром Івана Дзюби як постаті в українському духовному й суспільному житті, то вона нагадує зигзагоподібну шкалу, на котрій фіксуються плюси і мінуси, тобто взаємини цих людей наповнювалися симпатіями та антипатіями, митями радості й годинами розпуки, переситом захоплення і надмірністю зневаги.

Перша нотатка про Івана Дзюбу з'явилася в січні 1965 року. Її зміст — розповідь про Симоненківський вечір, який відбувся в Будинку літераторів 16 січня, з нагоди 30-ліття від дня народження письменника. Основним доповідачем на цьому пам'ятному й до сьогодні дійстві був Дзюба. Автор щоденників, однак, розповідає не про зміст виступу, а про анафему, яку проголосив своєму вчителю Леоніду Новиченкові відчайдушний і талановитий оратор, чим викликав рев у «молододі бурі»: «Ганьба!» Присутній на літературному дійстві Євген Сверстюк розповідь через 30 років у праці «Василь Симоненко прилетів на білому коні» про сміливий учинок шістдесятника Дзюби таке: «На публіку особливо сильне враження справив розгром... Л. М. Новиченка, який до кінця вислухав усе, тримаючись за край столу, а потім зашпів до дверей під в'їдливі супровід якихось хлопців, що кидали йому навздогін «юда» [15, с. 152].

Якщо ж говорити про засадничі положення «Виступу...» Івана Дзюби, то можна з певністю констатувати: апелювання автора до Новиченка — це не основна, а другорядна сюжетна лінія на тлі глибокого за змістом, свіжого за проблематикою, оригінального за манерою викладу публіцистичного твору шістдесятника. До найважливіших питань, порушених у доповіді-дослідженні, необхідно віднести такі: творчість Симоненка не можна відривати від цілісного процесу продукування нової української літератури, від неперервного процесу формування нових цінностей, не можна виставляти його як «єдиного зрілого поета серед молодих» з метою «побивати» ним інших письменників. Вирізнено й те, що з традицією «померлими бити живих» треба назавжди прощатися, бо вона скомпрометувала себе — не употужнювала, а гальмувала будь-який мистецький поступ, перепиняла ходу раціональній ідеї, всьому новаторському, передовому. Дзюба вперше в

літературознавстві заговорив про найпосутніше: *чого* домігся в царині поезії й *що* залишив нам у спадок молодий та яскравий письменник, автор збірок «Тиша і грім», «Земне тяжіння». Це, по-перше, те, що Симоненко за короткий час успішно пройшов великий шлях від «плитких сентенцій» до «філософсько-політичного думання, до поезії як арени самостійного мислення» [6, с. 154], здолав найвищі висоти, що було під силу небагатьом його ровесникам. Це сталося тому, що він «мужньо говорив правду, й правда його самого робила більшим і більшим». Медичне поняття «ледаче серце» — не для нього, позаяк у Василя Симоненка працювала душа й чиста совість. Він не звужував свій шлях, а розширював, уперто долав долею суджені терени-перешкоди. Про цю особливість письменника Дзюба заявляє коротко та образно: «Коли людина говорить на повний голос — голос її міцніє. А коли привчає себе говорити напівпошепки — цей «шепіт» стає її «нормальним» голосом» [там само]. Вимогливість до себе, немилосердна самокритичність, вічна невдоволеність собою забезпечили двадцятивосьмирічному лицареві української поезії такий успіх, якого досягають далеко не всі ті, кому Бог відпускає довге творче життя.

Щодо другого моменту, про який говорить Іван Дзюба, то він такий: Василь Симоненко — особливий поет національної ідеї, оскільки він визнає й декларує цю ідею, проте не заціклюється на ній. Сповідувана великим митцем «національна ідея» не витісняє, а втягує, не пригнічує, а збуджує, не вбиває, а каталізує безмежжя інших загальнолюдських ідей. І саме заглиблення в національну ідею, відданість їй веде разом і до найпотаємніших глибин інших соціальних та духовних проблем» [6, с. 155].

Третій момент — це уроки громадянської етики, яку Василь Симоненко розумом та серцем сповідував і вимагав її від інших. Він не жив за подвійним стандартом, як багато його ровесників і старших письменників, у нього слово відповідало ділу, теорія — практиці, прожект — реальності, йому була чужа й давня стара премудрість інтелектуала-вужа: «Летай иль ползай — конец известен: все в землю ляжем, всё прахом будет» [6, с. 156].

Ще раз наголосимо, що Дзюбу вельми насторожує, тривожить «одностайна любов» до мертвого Симоненка всіх — і тих, хто йшов із ним однією стежею, і тих, із ким йому було не по дорозі. Для останніх, переконує автор «Виступу...», — це спосіб виживання й самоствердження: «Вони хитрі, вони любитимуть, бо знають: ненавистю можна вбити тільки живого, а от любов'ю можна вбити і померлого. Але ми все-таки повинні їх переконати, що не в їхньому інтересі любити Симоненка, що він із того світу ще не раз таке втне, що доведеться їм довго від нього відхрещуватися» [там само].

Іван Михайлович закохував у себе публіку не ораторськими здібностями (він їх не мав), а правдою, яку понад усе цінував сам і ніс її людям. «Коли цей вродливий, стрункий чоловік зі світлонаївними, аж мовби дитинними очима виходив на сцену, — згадує поетеса Ірина Жиленко, — аудиторія завмирала. — Іван був гладіатором і лицарем, а кожен його вихід на трибуну — поединок. Із глупством, косністю, підлістю, ошуканством... Іван розкривав лицемірну «кухню» тодішньої літературної критики. Він цитував, зіставляв, ловив поважних письменників на брехні, пересмикуванні, доносительстві й хамелеонстві. Він знищував таких дощенту» [9, ч. 10, с. 44]. Шістдесятники добре пам'ятають, як доведена до агонії президія часто примушувала зійти Дзюбу з трибуни, позбавляла його слова і як він одного разу гнівно відповів їй: «А що ви думали?! Ви будете брехати — а я мовчатиму?» [там само]. Це занадто сміливі виклики, вони привертали увагу влади, за них треба було відповідати за найжорсткішими мірками.

Час розплати, як і слід було очікувати, не забарився. 1 квітня 1965 року Гончар записує в щоденнику, що мав «тяжку розмову» з Андрієм Скабою, секретарем ЦК КПУ, про Дзюбу, про те, чому його як націоналіста, ворога радянської держави, пропагандиста антирадянських ідей не позбавляють членства в Спілці письменників. Отже, можновладці хотіли чимшвидше ізолювати впливову в суспільстві людину, у яку, «без перебільшення, був закоханий весь інтелігентський Київ» [там само], від активного життя, зганьбити її, очорнити в очах чесних громадян. Скаба (зрозуміло ж, і вся партійна верхівка) скаженіли від того, що з'являлися критичні статті про українську мову в журналі «Дніпро», що організовувалися літературні вечори, що оживав студентський рух. «І все це, — обурюється Олесь Терентійович, — кримінал проти Спілки». Партійники мали б розібратися в причинах того, що відбувається, але де там: «...натомість — полювання за молодими, принизливе, ганебне. Образи, санкції, крики, погрози — геройство в кабінетах... І це — керівники. Це так треба працювати з інтелігенцією?»

Виступ на Симоненківському вечорі, промова в Бабиному Яру, вставання на прем'єрі фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» і називання членів української інтелігенції незаконно й несправедливо заарештованих радянським режимом, підготовка книги «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яку небезпідставно вважають маніфестом шістдесятників, підписання разом із Іваном Світличним, Надією Світличною, Ліною Костенко, Аллою Горською листа-звернення до низки високопосадовців — першого секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста, голови Комітету в справах державної безпеки В. Ф. Нікітченка, голови Спілки письменників України О. Т. Гончара, голови Спілки художників України В. І. Касіяна, голови Президії Верховної Ради УРСР Д. С. Коротченка, секретаря Президії Верховної Ради УРСР А. Зленка, депутата В. С. Стефаніка — зі звинуваченням у порушенні судового процесу над В'ячеславом Чорноволом у некваліфікованості й необ'єктивності суду, вирок якого «перебуває в разючій невідповідності до матеріалів слідства і звинувачення, скидається на особисту помсту, розправу наділених владою осіб над людиною, що по-інакшому думає і насмілюється критикувати дії окремих представників радянських установ, тобто здійснює своє конституційне право», та з вимогою «особисто втрутитися в справу В. М. Чорновола і не допустити ще одного грубого порушення соціалістичної законності, не допустити ще одного зловісного прецеденту» [17, с. 482], — ось перелік аж ніяк не всіх звинувачень, які офіційно й неофіційно інкримінувала Іванові Дзюбі тодішня влада.

«Справа Дзюби» швидко товстіла від нових злочинів. Вона набула всеосяжного розголосу, про неї знали й за кордоном. Коли Олесь Гончар улітку 1966 року відвідував Канаду, то почув від посольських, що там була демонстрація перед парламентом і радянською амбасадю на знак протесту проти процесу над Дзюбою та Світличним. Називає він і кількість учасників цієї акції: за одними підрахунками, 1200 осіб, за іншими — 4000 [28 червня 1966].

Про працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яка буквально сколихнула верхи і низи радянського суспільства, за яку постраждали через «самвидавське поширення» чимало людей, у щоденниках згадано принагідно (див. напр.: [19 липня 1966; 3 березня 1990]). Олесь Терентійович чомусь не приділив належної уваги цій винятковій значущості події. Переповідає він лише почуту від Шевелів, які приїздили до нього в Кончу, інформацію, що Дзюбин трактат у Москві читано на найвищому рівні та що нібито хтось із тамтешніх інструкторів погодився, що доля правди в писаннях є. Сказано й

про те, що мовбито створено якусь комісію з національних питань [19 липня 1966].

Досвідчений Гончар підтримує молодого Дзюбу в тому, що той не входить у дрібні чвари, дрібне політиканство, різні інтриги, на умовляння малих лідерів відповідає: «Не хочу брати участь у ваших маніпуляціях...» [4 вересня 1966]. «Таке бажання маю і я, — читаємо тільки-но цитовану нотатку. — Чим далі — нестерпнішими стають оці маніпуляції, що оточують творчу людину і будь-що намагаються засмоктати її, зробити подібною до себе, до їхніх маленьких душ.

Доводиться виборювати кожен день творчого життя. Навіть якщо йдуть на тебе гори, цілі буруни брехні й цинізму — мусиш вистоювати. Інакше не можна. Дух мусить мати свій суверенітет».

До найбільших заслуг Олесь Гончара, пов'язаних із захистом Івана Дзюби, віднесемо передовсім те, що він відмовився брати участь у «комісії (по Дзюбі та ін.)» [8 травня 1993]. Про це довідуємося з діарійних нотаток від 20 липня 1988 року і 8 березня 1995 року. Відомо, що «цековську» комісію створено за ухвалою Політбюро під орудою Петра Шелеста. «...Якби не наш протест із Бажаном, що фактично знейтралізував цей езуїтський намір, то репресії почалися би вже тоді, а не через 5 років, коли мене вже було усунуто від керування Спілкою...», — напише Гончар майже через 30 літ — 8 березня 1995 року. Вже в період перебудови (1988 рік) Іван Михайлович довідається від Олесь Терентійовича, як готувався над ним «і його ватагою» процес: Гончарові й Бажанові було роздано «купу макулатури», листівок, щоб читали та, як посвятив їх у цей ганебний задум «один чесний чекіст» Головка, виступили від інтелігенції в ролі «експертів». «Ну, як П. Любченко колись виступав за дорученням ЦК як громадський прокурор на процесі СБУ (тепер ми знаємо — сфабрикованому)...» — зі злобою коментує цю авантюру автор щоденників. Така пропозиція роздратувала обох письменників. Аби ухилитися від участі в роботі комісії й цим виявити свою громадянську непокору, вони вдалися до хитрого плану: Микола Платонович раптово має «захворіти» та опинитися в Пущі-Водиці, а Олесь Терентійович напише різкого листа Шелестові: «...рішуче відмовляюся від такої ролі, й на вашій дивній «комісії» більше ноги моєї не буде!..» [20 липня 1988]. Партійці приховали це послання, сподівалися, що про нього ніхто і ніколи не довідається. Однак часи змінилися, й колись засекречені ними матеріали розтаємничуються, що дає змогу сумлінним дослідникам писати правдиві сторінки української історії. Процитуємо без скорочень лист Олесь Гончара до першого секретаря ЦК Комуністичної партії України товариша Шелеста Петра Юхимовича:

«Вельмишановний Петре Юхимовичу!

Я не зможу брати участь у роботі комісії. Не зможу тому, що смисл її роботи мені неясний.

Яке призначення підготовлюваних матеріалів? Чи мають вони якусь стосовність до процесу над Світличним? Я був і залишаюся при тій думці, що репресії не є найкращим способом розв'язання ідеологічних питань. Більше того, вважаю, що проведені арешти завдали шкоди ідейно-виховній роботі партії, посіяли серед інтелігенції, особливо серед молоді, настрої підозрілості, недовіри, пригніченості, й це тоді, коли, йдучи назустріч 50-річчю Великого Жовтня, нам належало б згуртувати всі творчі сили для спільної патріотичної роботи. Буває іноді, що навіть до людини винуватої, до людини, яка помилилася, стала на хибний шлях, доцільніше виявити

великодушність. Деколи навіть судовий вирок має меншу силу, ніж акт великодушності, гуманності.

Щодо листа І. Дзюби. Неважко помітити його односторонність, у ньому чути відгомін давно осуджених націоналістичних концепцій. Автор явно згущує фарби, зміщує акценти, на одному надто наголошуючи, інше затушовуючи; в статті, скажімо, зовсім обійдено той факт першорядної ваги, що український народ був урятований від винищення фашизмом лише завдяки надійній єдності в роки випробувань з народом російським, зі всіма народами Радянського Союзу. Це лише один з прикладів авторської тенденційності. І все ж є в статті Дзюби чимало такого, що заслуговує на серйозну увагу ЦК. Це, зокрема, ряд конкретних фактів та статистичних даних, що стосуються українських шкіл по містах, видань, тиражів, підготовки спеціалістів у вищих школах республіки тощо. З листа видно, що ідейно нездорові настрої серед молоді виникають здебільшого як відповідь на прояви великодержавництва, на факти зневажання української мови та ігнорування її в установах, у вищій школі, що прямо суперечить відомим указівкам В. І. Леніна в національному питанні.

Одним із таких проявів великодержавництва я вважаю т. зв. «Письмо семи», адресоване в ЦК КПРС. У відповіді на цей «документ» я не можу взяти участь ще й тому, що вважаю нижчим своєї гідності відповідати на анонімку. Безіменна ця писанина наскрізь проїнята шовіністичним духом, злобою і зневагою до української культури. Якщо вітати Шолохова українською мовою розцінюється як кримінал, якщо не здатні зрозуміти, що українське слово було сказане на ювілей на знак поваги до матері письменника (відомо ж, що мати Шолохова українка), якщо цьому надається якогось іншого підозрілого значення, то про що можна говорити?

Сам факт розслідування цієї безчесної анонімки є образливим для української інтелігенції. Нашій інтелігенції нема в чому виправдовуватись, бо всім життям, працею, творчістю вона довела й доводить свою вірність ленінським ідеям інтернаціоналізму, вірність священній для всіх нас ленінській рівноправній дружбі народів.

Коли ж настає потреба розібратися в пекучих питаннях, послухати думку інтелігенції про складні сьогочасні процеси ідеологічної роботи, то для цього можна знайти відповідні форми. Послухати живих людей у відкритій розмові, вдатись до вільного обміну думок, а не вивчати ці питання по анонімках.

Дорогий Петре Юхимовичу! Прошу зрозуміти мене правильно: лист цей продиктований бажанням глянути правді у вічі, висловити погляд на речі одверто, чесно, без крутіїства. Кожен із нас повинен діяти так, як підказує совість. А саме моя совість, моє сумління й спонукають мене сказати ці слова, висловити ці думки.

З глибокою пошаною

Олесь Гончар» [4, с. 109-110].

Про реакцію першого секретаря ЦК КПУ на такий сміливий лист та ще й від усесвітньо відомого на той час письменника-романіста довідуємося з щоденникової нотатки, датованої 18 серпня 1988 року: апаратники розповідають, що Петро Шелест дуже лаявся, коли одержав послання, метав на його автора гнівні громи: «Гончар їжака мені під задницю підклав! Що я робитиму з цим його листом? Це ж лист від члена ЦК! Той хитрий у Пущу втік, а цей, дурень, папера офіційного мені такого підкинув, що його ні зареєструвати, ні повернути, ні в кошик кинути!..» З іншого запису від

3 березня 1990 року дізнаємося, що Гончарів лист був для Шелеста бомбою [3 березня 1990].

У щоденнику Петра Юхимовича 13 січня 1966 року записано, що в ЦК КПУ проведено нараду з питань науки і пропаганди, у якій брали участь українські письменники, викладачі університету й вищої партійної школи, відомі історики, працівники ЦК КПРС із питань науки та пропаганди. На цьому зібранні розглядали питання про надання критичної оцінки такому «шкідливому ідеологічному документу», як трактат «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Домовлено й про те, що група товаришів підготує документ, який би викривав працю Івана Дзюби. Перший секретар ЦК Компартії України повідомив присутнім, що Олесь Терентійович Гончар не зголосився брати участь у роботі комісії й про це письмово повідомив ЦК. Реакція на почуте в партапаратників була різною. Як повідомляє Петро Шелест, «гарячі голови», зокрема Грушецький та Ватченко, прагли «політичної крові», пропонували вжити «лівацьких заходів впливу на Олеся Терентійовича: виключити його з партії, вивести зі складу ЦК, відкликати з депутатів, удатися до глибокої ідеологічної «проробки», навіть заарештувати. Шелест усвідомлював, що «піти цим шляхом, значить нашкочити нашій спільній справі — відштовхнути, а може, і втратити талановитого письменника й впливову людину серед творчої інтелігенції» [17, с. 223]. Він остудив ортодоксів-марксистів, за що його похвалив тодішній Голова Президії Верховної Ради СРСР Микола Підгорний: «Знаєш, Петре, — сказав він Шелестові, — нас з тобою арештують, ніякий ... і слова не скаже. Про Гончара заговорить світ, та й узагалі, який ідіот виношує таку ідею» [там само]. Інформацію про відмову Олеся Гончара бути причетним до «справи Дзюби» зберігають також мемуарні записи Петра Юхимовича 1992-1993 років: «Я вже писав... про книгу Дзюби. А сталося так, що деякі письменники, такі, як Гончар Олесь, відмовилися брати участь у кампанії проти цієї книги. Але ж це справа кожного! Проти Гончара виступили мої товариші по ЦК, хотіли його вивести зі складу ЦК і т.п. Я поїхав тоді у ЦК КПУ порадитися з Підгорним. Розповів йому. Він каже: «Петре, тримайся лінії такої, якої ти тримався. Україна і Росія, як вони розділяться, то немає й Союзу! На кого ж, як не один на одного нам рівнятися?» [16, с. 423].

Петро Шелест нічого не говорить про зустріч, яку мав із Олесем Терентійовичем після одержання листа. Гончар же на все життя запам'ятав той візит до ЦК і зафіксував це в щоденниках: «Був на розмові в Шелеста, зробив заяву про відставку (в зв'язку з наближенням з'їзду). Розмова важка. Як з бетоном. А висловив усе, що накипіло. І за всіх — і за старих, і за молодих.

Тепер ждять — з якого боку мстивий і злобний удар» [29 січня 1966]. Згадано в цій нотатці й про «побратима по нещастю», яке трапилося у зв'язку зі «справою Дзюби», Миколу Бажана: «Заходив Бажан. У нього теж ночі-кошмари і настрої не кращий. І все ж віряться в просвітлінь».

Валентина Данилівна, коментуючи напружені до крайньої межі, знервовані відвідини Олесем Терентійовичем ЦК, посилається у книзі «Я повен любові...» на таку почуту від нього розповідь: «На тій вирішальній розмові в Першого, де було обляяно мене «демократом», усе доскіпувано було:

— Що и цим хотіли довести? Показати, який Ви лицар (осудлива гримаса).

І давали зрозуміти, що ще не пізно поправити становище. І що як далі стоятиму на своєму, то втрачено буде багато — і цікавість, і депутатство.

Який тупий і жалюгідний шантаж! Та плювати мені на всі чини, якщо їх треба добувати ціною свободи — свободи художника!» [3, с. 90].

Удар, про який говорив Олесь Гончар, чекав його невдовзі. Від середини березня 1966 року він уже не член ЦК. Це не те що не засмутило, а навіть заспокоїло письменника, бо він не мав анінайменшого бажання жити з розтоптаним сумлінням, хотів «дивитись чистими очима в вічі дітям своїм і друзям» [18 березня 1966].

Щоденникова сторінка Шелеста від 28 січня 1966 року свідчить про те, що він нібито неабияк уболівав за долю Олесья Гончара, намагався захистити його від «не в міру «гарячих» голів». Бесідуючи з Олександром Корнійчуком про письменницьке життя в Україні, про роботу Шевченківського комітету, Петро Юхимович застерігає, щоб «до Гончара підійшли обережно, з розумінням», а не рубали з плеча, як дехто пропонує, тому що такий підхід нашкодить спільній справі.

Тут місце розкрити ще один штрих до «справи Дзюби» — ставлення Шелеста до Івана Дзюби та його трактату. Воно, як ділиться в інтерв'ю з Сергієм Шаповалом (2001 рік) молодший син Шелеста Віталій, неоднозначне:

Праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» «була в батька майже настільною. Він її читав, плювався, говорив, що так не можна, я відповідав, що є факти, їх треба осмислити. Його позиція стосовно Дзюби в наших розмовах багаторазово прокручувалася і поступово формувалася» [17, с. 748]. Від себе зауважимо, що навряд чи ще хто-небудь із високих партапаратників сприймав так, як Шелест, просякнуту націоналізмом книгу, котра наробила стільки лиха, та її автора—антиінтернаціоналіста». Це відчував і сам Дзюба. Поглянувши на колишнього першого секретаря ЦК КПУ з відстані майже в сорок років, Іван Михайлович скаже, що «становище Шелеста було складне, йому доводилося лавірувати і, намагаючись хоч трохи розширити економічні або, може, й культурні права України, він, натомість, мусив за давньою українською традицією компенсувати це маленьке українофільство політичною запопадливістю... Петро Юхимович був неординарною людиною і, певно, хотів залишити добрий слід на українській землі. Але не все від нього залежало» [17, с. 765, 767].

Повертаючись після такого розлогого відступу до розкриття основної проблеми, зокрема демаршу, який учинили Гончар та Бажан, слід вияскравити те, що ці двоє письменників не допустили спроби сфабрикувати ще один антиукраїнський процес (створена комісія розпалася), змусили партійних чиновників винаходити інші сценарії впливу на непокірних і хоч трохи оглядатися назад, думати, що чинять, зрештою, пам'ятати, що за все скоєне колись треба відповідати перед самим собою, перед людьми та перед Усевишнім.

Чого-чого, а інших сценаріїв для «перевиховання» негодних людей у влади не бракувало. Ось один із них: Ю. Кундуфор, завідувач відділу науки і культури ЦК КП України, та Г. Ревель, завідувач відділу пропаганди й агітації ЦК КП України, продовжуючи розпочатий кілька років тому наступ на Івана Дзюбу, 10 квітня 1967 року подали до ЦК КП України «Лист... про опозиційність І. Дзюби». У цьому документі вони обчіпляли з голови до ніг Івана Михайловича Дзюбу ганебними ярликами, вишикували в ряд усі політичні «диверсії», які, на їхню думку, саме через бездіяльність Спілки письменників України, очолюваної Олесем Гончаром, набували щодалі ширшого розголосу й більших розмахів.

Щоденники Олесья Гончара й Петра Шелеста засвідчують, що переслідування Івана Дзюби не припинилося і в 70-их роках, воно навіть

посилилося. Тяжкими для виснаженого хворобою Івана Михайловича стали 1972 і 1973 роки: психічні засоби впливу, арешт, допит, ув'язнення (5 років таборового режиму). Партійні ідеологи вперто доводили до логічного кінця розпочату проти Дзюби кілька літ тому кампанію. Учасником деяких зінтригованих ними дійств був і Олесь Гончар. У нотатці від 2 березня 1972 року з максимальною точністю відтворено перебіг подій, пов'язаних із виключенням Дзюби зі Спілки письменників. Почалося з того, що Федченко особисто зобов'язав Олесь Терентійовича завчасно з'явитися на партком. На призначену годину Гончар прибув до ЦК, де «якась метушня... щось тривожне», й почув від Федченка таке: «Є постанова Політбюро про Дзюбу... На підставі висновків комісії». До комісії входили: Скаба (голова), Козаченко, Шамота та інші. «Справу Дзюби» Олесь Терентійович називає лайкою, викладеною на 12 сторінках, у якій «про шовінізм ні слова. Про те, що школи русифікуються, — ані-ні!» [5, т. 2, с. 107].

Під час прогулянки в саду після ознайомлення зі «страшними» злочинами Дзюби Бажан сказав Гончарові: «Я розумію, сьогодні питання перед нами поставлено так: або партія, або Дзюба. Або голосуй, або...» І додає: «Так гідко не почував себе після 37-го року...»

У щоденниках зафіксовано хід «драматичного (за температурою виступів)» [7, ч. 8, с. 102] закритого засідання президії, на якому були присутніми Микола Бажан, Олександр Бандура, Яків Баш, Платон Воронько, Олесь Гончар, Андрій Головка, Любомир Дмитерко, Павло Загребельний, Микола Зарудний, Юрій Збанацький, Василь Козаченко, Іван Ле, Олекса Мусієнко, Леонід Новиченко, Борис Олійник, Степан Олійник, Дмитро Павличко, Натан Рибак, Михайло Стельмах, Павло Усенко, Микола Ушаков, Микола Шамота. Вступне слово зробив перший заступник голови правління Спілки письменників України Василь Козаченко, який головував на цьому зібранні. Він демонстрував закордонні видання Дзюби, вбачаючи в цьому величезне зло. Працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Козаченко назвав компілятивною, побудованою «в дусі націоналістичних писань Сергія Єфремова, Михайла Грушевського та інших націоналістичних видань. Хоч і не завжди з посиланням на них... Одне слово — праця І. Дзюби просякнута націоналістичним духом. Від неї ленінізмом та нашими комуністичними ідеями і не пахне... За неї схопилися, як за знахідку, покидьки всіх мастей від лютих націоналістів аж до сіоністів і маодзедуністів включно... книжка воює проти нас, нашого радянського ладу, КППС, а отже, проти всього радянського народу, а може, передусім — і проти українського народу... Ми не можемо перебувати далі в Спілці письменників разом із Дзюбою І. М.».

Олесь Гончар записав і тези Дзюбиної промови: «Я розумію ваше становище, — скаже він після Козаченкового нападу. — Не знаю, чи розумієте ви моє, а я ваше розумію. Справа моя, власне, вже вирішена наперед, і від вас не залежить, мені це ясно...»

З-поміж тих, хто тримали слово один за одним, — Збанацький, Собко, Іван Ле, Дмитерко, Воронько, Новиченко, Рибак, Павличко, Бандура, Баш, Загребельний, Бажан. Останній, зауважує Гончар, недостойно повів себе:

«...почав з того:

— Ніхто мені вказівки не давав вас виключати. Я сам і т.д.

(А після всього догнав мене: «Чи не дуже підло я виступив?») — «Вам не треба було зовсім виступати». Скіс)».

Над усім цим процесом стояла ще одна людина, яка, все підготувавши, залишилася в тіні, «захворіла» на грип — Юрій Смолич. Гончар називає його «Ідушкою Головльовим» і відносить до категорії хитрих та підлих людей:

Смолич тішитья тим, що всі нібито не розуміють злочину, який він скоїв, «думає, що забули першу редакцію мемуарів. Там з Кулішем вони ридають над могилою М. Хвильового. А зараз — в новім варіанті, що друкується у «Вітчизні», — «ми з Галаном над могилою, де похований сякий-такий, лютий ворог...» і т. ін.)). Основний зміст думок усіх, хто критикував Дзюбу, можна передати тезою Івана Ле: «Ми, письменницька організація України, мусимо з усією рішучістю сказати, що дії Івана Дзюби несумісні з радянською ідеологією і несумісні з нашою радянською дійсністю. Давайте приступимо до ліквідації цього».

Цитує Олесь Гончар і прикінцеве слово Івана Дзюби, який наголосив, що не відмовляється від праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», бо вона в основних своїх положеннях відбиває гірку правду тогодення:

«Хотів я працювати — змоги не дали. Хотів поїхати в Грузію або Вірменію, вивчити мову, щоб перекладати, — не вдалось. Але якщо хто скаже вам, що Дзюба брав участь у якихось «змовах», був «зв'язаний» з тим-то й тим... прошу, — не вірте. Навіть слідство цього не довело, і ви, Вас. Павл[овичу] не доведете, і ніхто не доведе ніколи, бо цього не було.

І я прошу пробачення, що завдав вам клопоту, відривав вас стільки разів від роботи. І повірте — ні до кого з вас не почуваю озлобленості. Не знаю, як складеться моя доля, але я не озлоблюсь проти вас... Ви — мусили».

Президія виконала волю влади, прийняла ухвалу, на яку давно чекали партійники: «За грубе порушення принципів і вимог Статуту Спільки письменників, за виготовлення і розповсюдження матеріалів, які носять антирадянський, антикомуністичний характер, виражають націоналістичні погляди, зводять наклеп на радянський устрій та національну політику партії, активно використовуються нашими ворогами в боротьбі проти Комуністичної партії й Радянської держави, Дзюбу І. М. виключити із членів Спільки письменників України». За неї проголосували всі, й Олесь Гончар також. Зупинити процес він не міг хоча б тому, що не очолював на той час Спільки і не мав того важеля впливу, який ми сьогодні називаємо адмінресурсом.

Виповненою широті є оцінка Олесем Гончаром поведінки Дзюби на засіданні президії: тримав себе гідно, вивищився над усіма, бо почувався внутрішньо найвільнішим. Він, на відміну від жалюгідного звинувачувача, який був ні в сих ні в тих і ховав свій погляд під стіл, сміливо й чесно дивився всім у вічі, «без пози, без театральності, з глибокою внутрішньою переконаністю говорив, що таке правда і що — брехня. Ось таких я побачив тільки на фронті», — цими зворушливими словами й закінчує автор нотатку, датовану 2 березня 1972 року.

Позбавлення Івана Дзюби письменницького квитка — це передостання частина серіалу за назвою «Справа Дзюби». Завершальна частина його — арешт Івана Михайловича (квітень 1972 року), вирок суду — 5 років таборів суворого режиму (травень 1973 року). Цим частинам передувала низка інших. Хронологію їх зафіксовано в щоденникові Шелеста. Якщо порівняти діарійні нотатки Петра Юхимовича та Олесея Терентійовича, то неважко помітити, що перший секретар ЦК Компартії України приділяв «справі Дзюби» значно більше уваги й подав до неї свої коментарі. За його записами розвиток основних подій серіалу, про який іде мова, від кульмінації до експозиції має такий вигляд:

30 березня 1972 року

Про значення праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», про її розголос і вплив на суспільство свідчить те, що вона стала предметом розгляду на засіданні політбюро ЦК КПРС у Кремлі [17, с. 363-369].

Більшість із тих, хто брав участь в обговоренні доповіді Юрія Андропова про небезпеку ворожої пропаганди, про загострення класової та ідеологічної боротьби, про антипартійні й антирадянські прояви політичних блоків, про просочування за кордон небажаної інформації та поширення «самвидаву», згадували Івана Дзюбу й один з-перед одного критикували його трактат, який, очевидно, не те що не читали, а й в очі не бачили. Тон задав Петро Шелест: розповів про роботу комісії, що аналізувала працю й дала їй правильну оцінку, про випуск книги «Що і як відстоює Дзюба», яка «мала гострий, критичний, розвінчуючий характер» [17, с. 364]. Навіть найповажніша особа зібрання — генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Брежнєв — поцікавився, чому стосовно вільнодумства Дзюби вчасно не вжито рішучих заходів і не заглушено все в зародку. Пономарьов у своєму виступі наголосив, що в праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» на повну силу виявив себе український націоналізм. До нього приєднався Володимир Щербицький, саркастично зауваживши, що на книгу Дзюби ми належно не відреагували, «недостатньо вжили заходів, і це наша помилка» [17, с. 366]. Висновок останнього приголомшив Шелеста, про що свідчить його щоденниковий запис: Щербицький «був зрадником, він себе зовсім розкрив як підлабузник, кар'єрист, безпринципова людина» [там само]. Шкідливою назвав працю Івана Дзюби Демічев і звернувся до всіх із закликом зміцнювати у країні ідеологічний фронт Микола Підгорний, який, на відміну від інших українців-керівників, намагався захищати Україну і її народ, на цей раз зайняв антидзюбівську позицію: запевнив, що трактат «Інтернаціоналізм чи русифікація?» культивується за кордоном через ту причину, що в ній відображено бажання й помисли ідеологів Заходу, наших ворогів.

У цьому місці зробимо відступ і наголосимо ще раз на вельми значущому, за нашими переконаннями, факті: прискіпливе обговорення на високому партійному рівні книги «Інтернаціоналізм чи русифікація?», розсилання її скороченого тексту за вказівкою Петра Шелеста в усі обкоми партії «чи для того, щоб знали «обличчя ворога», чи, може, для того, щоб звернути увагу партійних апаратів на нехтування ними національного питання» [17, с. 765], — подія неординарна. Своім сміливим та принциповим запитанням «То що ж: будете і на п'ятдесятому, і на сімдесят п'ятому, і на сотому році радянської влади знімати з роботи людей за літературні вечори; підсовувати потаємні магнітофони туди, де збираються товариські компанії; розганяти публічні дискусії за допомогою роти КДБ і самбістів; арештовувати за читання книжок; компонувати в катівнях КДБ «націоналістичні організації», вилучати з приватного користування друкарські машини; перевіряти й «проріджувати» особисті бібліотеки будівників комунізму; «тягати» по інстанціях; «ламати хребти», обстрілювати, тероризувати?» Іван Дзюба неабияк насторожив найвищу партійну верхівку, змусив її по-іншому подивитися на національні проблеми, зокрема на українське питання. Автор праці досяг своєї мети. Його книгу сприйняли — як і має бути, кожна зі своєї дзвіниці — три категорії читачів, котрим він її адресував: партійні та державні керівники, що відповідали за національну політику в Україні, втілювали її в життя; байдужі громадяни, які не чинили спротиву російщенню й цим самим сприяли розквітові обрусительства; патріоти, яким боліла тодішня національна політика в Союзі РСР та в Українській РСР і які б мали позитивно впливати на цей процес [7, ч. 5, с. 96-97];

26 лютого 1972 року

Органи КДБ вимагають виключити зі Співки письменників України Івана Дзюбу [17, с. 360-361];

22 лютого 1972 року

Відбулося закрите засідання Політбюро ЦК КПУ, на котрому обговорювали питання, пов'язане з висновком комісії ЦК КПУ щодо трактату Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» На думку Петра Шелеста, «комісія дала правильну оцінку, було випущено книгу, в якій критикувалась «теорія і труди» Дзюби... ЦК КПРС був своєчасно поінформований про заходи, що вживаються, всі члени Політбюро були згодні й підтримували заходи». Деякі члени комісії — Щербицький, Ляшко, Лутак, Титаренко — вимагали негайного арешту Дзюби та інших. Овчаренко, Скаба, Опер доводили протилежне, пропонували погодитися з ухвалою комісії. Поспішні рішення, занадто радикальні пропозиції корегував Шелест, йому вдалося все-таки вгамувати пристрасті [17, с. 360];

9 січня 1972 року

Уміщено інформацію Федорчука (КДБ) про те, що Дзюбу причислено до угруповання, яке у своїй ворожій діяльності об'єднується із сіоністами і навіть іноземною розвідкою (Сахаров, Якір, Солженіцин [Москва]; Плющ [Київ]). «Потрібно цю справу досконало вивчити, — розмірковує Шелест, — скинувши всіх в один блок, не розібравшись по суті, можемо прийняти багато неправильних рішень, які не принесуть користі, а шкода буде велика» [17, с. 357];

9 серпня 1970 року

Новий голова КДБ Федорчук, який прийшов на зміну Нікітченкові й звинувачував останнього в послабленні дисципліни в комітеті та органах КДБ, «докопувався», чому не було справжньої боротьби проти націоналістів і праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Він силоміць насаджував принцип: «Ми працюємо на Союз, ми інтернаціоналісти, і ніякої України у нашій роботі немає» [17, с. 329]. До речі, саме Федорчук улаштував масові арешти «дисидентів». Попив він чималенько крові й із Дзюби, коли наклав на нього домашній арешт, звільнив його з роботи у видавництві «Дніпро», а потім знову помилував і дозволив працювати. Так тривало до «справжнього» ув'язнення. Не Шелест, а голова КДБ Федорчук, скаже пізніше Іван Дзюба, вів «національну політику», він був спеціально присланий з Москви, щоб «підкопати» першого секретаря ЦК й покінчити з українським буржуазним націоналізмом [17, с. 766];

11-12 квітня 1967 року

У розмові з редактором журналу «Всесвіт» О. І. Полторацьким Петро Юхимович згадує і Дзюбу, характеризує його як розумну людину, доброго письменника, відданого своєму народові, «але іноді в нього з'являється «політичне донкіхотство», яке завдає шкоди нашій спільній справі, в тому числі розвитку української культури і мови» [17, с. 237];

25 квітня 1966 року

Нікітченко, Шульженко (КДБ), Скаба, Шевель, Кундуфор (ЦК КПУ), Глух (прокуратура) одержали завдання підготувати матеріали про недостойну поведінку Ліни Костенко, Івана Драча, Євгена Сверстюка, Івана Дзюби. Ці матеріали заслухано на XX з'їзді комсомолу України й на з'їзді письменників України. І це, з неприхованою втіхою заявляє Шелест, «подіяло: дехто з молоді рішуче відійшов від неправильних і шкідливих дій» [17, с. 225];

28 січня 1966 року

Петро Шелест приймає декана факультету філології Київського університету імені Т. Г. Шевченка, веде з ним розмову про лист Івана Дзюби. Старий комуніст Іщук — «дуже цікава людина, яка має свої погляди і міркування... стоїть на правильних ленінських позиціях щодо національного

питання», — негативно відгукується про лист, запевняє, що візьме участь у роботі комісії й поданні письмової ухвали на нього. Ця позиція сподобалася Петрові Юхимовичу, підбадьорила його, адже «Іщук — впливова фігура серед студентів і творчої інтелігенції, особливо серед письменників, а це в даному випадку дуже важливий фактор», і йому «особисто була важлива його думка з ряду питань, у тому числі з роботи серед студентської молоді» [17, с. 223-224];

13 січня 1966 року

Проведено нараду з метою викриття шкідливих ідеологічних документів — «Лист 77» та «Інтернаціоналізм чи русифікація?» На цьому партійному зібранні велася розмова й про те, що Гончар вийшов зі складу комісії, яка мала вчинити суд над Дзюбою [17, с. 222-223];

3 січня 1966 року

Шелест одержав Дзюбин лист на 214 сторінок [17, с. 222];

10 листопада 1965 року

Перший секретар ЦК Компартії України вів бесіду з Олесем Гончаром про Івана Світличного та Івана Дзюбу, прислухався до оцінки співрозмовника, що це здібні й талановиті молоді люди, що їх даремно зараховують до націоналістів. Почув він навіть те, що Дзюба та Світличний ніде не працюють і від того страждають [17, с. 221].

У щоденниках Петра Шелеста можна знайти інформацію-компрогат на окремих письменників, як-от: Дмитерко, Подоляка і Коротич підготували гарну статтю проти концепції Дзюби. Або: Дмитерко й Павличко «...добре написали, просто молодці» [17, с. 310], листа, у якому розвінчують Дзюбу.

Віталій Коротич в інтерв'ю, підготовленому Сергієм Шаповалом спеціально для видання «Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали», згадує, як жорстко на нього тиснув завідувач відділу пропаганди ЦК Г. Ревель, щоб опублікував негативну рецензію на книгу Дзюби. Обіцяючи поетові посаду заступника постійного представника України в ООН, він переконував його, що той виконує не просто прохання, а важливу вказівку лідера Компартії України Петра Шелеста. За відмову Віталій Олексійович добре поплатився: «...Через тиждень, — пригадує він, — до Спілки письменників завітав секретар ЦК Овчаренко, зібрав секретаріат Спілки і сказав: «Для нас дуже важливі талановиті люди. Чому такий талант, як Віталій Коротич, протирає штани в секретаріаті?» Він повинен писати! Ми чекаємо на його твори!» І мене вигнали. Вслід за цим розсипали набір моєї книжки» [17, с. 717-718].

Один із «просто молодців» — Дмитро Павличко — не заперечує того, що справді оступився, коли несправедливо критикував Дзюбу, приставши на цинічну пропозицію колеги. У статті «Пам'ять століть» він пише, що цей факт для нього подвійно ганебний: «Перед сумлінням своїм, повністю підтримуючи й подивляючи за розум і відвагу книжку Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», я зламався під натиском Шелеста, підписав на його вимогу Дмитеркову писанину. Ганьба для мене подвійна тому, що я, підписавши той лист, по-перше, виступив проти своєї совісті, а по-друге, опинився в компанії Коротича, тобто потрапив до списку людей, з якими ніколи не хотів мати нічого спільного» [12, с. 144].

Цькування людей одне на одного було модним й у сталінські, й у хрущовські, й у брежнєвські часи. Листи на підтримку або осуд тієї чи тієї особистості, події часто фабрикувалися. Траплялося, що й Гончара без його згоди втягували в різні інтриги. У 1990 році Олесь Терентійович довідався з публікації у «Вечірньому Києві» якогось Букатого (вважає його

провокатором), що нібито разом із письменниками Чингізом Айтматовим, Василем Биковим, Костянтином Симоновим, Костянтином Федіним, Михайлом Шолоховим та членами Академії наук СРСР він осуджував поведінку Дмитра Сахарова й Олександра Солженіцина. Як це сталося, авторові «Собору» невідомо. «Знаю тільки, — занотує він 13 травня 1990 року, — що і в вічі я того листа не бачив, ніхто моєї згоди не питав — такий був стиль життя. Але доведи тепер...».

Повернемося до щоденників Олесь Гончара. Після 1972 року аж до 1988 року в них немає жодної нотатки про Івана Дзюбу. Зійшов цей шістдесятник з його діарійного оvidу, мабуть, тому, що написав заяву про помилування, яку відразу після свята Великого Жовтня надрукувала «Літературна Україна». Це каяття прочитали тисячі людей. Одні з них осуджували Дзюбу, який ще вчора «був володарем дум і змістовником правди... кришталево чесним і повністю позбавленим честолюбства, пози і самозамилування... імпував... новому поколінню інтелігенції глибокими знаннями, широкою обізнаністю в багатьох сферах життя, аргументованістю твердження... неповторним артистизмом натури» [9, ч. 10, с. 44], та в одну мить відступилися від нього, інші злорадо потирали руки, тішилися, що зламано хребет злісному «антирадянщикові», ще інші не картали, а співчували йому, бо розуміли, що з такою хворобою, яку мала ця велика людина, у в'язниці не вижити.

Свій нелегкий крок — написання й оприлюднення листа про помилування — з відстані чверті століття Іван Дзюба пояснює так: лист «був сприйнятий як відмова від власних поглядів. Але мені уявлялося, що я вкладаю в нього інший зміст: заперечення того, що мені приписувалося. Я хотів заперечити той образ, який мені нав'язували, але який не був моїм. Тому свою заяву я розглядав як самозахист — іншого способу самозахисту тоді в мене не було. Хочуть зробити з мене ворога, антирадянщика, націоналіста? Я ним не є і скажу, що ним не є. А якщо дав якісь підстави так себе розуміти, — в цьому винен. І справді думав, що в чомусь важливому помилюся».

Передбачав, що більшість сприйме мою заяву як самозречення. Але міркував так: мої головні задуми і справи ще попереду, своєю працею я доведу, ким я є і для чого живу» [6, ч. 8, с. 103].

Те, що уявлялося авторові «Інтернаціоналізму чи русифікації?», не помітили інші, з-поміж них і Олесь Гончар. Колишнього Івана Дзюби, зауважує у своєму дослідженні «Явище і норма: Іван Дзюба, критик» Марко Павлишин, уже не було, та написані ним нові праці суттєво відрізняються від попередніх [13, с. 26]. Про покайну заяву, про третій період творчості, що розпочався після арешту й тривав приблизно до 1986 року [13, с. 17], про вихід нових книг Дзюби «Грані кристалу» (1976 рік), «Вітчизна у нас одна» (1984) та інших у щоденниках не знайти ні критики, ні похвали. Мовчання, збайдужіння до того, кого колись знав і кому чимось сприяв, — це теж оцінка його. Про Івана Михайловича Олесь Терентійович знову заговорить (скупі і здебільшого в негативному плані), коли колишній шістдесятник опиниться у вирі політичних подій доби перебудови й гласності, утвердження самостійної України. Вартою уваги є нотатка від 3 березня 1990 року: «Не раз доводилось чути від товаришів: як удалося Дзюбі уникнути долі Сверстюка та Світличного, якою ціною це йому далось?»

Важко сказати, ніхто з нас тут не судія. Може, просто інший збіг обставин... Ясно тільки, що творча людина змінюється, не стоїть на місці, в її натурі — розвиватись. І що Дзюба явно змінився (не завжди на краще) — це

теж помітно. Але ради об'єктивності варто сказати, що останнім часом він багато робить для захисту мови, для національного відродження, а за це людині багато що прощається. До того ж у нас так мало інтелігенції!»

Подібну думку Олесь Терентійович висловив раніше — 20 липня 1988 року: «А сьогодні Дзюба у «Вечірнім Києві» друкує серію розумних статей на захист мови». Слід зауважити, що мовознавчі студії Івана Дзюби заслуговують на дуже високу оцінку. Такі дослідження цього вченого, як «Доля мови — доля народу», «Мова і гримаси суспільства», «Не полегшуймо собі справи», «Навколомова мла серед білого «Дня», «Ще до судилища над «суржиком», та ціла низка інших достойно поповнили скарбницю української соціолінгвістики, сприяли розв'язанню складних проблем мовної ситуації, мовної політики, мовного законодавства в Україні.

Якщо порушити питання про загальну оцінку Олесем Терентійовичем Івана Дзюби як громадсько-політичного діяча, то відповідь на нього містить запис, датований 27 грудня 1992 року: на думку Гончара, найточнішу характеристику Дзюбі дав Василь Стус у своєму «Відкритому листі», який спочатку надрукувало видавництво «Смолоскип», а 1992 року — харківський «Чумацький шлях». Побачив світ він і за кордоном (Канада, Сполучені Штати Америки):

«Ти продовжуєш сповзати вниз і вниз, ... замість того, щоб зачепитися об болісне відчуття власної ганьби і не дати потокові остаточно заволодіти собою. Навіщо ти розмальовуєш свій гріх? Чому ти не хочеш глянути у вічі своїй найбільшій трагедії? Перед тобою стояв вибір — або податися з нами на схід, або врятуватися страшною ціною самознищення. Ти обрав останнє».

Є в цьому листі гіркіші докори, як-от: «... той, кого я знав, — помер, а той, про чие народження ти голосно заявив два роки тому, мені незбагненний. Першого я шанував, ставився до нього з безоглядною повагою, другого — зневажаю. Твоє ім'я стає символом зацькованості й жалюгідності, і через це кожного із твоїх учораєшніх шанувальників не може не огортати болюча думка: хто ж ти єси, Іване!?»

Так, Іване, ти загубився в самому собі. Великий Іван Дзюба закінчився, почався гомункул із країни ліліпутів, чім найбільшим щастям залишиться те, що він колись мав до великого Дзюби дуже безпосереднє відношення» [16, с. 69-71].

Принагідно скажемо, що у тритомнику Гончара є ще одна нотатка, у якій фігурують Василь Стус та Іван Дзюба. Стус у своїх табірних записках, які Олесь Терентійович прочитав у журналі «Дніпро», різко негативно характеризує Дзюбу та інших шістдесятників — Івана Драча, Дмитра Павличка, навіть Ліну Костенко. Така оцінка, на переконання Гончара, «нешадна», вона не що інше, як вияв крайнього, не завжди й справедливого максималізму, зумовленого табірним життям. Пережите справді-таки очерстило Стусову душу, бо «нема в табірних записках теплого слова навіть про рідних. Тільки матір згадав...» [25 листопада 1992]. Ці діарійні розмірковування засвідчують, що Олесь Гончар був об'єктивним в оцінці людей, умів і не боявся відкидати все другорядне, усвідомлюючи, що воно породжує небезпеку не помічати в усіх загалом й у кожного зосібна того, що ми називаємо чеснотами та вадами народу або особистості.

Відповідь на запитання про загальну оцінку Олесем Гончаром Івана Дзюби знаходимо ще в двох сповнених їдкуватої іронії нотатках: «Я йому [Дзюбі. — М. С.] — інтуїтивно — ніколи до кінця не вірив, хоча й захищав» [27 грудня 1992], «я був і залишаюсь у сумнівах, зокрема про Дзюбину моральні якості» [9 липня 1995]. У Гончара були підстави сказати: «Я не вірю

Д. [Дзюбі. — М. С.]]. Ось одна з них: Іван Михайлович без погодження з Олесем Терентійовичем опублікував у журналі огляд літератури (за одним із жанрів), який перед цим готував для зведеної синтезованої доповіді, котру мав виголошувати на V з'їзді голова Спілки письменників України. Навчений життям Гончар «замість того, щоб механічно все зліпити до купи (як це робили раніше)», сам написав виступ, наповнивши його власними думками. «А якби я справді скористався його [Дзюбиним. — М. С.] оглядом і включив його текст у свою — хай і офіційну — доповідь? У якому б я світлі постав? « — розмірковує автор щоденників [3 березня 1990]. Ситуація й справді вельми делікатна. І всяк би, мабуть, прореагував на неї так, як і Гончар. Та не в цьому основна причина недовіри Дзюбі. Вона залягає глибше — у заяві про помилування й — особливо — у покаяній книжці, «скомпонованій, певне ж, на замовлення в гебешницьких застінках» [3 березня 1990]. Перший секретар ЦК КП України Володимир Щербицький просив Олесь Терентійовича написати рецензію-хвалу на нове дослідження Івана Дзюби, яким «перекреслювалась... попередня праця («Інтернаціоналізм чи русифікація?»))». Він категорично відкинув цю пропозицію. «Людина, яка вчора писала так, а сьогодні зовсім інак, для мене втрачає інтерес» [там само], автора покаянного опусу «хвалити нема за що» [27 грудня 1992] — ось аргументи «відмови в довірі», котру висловив письменникові найвищий чиновник республіки. Йому, цьому чиновникові, «було невтямки, і він усе доскіпувавсь: Чому? Чому? А міг би догадатися...», — читаємо щоденниковий запис від 27 грудня 1992 року й додаємо від себе: Володимир Васильович усе розумів, однак хотів використати цю критику-веремію з неабиякою вигодою, довівши всім, що перед несахитною комуністичною системою ламаються не лише молоді Дзюби, а й усесвітньо відомі автори «Собору».

Прочитавши у газеті «Слово», що спеціалізувалася на опоганюванні письменників, переконливе та дошкульне дослідження за назвою «Дефект кристалу», 19 липня 1993 року Гончар зробить ще один побудований на контрасті запис про Дзюбу: «Як виблискував цей «кристал» у 60-их роках і що зосталось від цього кристалу, коли він пройшов шліфування в досвідчених «ювелірів» із відомої вулиці, де й було скомпоновано книжечку «Грани кристалла», видану в Москві видавництвом «Мысль» 1982 року». Коментувати його не будемо, скажемо лише, що ці рядки перегукуються з іншими щоденниковими рядками, зокрема тими, які винесені нами в заголовок: «Лицар. Незламна духом людина» і «сумнівний в'язень Іван Дзюба».

Олесь Гончар не оминув і такого епізоду із Дзюбиного життя, як перебування його на посаді міністра культури. Він звинувачує Івана Михайловича, що «легко згодився піти на живе місце, ніби й не помітивши, що переступає через людину» [23 листопада 1992], котра старалася щось зробити «для нашої нещасної культури» та домоглася певних успіхів [там само], «була... на своєму місці, працювала не гірше», ніж пізніше він, Дзюба, якого названо в щоденниках «безпорадним кристалом», але «слухняним, зручним для своїх босів» [19 липня 1993].

Вивело з рівноваги Гончара те, що над Ларисою Хоролець безсоромно і брутально вчинено розправу: «наші джентльмени», «забронзовілі по своїх кріслах демократи» виганяли єдину з-поміж українських міністрів жінку, не прислухаючись до голосу тих, хто просив цього не робити, вносили у вуха президента море бруду про талановиту акторку й письменницю. Як усе було насправді, знає тільки Іван Дзюба. Він міг би також спростувати пушене в

його бік звинувачення, що нібито виступив проти відбудови Михайлівського Золотоверхого і цим підтримав «відступників нації, які ради свого модерного егоїзму зраджують Україну в її найтяжчі часи» [30 червня 1993] (див. також: [19 липня 1993]). Міг би, однак не зробив цього, й передусім тому, що жив за шляхетним принципом — «умій прощати»: «Ні за Ким не бачу вини переді мною особисто. Навіть за тими, хто мене ображав, арештовував, судив. Навіть за тими, хто підписував авторитетні експертизи, що кваліфікували мене як ворога Радянської влади. Пам'ятаю їхні шановні імена. Але — забудь. Не було цього» [7, ч. 8, с. 102]. А ще тому, що цінує найдорожче — час, розуміє, що йому нема вороття. Треба визнати, що всі ці звинувачення незначні порівняно з тим вкладом, який зробив у розвиток нашої культури як письменник, учений, публіцист, енциклопедист, критик Іван Дзюба. Красне письменство, культурологія, літературознавство, мовознавство — це далеко не всі духовні сфери, у котрих міцно осіла мудра Дзюбина думка, де він залишив помітний слід, яким уже впевнено йдуть сучасники і яким прямуватимуть прийдешні.

У висновку скажемо, що Іван Дзюба постає на сторінках щоденників Олеся Гончара радше не як невольник, що «самознищувався, перекреслював учора написане», а як правдолюб, великий мудрець. Доказів довго шукати не треба. Ось хоча б один із них: Гончара найдужче обурює те, що академіками стають не «суперінтелектуальний Дзюба» [30 червня 1993], чи критик, професор-літературознавець Київського університету імені Тараса Шевченка Петро Кононенко, чи поет Дмитро Павличко, а різні апаратники, які «збанкрутували в своїх кабінетах, ідуть в Академію, як на останній випас» [2 липня 1991]. Усім своїм єством він протестує, що з урядової обойми виштовхують справді достойних людей, патріотів — Івана Дзюбу, Петра Таланчука, Миколу Жулинського. Таким чином, коли йдеться про велике, про справи виняткової ваги, які не раз лягали на плечі Івана Дзюби, всі інші гріхи цього чоловіка Олесь Терентійович не помічає, вони десь губляться, отже, і пробачаються.

Звернемося ще раз до післямови, яку подав автор до свого вистражданого дослідження «Інтернаціоналізм чи русифікація?» через 25 літ, коли воно вже офіційно, без заборон удруге прийшло до читачів, коло котрих розширювалося із уражаючою швидкістю: «...мої головні задуми і справи ще попереду, своєю працею я доведу, ким я є і для чого живу» [7, ч. 8, с. 103]. Іван Дзюба, як і Олесь Гончар, уже зайняв гідне місце в українській духовності. Хочеться лише попросити у Всевишнього, аби дарував йому довгі та творчі літа на звершення великих планів, яких у нього багато. Хочеться також вірити, що спочилий у Бозі Олесь Гончар радіє успіхам справжнього інтелектуала Івана Дзюби й прощає йому всі провини, за які колись (може, і не зі своєї волі, а може, через надмірну вимогливість до себе й до інших, чи упередженість, чи...) картав, бо й сам був небезгрішний.

Примітки

1. Бойко Леонід. Як розпинали Івана Дзюбу [електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/idzuba/dz22htm>.
2. Високоліття: Олесю Гончару — 75: Зб. матеріалів / Ред.-упор. В. Я. П'янов. — К.: Укр. письменник, 1993. — 214 с.
3. Гончар Валентина. «Я повен любові...» (Спомини про Олеся Гончара) / В. Гончар. — К.: Сакцент Плюс, 2008. — 448 с.
4. Гончар О.Т. Листи / О. Т. Гончар; упоряд. В.Д.Гончар, Я.Г.Оксюта. — К.: Укр. письменник, 2008. — 431 с.
5. Гончар Олесь. Щоденники: У 3-х т. / О. Т. Гончар; упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В.Д.Гончар. — К.: Веселка, 2002–2004. — Т. 1 (1943–1967). — 2002. — 455 с.

- Т. 2 (1968–1983). — 2003. — 607 с.
Т. 3 (1984–1995). — 2004. — 606 с.
6. Дзюба Іван. Виступ на вечорі, присвяченому 30-літтю з дня народження Василя Симоненка / Іван Дзюба // Сучасність: література, наука, мистецтво, суспільне життя. — 1995. — Ч. 1. — С. 153-158.
  7. Дзюба Іван. З відстані чверть століття / Іван Дзюба // Вітчизна: Літературно-художній та громадсько-політичний місячник Спілки письменників України. — 1990. — Ч. 5. — С. 95-130; Ч. 8. — С. 89-107.
  8. Дзюба Іван. З криниці літ: У 3 т. / Іван Дзюба. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — Т.1: Статті. Доповіді. Рецензії. Передмови. Дещо про добрих сусідів і духовну рідню. — 975 с; Т. 2: Шевченко і світ; Естетика і культурологія; Знайомство з десятою Музою; «Бо то не просто мова, звуки...»; Тернисті дороги порозуміння. — 976 с.
  9. Жиленко І. Номо Ferieus / І. Жиленко // Сучасність: література, наука, мистецтво, суспільне життя. — 1997. — Ч. 9. — С. 12-87; Ч. 10. — С. 16-70.
  10. Літературна Україна: Газета письменників України. — 1973, 9 листопада.
  11. Овсієнко В. В. Світло людей: Мемуари та публіцистика: У 2 кн. Кн. I / В.В.Овсієнко. — Х.: Харківська правозахисна група; К.: Смолоскип, 2005. — 352 с.
  12. Павличко Дмитро. Петро Шелест / Д. Павличко // Пам'ять століть: Історичний, науковий та літературний альманах. — 2005. — №1 (58). — С. 109-153.
  13. Павлишин Марко. Явище і норма: Іван Дзюба, критик / Марко Павлишин // Дзюба Іван. З криниці літ: У 3 т. / Іван Дзюба. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — Т.1: Статті. Доповіді. Рецензії. Передмови. Дещо про добрих сусідів і духовну рідню. — 975 с.
  14. Родинний архів Олесь Гончара.
  15. Сверстюк Євген. Василь Симоненко прилетів на білому коні / Євген Сверстюк // Сучасність: Література, наука, мистецтво, суспільне життя. — 1995. — Ч. 1. — С. 149-152.
  16. Стус Василь у житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників / Упор. і зредаг. Осип Зінкевич і Микола Французенко. — Балтимор; Торонто: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. — 463 с.
  17. Шелест Петро. «Справжній суд історії ще попереду»: спогади, щоденники, документи, матеріали / П. Шелест; упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін. — К.: Генеза, 2004. — 808 с.

Н.И. Степаненко

ОЛЕСЬ ГОНЧАР — ИВАН ДЗЮБА — ПЕТР ШЕЛЕСТ: ДНЕВНИКОВАЯ ВЗАИМОРЕЦЕПЦИЯ

По материалам дневников Олесь Гончара и — отчасти — Петра Шелеста в хронологическом разрезе, охватывающем период с 1965 года по 1995 год, определено место и роль писателя, публициста, общественного деятеля Ивана Дзюбы в общественно-политической жизни Украины эпохи Хрущева, Брежнева, перестройки и независимости нашего государства.

Ключевые слова: Иван Дзюба, Олесь Гончар, Пётр Шелест, дневники, работа «Интернационализм или руссификация?», шестидесятничество.

M. I. Stepanenko

OLEŚ' HONCHAR — IVAN DZYUBA — PETRO SHELEST: MUTUAL UNDERSTANDING THROUGH DAYBOOKS

The article reveals the place and role of the publicist and public person Ivan Tsuyba in the political and public life of Ukraine during the epochs of Khrushchyov, Brezhnev, Perestroika and independence of Ukraine as represented in the diaries of Oles' Gonchar and partially Petro Shelest. The chronological approach has been employed and the period of 1965-1995 has been covered.

Keywords: Ivan Tsuyba, Oles' Gonchar, Petro Shelest, diaries, the work «Internationalism or Russification?», dissidents of the 60-ies.

Надійшла до редакції 5 травня 2010 року

РОЛЬ ГУМАНІТАРНИХ ЗНАНЬ У ХОДІ РОЗБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Процес дегуманітаризації вищої освіти в Україні може перетворитися із формального в реальний. Така стратегічна політика неминуче приведе до формування технократичного мислення у молоді, а у майбутньому до авторитаризму, тоталітаризму, антидемократичного способу життя та вульгаризації національних цінностей. Яскраві приклади — фашистська Німеччина, сталінізм, маоїзм, радянський тоталітаризм.

***Ключові слова:** авторитаризм, громадянське суспільство, де-гуманітаризація знання, національні цінності, освіта, технократизм, тоталітаризм.*

В українському суспільстві існує низка гострих проблем, розв'язання яких розраховане не на миттєвість, не на разовість, а на роки, можливо, й на десятиліття. До таких проблем належать, зокрема, наступні:

— різке, одномоментне — зовсім не характерне для сучасної Європи як цивілізаційного взірця для нас — майнове розшарування;

— проблема європейського вибору як проблема будівництва Європи в Україні;

— несформованість відпрацьованої системи суспільного дискурсу стосовно найбільш нагальних питань соціокультурного облаштування буття (останній приклад — пробуксовка зі створенням громадського телебачення);

— криза українського кінематографа та книговидавництва;

— ганебний, цілеспрямований розвал українського села як колиски української нації — а це третина усіх громадян України;

— важка традиція владарюючих в Україні еліт — їх нездатність домовлятися між собою;

— невідділеність влади від бізнесу та продовження корупційної практики у низці галузей суспільного життя;

— гострий екологічний дисбаланс на теренах України;

— відсутність реалізації на нашій землі української національної ідеї, сучасної української мрії — розбудови не дикого, на кшталт XVIII-XIX сторіч, капіталізму, а соціальної — європейського зразка — ринкової економіки;

— необхідність переходу у стосунках із Росією від «братерських» — у дусі старшого та молодшого брата — до дійсно рівноправних та партнерських;

— проблема ідентичності, котра особливо рельєфно та гостро висвітлюється як соціокультурний розкол українського суспільства під час останніх президентських виборів;

— і, насамкінець, це несформованість у завершеному вигляді громадянського суспільства в Україні, а відтак, української політичної нації.

Перелік, при бажанні, можна продовжити, проте суть питання зрозуміла. Йдеться про вагому роль гуманітарного знання в процесі розбудови громадянського суспільства в Україні. Величезний вплив цього знання на життя і діяльність людей не викликає жодних сумнівів і актуалізує його осмислення як особливої сфери людської діяльності. Сьогодні людині пропонують безліч псевдонаукових розповідей та містичних культів, критична оцінка яких неможлива без осмисленого знання історії, філософії, етики, естетики, релігії, науки в цілому та її методів. Систематизоване гуманітарне знання є важливим в умовах загострення сучасної глобальної

кризи техногенної цивілізації і тенденції зміни цінностей, на які орієнтуються вчені, інженери, представники різних професій і суспільство в цілому, їх вплив на сучасні уявлення про світ та людину. Провідне місце у цих процесах належить кафедрам гуманітарних наук вищих навчальних закладів, їх вагомій ролі у залученні сучасної молоді до осмислення цих гострих проблем українського сьогодення, становлення їхньої громадянської, критичної та самокритичної свідомості. Внесок цих кафедр у формування самосвідомості молоді завжди, впродовж довгих та насичених драматичними, доленосними для української людини подіями п'яти останніх десятиліть, у визначення саме їхньої громадянської позиції, є просто неоціненним.

Звичайно, коли йдеться про роль кафедр гуманітарних наук у формуванні самосвідомого індивіда, його ціннісних орієнтацій та світоглядної позиції, то не можна применшувати значущість теоретико-пізнавальної та логіко-методологічної підготовки майбутніх фахівців. Проте вивчення різними за фахом студентами соціально-гуманітарних дисциплін — це також і перетворення внутрішнього світу кожного із них, кожної особистості, і формування творчих особистостей, креативних здатностей людини і, нарешті, це допомога не лише у плані професійного, але передовсім життєвого вибору кожного майбутнього фахівця.

Центральним же, визначальним є внесок кафедр гуманітарних наук у формування саме громадянської позиції молодих науковців, їх критичної й відрефлексованої, принципово гуманістично зорієнтованої свідомості, бо, з одного боку, питання становлення громадянського суспільства залишається дуже гострою проблемою, котра вимагає значних зусиль із її розв'язання, а, з іншого, йдеться про те, що в умовах інформаційного суспільства роль і значущість позиції саме молоді буде постійно і неухильно зростати.

Але при цьому залишаються проблеми, центральною серед яких є питання про те, як зберегти, як не розтратити цей надбаний значними зусиллями потенціал кафедр соціально-гуманітарної освіти в Україні, і усього загалу викладачів гуманітарних дисциплін, бо це не питання про те, будуть ці викладачі з роботою чи ні. Йдеться про речі набагато суспільно вагоміші та принципові.

Відтак, йдеться про те, що становлення громадянина, його прагнення до обстоювання своєї національної і просто людської гідності, засвідчені на Майдані, зовсім не є завершеним, dokonаним фактом. До вагомого ствердження на українській землі громадянського суспільства, розв'язання проблеми особистісної та національної самоідентифікації, як видається, попереду ще непростий та, мабуть, довготривалий шлях. Але промислювати передумови, засадничі підвалини цього громадянського суспільства та закладати ці підвалини потрібно уже зараз. І роль гуманітарної освіти при цьому є якщо не визначальною, то, принаймні, не останньою.

Отже, йдеться про проблему людини, котра приходить нині у світ за умов інтенсивного формування інформаційного суспільства та за обставин збереження вельми стійких традицій попереднього сторіччя — традицій етатизму та авторитаризму, аж до тоталітаризму, традицій здегуманізованого, деморалізованого та бюрократизованого технократичного суспільства. Суспільства, у якому сциентистські настрої, абсолютизація ролі у суспільній життєдіяльності науково-технічного прогресу значною мірою перекреслює, виштовхує на задвірки усі засадничі цінності європейської цивілізації, ідеали громадянського суспільства, себто ідеали свободи, справедливості, солідарності. Суспільства, де підспудно починає стверджуватися думка, що бути гарним фахівцем у своїй окремій галузі (учителем, лікарем, інженером,

спеціалістом із біотехнологій, матеріалознавцем, будівельником тощо) без повноцінної гуманітарної підготовки є цілковито достатнім для сучасного життя.

Гуманітарна ж освіта, включаючи курси із філософії та її історії, економічної теорії, правознавства, культурології, етики, естетики, логіки, релігієзнавства, починає розумітися як марнування часу. Раніше лунали розмови про необхідність скорочення годин на їх освоєння у вузівських та аспірантських програмах, як і про відміну кандмінімуму із філософії взагалі, заміну її загального, принципово гуманістично зорієнтованого, зверненого до душі та серця, спрямованого на плекання духовності курсу на сцієнтистський по суті курс історії науки. Нині ж ці розмови втілюються у реальному навчальному процесі шляхом, наприклад, видання наказів Міністерства освіти і науки України «Про організацію вивчення гуманітарних дисциплін за вільним вибором студента» [1] згідно з яким ряд світоглядно орієнтованих гуманітарних дисциплін виводиться поза межі нормативної частини плану:

— «Про структуру освітньо-професійних програм та навчальних планів підготовки бакалаврів»: Наказ МОНУ від 10.02.2010 № 101 [2];

— «Про Концепцію організації підготовки магістрів в Україні»: Наказ МОНУ від 10.02.2010 № 99 [3];

— «Про затвердження Примірного положення про міжгалузеву індивідуалізовану гуманітарну освіту»: Наказ МОНУ від 10.02.2010 № 101 [4].

При цьому, що найбільш прикро, ігнорується принциповий світовий та вітчизняний досвід минулого сторіччя, котре було позначене цілою низкою гуманітарних катастроф, практиками тоталітарних та авторитарних режимів.

Ігнорується урахування також глибинних причин цього досвіду, серед яких не останнє місце займає гоніння на гуманітарну думку й інтелігенцію (згадаймо хоча б лєнінсько-сталінський, гітлерівський, маоїстський досвід).

Останнє особливо стосується України, по якій більшовицький режим пройшовся найбільш страхотливим чином. Згадаймо хоча б розстріляне українське відродження, суцільне нищення усього загалу української інтелігенції (наукової, художньої, освітянської, технічної, духовенства тощо) у 1930-ті роки, систему доносів, тортур у катівнях НКВС, концтабори ГУЛАГу, розкуркулювання та три штучні голодомори в Україні, особливо Голодомор 1932-1933 років із 7-10 млн. прямих, без урахування демографічних наслідків, смертей українських селян.

Згадаймо також довоєнний Інститут філософії, котрий був репресований до останньої людини. Згадаймо гоніння на українську інтелігенцію у 1940-1950-ті роки, а також у роки брєжнєвського правління. Згадаймо, зрештою, гнітючу моральну та духовну взагалі атмосферу зовсім близьких часів — кучмівської доби.

Зараз усе це нібито забулося, мовби це було на іншій планеті, в іншій, позаземній цивілізації, а не відбувалося із нашими ж людьми та нами самими і у зовсім ще не віддалені від нас часи.

Проте є така особливість людської психіки: пошвидше забути усе погане, усі негаразди. Не слід при цьому лишень забувати, що негаразди мають властивість повертатися. А щоб цього не відбулося, то треба зліквідувати причини їх виникнення. І серед них одну із визначальних — ігнорування гуманітарного знання (історичного, літературознавчого, економічного, правознавчого, філософського тощо).

Тому питання того, чи будуть викладатися у вузах студентам й аспірантам курси філософії, культурології, етики, естетики, логіки, релігієзнавства,

економічної теорії, правознавства — це, ще раз підкреслимо, не питання того, будуть із роботою викладачі цих предметів чи ні.

Ідеться про речі більш визначальні та принципові — чи матиме українське суспільство гуманістичну перспективу, чи ствердиться у ньому нормальне українське світосприймання та засадничі європейські цінності, чи буде воно убезпечене від усіх можливих рецидивів авторитаризму та тоталітаризму — сталінського або, пом'якшеного, брежневського, чи кучмівського зразка.

Так стоїть питання, і саме так воно повинно обстоюватися від усіх можливих наскоків у плані обмеження годин викладання гуманітарних дисциплін, роль яких є просто незамінною. Відтак, щоб уберегтися від рецидивів тоталітаризму, абсолютно недостатньо готувати у вузах, коледжах та технікумах просто «технарів». Це пряма дорога до нових форм етатизму та авторитаризму.

Слід виховувати саме особистості, самосвідомих громадян України, яким би були близькими, органічними і гуманістичні ідеали, і етичні та естетичні принципи та норми, і системні знання про зміст, форми діяльності, методи роботи сучасних релігійних організацій, знання релігієзнавства. І тут без філософських дисциплін (загальних, прикладних, типу етики, історії культури, естетики, логіки тощо) ніяк не обійтися, як не обійтися і без дискусій на семінарських заняттях, котрі є важливою лабораторією суспільного дискурсу, а отже, складають вагому передумову становлення майбутніх повноцінних громадян України.

Про це яскраво засвідчує досвід ФРН, де у кінці 1940-их років, виходячи із уроків нацизму, на рівні бундестагу був прийнятий закон про 50-відсоткове викладання гуманітарних дисциплін у технічних вузах (типу наших КПІ чи наргоспу) і була чітко, на рівні загальнодержавного законодавства, закріплена процентовка викладання гуманітарних дисциплін, зокрема філософії, етики, естетики та історії німецької культури.

І ті, хто нині в Україні зазіхає на викладання гуманітарних дисциплін у вузах та технікумах, а також для аспірантів та пошукувачів, це просто обмежені, недалекі люди. А в принципі, це люди — які не можуть мислити по-державному, бо ж думка про те, що у добу інформаційного суспільства потрібні лише нові технології і наука, яка виключно їх обслуговує, і не потрібна високочола, високопрофесійна філософська освіта, — ця думка по меншій мірі хибна.

І у цьому плані треба іще раз підкреслити, роль і значущість кафедр філософії, загалом кафедр гуманітарного циклу, котрі вносять помітний, вагомий внесок у формування якраз особистості наукової еліти України, її адекватної світоглядної позиції та ціннісних орієнтацій. Відтак, ці кафедри є форпостом гуманітарної освіти в Україні, і саме так, а не інакше, враховуючи історичний досвід та перспективи існування нашого народу — оптимістичні чи потьмарені. Так повинно бути завжди.

Зрештою потрібно підкреслити, що питання про визначальну роль гуманітарної освіти, зокрема викладання курсів філософії, економічної теорії, правознавства, історії української культури, етики, естетики, логіки, релігієзнавства, стали предметом обговорення не на одній науково-практичній конференції. Учені підкреслюють, що ідеологічний вакуум, який утворився після краху радянської ідеології, демократизація життя і свобода інформації стали причинами появи великої кількості різноманітних центрів ідеологічної пропаганди, у тому числі і релігійної. Вільна діяльність в Україні релігійних місіонерів з різних країн, численні релігійні та псевдорелігійні об'єднання, серед яких є і дуже небезпечні, дезорієнтують людину, особливо молоду, і можуть стати причиною її неадекватної, девіантної та асоціальної поведінки.

Все це робить, наприклад, курс релігієзнавства надзвичайно актуальним, бо він надає об'єктивні і системні знання про зміст, форми діяльності і методи роботи сучасних релігійних організацій і формує чіткі світоглядні орієнтири. Знання релігійного контексту соціальних, історичних і культурних феноменів надзвичайно важливе для наукової роботи. Поза цим контекстом науковий аналіз буде абстрактним і неповноцінним, тому знання релігієзнавства є необхідною складовою частиною наукової підготовки фахівця-гуманітарія. Вивчення курсу релігієзнавства дає можливість аналізувати релігію як соціальне явище, як багатогранний елемент духовної культури людства, виробляти толерантну позицію на основі плюралізму поглядів і концепцій, чітко формулювати власні думки із релігійних питань і аргументовано доводити їх.

Це сприяє розвитку теоретично-концептуального мислення на основі знань з історії релігії, формує навички аналізу сучасних релігійних вірувань та інституцій, спираючись на знання доктринально-догматичних особливостей різних релігій.

Курс релігієзнавства дає можливість на основі ґрунтовного знання історії та характерних ознак різних релігій сформувати свою власну оцінку ролі релігії у історії, її вплив і місце у сучасному національно-культурному житті країни. Правильне орієнтування у сфері релігійно-церковних питань як доктринально-догматичного, так і обрядового характеру — необхідна умова гуманітарної і життєво-практичної підготовки не тільки фахівця будь-якого профілю, а кожної молоді людини тому, що вона неодмінно стикається з різноманітними релігійними і псевдорелігійними організаціями, символами, рекламою і потребує світоглядних орієнтирів у вирі сучасного життя.

Людина, яка знає основи релігієзнавства, ніколи не поставить себе у незручне положення, спілкуючись з представниками різних релігійних конфесій і легко встановить з ними дружні стосунки, продемонструвавши знання і повагу до їх традицій, звичаїв і цінностей. Такі знання сприяють підвищенню соціальної толерантності і злагоди, що є запорукою швидкої і нетравматичної адаптації людини до різноманітного культурного оточення і її успіху в будь-якій діяльності.

А чи можлива взагалі вища освіта без знання етики? Наприклад, професійної етики учителя, етики лікаря чи юриста? Як філософська дисципліна, етика розглядає проблеми моралі з точки зору її сутності, генезису, структури, закономірностей функціонування. Етичні знання пояснюють ціннісний зміст вчинків і моральної практики взагалі, сенсожиттєві пошуки людини, орієнтують поведінку особистості на вищі моральні цінності.

Необхідність цієї науки безперечна. Упродовж багатьох століть люди мріяли про щасливе, благополучне життя, наповнене високим сенсом, засноване на ідеалах добра, справедливості, вірності, честі, порядності, товариської взаємодопомоги. Особливо гостро проблема місця і ролі моральних цінностей у суспільному житті постала у XX — на початку XXI століттях, коли, вочевидь, найвидатніші досягнення технічного прогресу обертаються катастрофічними наслідками для людини. Ця ситуація загострюється нині в умовах широкого використання і впровадження нових інформаційних технологій у всі сфери суспільного життя. Швидко змінюються образ сучасного світу, характер і спосіб людського спілкування, виробничої діяльності. Хід історичного процесу стає непередбачуваним. Забуття смисложиттєвих проблем обертається втратою віри в людину, усвідомленням її безсилля і нікчемності перед грандіозними досягненнями цивілізації.

У XX — XXI століттях прогресивні мислителі все більш спрямовують свої дослідження на людину, її життя, благополуччя, свободу, розвиток

здібностей, реалізацію творчих сил, звільнення від неуттвта і негативних вад. На досягнення цих цілей орієнтовані і наукові пошуки, і емоційно-художнє освоєння дійсності, і освітня діяльність.

Криза, що переживається нашою країною, також в значній мірі викликана втратою гуманістичних моральних цінностей, підпорядкуванням їх політико-ідеологічним інтересам. Стає все більш очевидним, що одних тільки соціально-економічних і політико-правових реформ для її подолання недостатньо. Необхідно сформувати новий світогляд, що підносить мораль над економічними, політичними, соціальними процесами як цілеспрямовуючу та оцінюючу інстанцію. Адже будь-які соціальні перетворення тільки тоді мають прогресивний сенс, коли служать духовно-моральному відродженню і вдосконаленню людини та суспільства. Тому моральне відродження і духовне вдосконалення людини — це і мета, і засіб прогресивних і успішних соціальних перетворень.

Вивчаючи етичну проблематику, розкриваючи її специфічні особливості, етика показує місце і роль моралі в людській культурі. Вона доводить, що мораль існує не просто як відносно самостійна сфера суспільного життя людини, а фактично пронизує гуманістичним змістом всі сфери духовної культури. Етика завжди прагнула до теоретичного осмислення ціннісних поведінкових і смисложиттєвих проблем людини: як і в ім'я чого потрібно жити, на що орієнтуватися, у що вірити і до чого прагнути, на цій підставі великий гуманіст ХХ століття А. Швейцер сказав, що «культура і є етика».

Пояснюючи духовний світ особистості і впливаючи на його формування, мораль є складовою частиною світогляду. Саме етичне знання обґрунтовує цілі практичної діяльності, уявлення про добро і зло у вигляді ідеалів, моральних принципів та норм поведінки. Етика допомагає людині зорієнтувати норми своєї поведінки відповідно до найвищих взірців моральності, знаходити правильні рішення в складних конфліктних ситуаціях, учить критично аналізувати свої наміри і вчинки, бути об'єктивним у самооцінці.

Чи візьмемо естетику як філософську дисципліну, що розглядає проблему естетичного з точки зору його сутності, генезису, структури, закономірностей функціонування. Будучи наукою про становлення чуттєвої культури людини, про принципи освоєння нею дійсності за законами краси, гармонії, досконалості, естетика дозволяє зробити практичні висновки щодо формування в людини здатності діяти відповідно до цих законів у будь-яких сферах її активності.

Естетична освіта — світоглядний орієнтир особистості, фундамент її творчих установок на відображення і вдосконалення світу відповідно до вищих гуманістичних ідеалів. Процес пізнання і збагнення світу людиною відповідно до критеріїв прекрасного в ідеалі є процесом самопізнання людини, що сприяє виявленню її людської сутності. Естетика дає не тільки теоретичні знання, але і формує емоційний ряд духовних ідеалів і ідей, що викликають почуттєво-гуманістичний відгук на всю предметно-діяльнісну реальність. Естетика відтворює прагнення людини до піднесеного, формує естетичний смак, почуття прекрасного, здатність розуміти і сприймати мистецтво і естетику повсякденного життя.

Естетичні знання і вміння дозволяють створювати різноманітні якісні предмети та речі для задоволення потреб людей, надавати їм довершеної форми, котра віддзеркалює їхню красу. Але це можливо реалізувати за умови сформованості та розвитку всіх граней естетичних рис людини, що набуваються у процесі вивчення курсу естетики. Естетичні потреби, естетичний смак і естетичний ідеал утілюються через естетичне почуття в процесі сприйняття, оцінювання та створення різноманітних естетичних цінностей.

На жаль, учені залишаються непочутими. Нищівна руйнація гуманітарного знання продовжується ще більшими темпами, про що говорить славнозвісний наказ № 642 Міністра освіти і науки України від 09.07.2009 року «Про організацію вивчення гуманітарних дисциплін за вільним вибором студента» [1].

Час вимагає термінової відміни цього наказу. І надзвичайно важливо, щоб ця думка була у неперекрученому вигляді доведена як до Президента України, так і до Президії НАН України, до Міністерства освіти та науки України, до Комітету з науки та освіти Верховної Ради України, щоб вона була почута і отримала адекватне та дієве реагування.

Неможливо розбудувати незалежну українську державу без послідовного і обов'язкового вирішення цих нагальних проблем. І, у свою чергу, розв'язання цих стратегічних завдань в Україні неможливе без залучення сучасної молоді до їх осмислення і реалізації, молоді, яка має сформовану громадянську позицію, високу моральність, глибоке розуміння соціально-політичної, економічної та правової сфер життєдіяльності суспільства, місця України у системі міжнародних відносин.

Примітки

1. Про організацію вивчення гуманітарних дисциплін за вільним вибором студента: Наказ МОНУ від 09.07.2009 № 642 [Електронний ресурс]. — Режим доступу до дж.: <http://tos.net.ua/uk/zakonodatelstvo-monu/387--2009.html>
2. Про структуру освітньо-професійних програм та навчальних планів підготовки бакалаврів: Наказ МОНУ від 10.02.2010 № 101 [Електронний ресурс]. [Електронний ресурс]. — Режим доступу до дж.: http://www.mon.gov.ua/main.php?query=newstmp/2010_1/18_02/2/
3. Про Концепцію організації підготовки магістрів в Україні: Наказ МОНУ від 10.02.2010 № 99 [Електронний ресурс]. — Режим доступу до дж.: www.mon.gov.ua/newstmp/2010_1/15_02/1/nakaz_mon_99.doc
4. Про затвердження Примірною положення про міжгалузеву індивідуалізовану гуманітарну освіту: Наказ МОНУ від 10.02.2010 № 101 [Електронний ресурс]. — Режим доступу до дж.: www.mon.gov.ua/newstmp/2010_1/13_02/2/nakaz_mon_108.doc

П.А. Кравченко

РОЛЬ ГУМАНИТАРНЫХ ЗНАНИЙ В ХОДЕ РАЗВИТИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В УКРАИНЕ

Процесс дегуманитаризации высшего образования в Украине может превратиться из формального в реальный. Такая стратегическая политика неизбежно приведет к формированию технократичного мышления в молодёжи, а в будущем к авторитаризму, тоталитаризму, антидемократическому образу жизни и вульгаризации национальных ценностей. Яркие примеры — фашистская Германия, сталинизм, маоизм, советский тоталитаризм.

Ключевые слова: авторитаризм, гражданское общество, дегуманитаризация знания, национальные ценности, образование, технократизм, тоталитаризм.

Р.А. Kravchenko

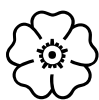
THE ROLE OF HUMANITARIAN KNOWLEDGE IN THE PROCESS OF CIVIL SOCIETY DEVELOPMENT IN UKRAINE

The process of dehumanitarization of education in Ukraine and its changing from formal into real one is considered in the article. The strategy can lead to the formation of technocratic youth's mind, and in the future — to autocracy, totalitarianism, anti-democratic way of life and vulgarization of national values. The bright examples are fascism in Germany, Stalinism, Maoism and Soviet totalitarianism.

Key words: authoritarianism, civil society, dehumanitarization of the knowledge, national values, education, technocratism, totalitarianism.

Надійшла до редакції 4 травня 2010 року

65 років Перемоги

УДК 628.1(477.53)»1941/1945»

О.П. Єрмак

ВОДОПОСТАЧАННЯ КРЕМЕНЧУКА В ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941-1945 РОКИ)

У статті висвітлюється трудовий подвиг колективу Кременчуцького міського водоканалу в час Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: водопровід, свердловини, насоси, відбудова, інженерно-технічні працівники, робітники, службовці, ударна праця.

У цьому році відзначає свій столітній ювілей КП «Кременчукводоканал», який повністю забезпечує місто на Дніпрі з населенням близько чверті мільйона чоловік послугами по водопостачанню і водовідведенню. За час свого функціонування Кременчуцький водоканал перетворився у потужне, озброєне сучасною технікою і технологіями комунальне підприємство, де зараз працюють 970 робітників і службовців. Колектив водоканалу по праву гордиться своїм славним минулим. У даній статті ставиться за мету перегорнути одну зі сторінок цієї історії, що припадає на період 1941-1945 років.

22 червня 1941 року фашистська Німеччина напала на Радянський Союз — почалася Велика Вітчизняна війна. Про нацистську агресію кременчужани довідалися о 12 годині після офіційного урядового повідомлення по радіо, а вже через дві години біля приміщення міському партії відбувся загальноміський мітинг за участю представників усіх підприємств та установ. На міському водопроводі усі робітники і службовці, не задіяні біля машин, теж провели такий мітинг. У прийнятій резолюції колектив підприємства засудив німецько-фашистських загарбників, висловив упевненість у перемозі над ворогом, запевнив, що докладе всі сили для забезпечення розгрому гітлерівської Німеччини.

Пізно ввечері того ж трагічного для народу дня у міському КП(б)У відбулася розширена нарада керівників і парторгів найважливіших установ і підприємств. На ній був присутній і директор Кременчуцького міського водопроводу М.К.Батогов. Ще до отримання офіційної директиви про роботу партійних органів в умовах війни (вона була прийнята тільки 29 червня 1941 року), на нараді були намічені невідкладні завдання, пов'язані з перебудовою народного господарства на воєнний лад. Конкретно міський водопровід повинен був провести значний обсяг робіт по забезпеченню питною водою збірних мобілізаційних пунктів, госпіталів та лазаретів [1].

Уже 22-23 червня на базі гарнізонного госпіталю та деяких цивільних лікувальних закладів було розгорнуто 714-й пересувний польовий госпіталь, 1057-й та 1059-й евакуаційні госпіталі [2]. А всього протягом червня-вересня 1941 року в Кременчуці працювало 18 госпіталів, лазаретів, медсанбатів [3, с. 51]. Як правило, їх розміщували у приміщеннях середніх шкіл. Усі роботи, пов'язані із встановленням у цих приміщеннях додаткової водопровідної арматури, обладнанням душових, ванних кімнат тощо, здійснювали співробітники міського водопроводу.

22 червня в місті почалася мобілізація військовозобов'язаних до лав Червоної армії. Пішли на фронт і декілька співробітників міського водопроводу. Однак, абсолютна більшість робітників і службовців водопроводу як підприємства, що мало стратегічне значення для забезпечення життєдіяльності міста, мали відстрочку від мобілізації, як тоді говорили, — броню.

З першого дня війни для охорони Кременчуцького міського водопроводу був виділений невеликий підрозділ з 12-го окремого батальйону військ НКВС. Цей батальйон також охороняв військові склади, залізничний міст через Дніпро, інші важливі об'єкти. У кінці червня газета "Робітник Кременчуччини" опублікувала статтю-звернення "Нещадно знищувати ворожих парашутистів і диверсантів!" У ній зазначалося: "Фашисти намагаються закидати до нас своїх агентів-шпигунів, диверсантів і провокаторів. Як тепер встановлено, фашисти спускають по 5-6 парашутистів-диверсантів у формі червоноармійців і ставлять перед ними завдання: руйнувати військові об'єкти, порушувати зв'язок, залізничне сполучення, шпигувати, сигналізувати ворожим літакам, сіяти паніку і провокаційні чутки серед населення" [4].

Для боротьби з ворожими шпигунами, охорони важливих промислових підприємств, підтримання порядку в місті у кінці червня в Кременчуці було сформовано 4 винищувальних батальйони. На міському водопроводі сформували групу сприяння винищувальним батальйонам, яка спільно з бійцями військ НКВС охороняла водонапірну башту, свердловини та накопичувальні резервуари для води. На озброєння робітників з групи сприяння виділили декілька гвинтівок системи Мосіна [5].

В архіві Кременчуцького краєзнавчого музею зберігається дуже важливий документ — спогади колишнього військового коменданта міста підполковника у відставці Я.А. Дикого. Він пригадує, що вже з першого дня війни у Кременчуці було введено затемнення і світломаскування. А вночі 29 червня пости повітряного спостереження і зв'язку повідомили міський штаб протиповітряної оборони про наближення до міста ворожих літаків. У Кременчуці вперше оголосили бойову повітряну тривогу. Два німецьких літаки на великій висоті пролетіли над мостом через Дніпро і скинули кілька авіабомб. Та через несприятливі метеорологічні умови влучити в нього фашистським пілотам не вдалося. Як пише далі Я. Дикий, ... "цей нічний інцидент прикував загальну увагу до потреб протиповітряної оборони, і протягом тижня були відриті щілини у кожному дворі для укриття від повітряного противника, а на вулицях міста підготували окопи повного профілю для оборони Кременчука.

Місто зразу змінилося. Гнівні тривожні обличчя. Натовпи людей біля репродукторів" [6].

Поодинокі бомбардування міста ворожа авіація вела протягом липня, а з серпня в міру наближення фашистських військ до Кременчука нальоти гітлерівських літаків набули систематичного характеру. Бомбові удари, особливо по залізничному вузлу, по мосту через Дніпро майже щоночі наносились літаками з інтервалами у 10-15 хвилин. Окремі літаки спочатку скидали освітлювальні ракети над мостом, а потім починали бомбардування, тримаючи населення у постійній напрузі протягом цілої ночі.

Протиповітряна оборона Кременчука була надто слабкою, місто захищав зенітний дивізіон з трьох батарей. Перша батарея охороняла міст через Дніпро, друга — залізничний вузол, третя — дислокувалась у районі Малої Кохнівки. Нагірна частина міста, особливо її центральні райони, практично

залишилися беззахисними від ворожої авіації. Дійшло до того, що німецькі літаки на бриючому польоті обстрілювали на проспекті Леніна окремі автомобілі та невеликі групи цивільного населення. Особливо сильному бомбардуванню піддавались міст через Дніпро, який був частково пошкоджений і довелося наводити понтонний міст, залізнична станція, річковий затон, де перебували пароплави, елеватор, міська електростанція [7].

Заходи по захисту від нальотів противника вживались і на водопроводі. Там збудували укриття та відрили декілька десятків щілин. Усі робітники і службовці пройшли повну підтримку за програмою протиповітряної оборони. Вони чергували під час авіаційних нальотів і мали гасити запалювальні бомби. Вживались додаткові заходи по укриттю запасів хлору. Споруди водопроводу на Піщаній горі і, особливо, водонапірна башта були прекрасним орієнтиром для німецьких льотчиків, але вони не бомбардували територію підприємства, а лише обстрілювали її з кулеметів. Вірогідно, німецьке командування, плануючи захоплення міста, розуміло все значення водопроводу для окупаційних військ і тому намагалось зберегти його у робочому стані.

Від постійних авіаційних нальотів у місті часто спалахували пожежі, а тому співробітникам водопроводу довелося встановити додаткові гідранти особливо на промислових підприємствах, що випускали продукцію для потреб фронту, у місцях дислокації військових частин, госпіталів. 12 липня 1941 року бюро Полтавського обкому КП(б)У і облвиконкому прийняло постанову "Про організацію аварійно-відбудовчих загонів місцевої протиповітряної оборони". В ній, зокрема, вказувалося: "З метою швидкої відбудови на випадок пошкодження при воєнних діях житлових будинків, лікарень, шкіл, водопроводів, каналізації, енергетики, зв'язку доріг, мостів, набережних і інших організувати протягом трьох днів не пізніше 15 липня аварійно-відбудовчі загони місцевої протиповітряної оборони, в Полтаві і Кременчуці батальйони і в Лубнах роту" [8, с. 24].

У відповідності з цією постановою із робітників та службовців Кременчуцького міського водопроводу сформували аварійно-відновлювальне відділення (10 чоловік), яке постійно перебувало на казарменому становищі і при потребі за наказом міськвиконкому направлялося для виконання ремонтних робіт [9].

Особливо ускладнилася ситуація в місті у зв'язку з наближенням ворога до правого берега Дніпра. 5-9 серпня 1941 року розгорнулися жорстокі бої на підступах до Крюкова, їх вела з гітлерівцями сформована ще у липні перша дивізія народного ополчення (командир полковник А.С. Платухін). Вона складалася з робітників промислових підприємств Кременчука, Крюківського вагоноремонтного заводу, партійних, профспілкових і комсомольських активістів. Незважаючи на виключний героїзм ополченців та великі втрати, понесені ними, рештки дивізії 9 серпня залишили Крюків. Ситуація ускладнювалася тим, що міст через Дніпро був напівзруйнований, переправа з правого берега на лівий здійснювалася на човнах і катерах.

Ось як описував ці трагічні події очевидець: "Дніпрові гори стояли похмурі, лякаючи своєю непривітністю, ворожістю. Вони заморожували тіло, віднімали волю. У цих горах зачаївся жорстокий ворог... З математичною точністю один за одним лягають снаряди у військові цілі.

Замовкли оборонні гармати. Не чути і вигуків "За родину!", "За Сталіна!" В напрямку до Крюківського мосту бігли командири військових частин, партійні керівники, санітарні команди. Бігли обеззброєнні ополченці, червоноармійці. А снаряди з гир все падають й падають між їх рядами.

Рев гармат, вибухи снарядів, вогонь, скрегіт металу, стогони поранених, хрипи вмираючих — все змішалось в один шум і гам радянського Крюкова. Тільки в одному сірому приміщенні міської лікарні, крізь зачинені віконниці видно, як там, миготить вогник і в темряві при свічці, яку тримає в руках куховарка "Іванівна", лікарі К. і Т. оперують поранених червоноармійців.

Ранок приніс звістку: ворог у місті! Мешканців не видно. Тільки де-не-де поранені червоноармійці метушаться, намагаючись десь заховатися. Дехто з них кидається в Дніпро, фарбуючи його своєю кров'ю. На березі несподівано з'являються невідомі люди в сталевих касках і зеленій уніформі, з орлом на правому боці грудей" [10].

Залишення Крюкова радянськими військами надзвичайно ускладнило становище Кременчука. Фашистські артилерійські батареї за допомогою авіаційних коректувальників методично з правого берега Дніпра обстрілювали лівобережну частину міста. І це тривало протягом місяця. Як пригадує вже згадуваний підполковник А.Я. Дикий: "Місто Кременчук палало вдень і вночі, здалеку воно скидалось на єдину темну хмару, в якій неможливо було щось розгледіти" [11].

Згідно з директивою ЦК ВКП(б)У від 29 червня 1941 року у випадку загрози окупації якогось населеного пункту його партійно-радянське керівництво повинно було евакуювати всі найбільш важливі промислові підприємства, майно установ, вивезти на схід кваліфікованих робітників, інженерно-технічний персонал. Ті матеріальні цінності, евакуювати які в силу тих чи інших причин не було змоги, підлягали знищенню на місці [12, с. 41, 42]. Така тактика "спаленої землі" диктувалася суворими реаліями війни. Сталінське керівництво при цьому мало думало про тих людей, які не могли евакуюватися і залишились на окупованій ворогом території.

Втрата Крюкова прискорила процес евакуації. Евакуація велась під керівництвом безпосередньо першого секретаря міськкому КП(б)У К.Р. Котлика та голови міськради Г.С. Лагна. На промислові підприємства, які підлягали евакуації, направили уповноважених міськкому партії. У числі тих, хто особливо відзначився при організації вивезення на схід промислового обладнання, вже в післявоєнній довідці Кременчуцького міськкому КП(б)У було відзначено і директора водопроводу М.К. Батогова [13]. За період з липня до початку вересня 1941 року з міста було евакуйовано 1100 вагонів з матеріальними цінностями [14]. Окрім того, охоплене панікою керівництво міста вже на другий день після залишення Крюкова прийняло рішення приступити до знищення промислового обладнання багатьох підприємств, включаючи машинобудівний завод імені Сталіна, швейної, макаронної і трикотажної фабрик, електростанції. 10 серпня 1941 року були підпалені держмлини №№ 21 і 22 (директор Ланцихін) [15], горів також елеватор, один з найбільших в Україні. У 1935-1937 роках його збудували ув'язнені, засуджені до порівняно невеликих термінів перебування у виправно-трудовому таборі за дрібні кримінальні злочини. Пізніше спеціалісти підраховали, що тоді в елеваторі згоріло стільки зерна, котрого вистачило б для харчування населенню міста на 25 років. Будь-які спроби населення розібрати по домівках принаймні незначної кількості цього зерна розглядалися владою як мародерство і суворо каралися за законам воєнного часу [16].

Що стосується міського водопроводу, то ніяких серйозних пошкоджень його обладнанню нанесено не було. Це було пов'язане з тим, що водопостачання Кременчука потрібно було здійснювати до останнього дня перебування там радянських військ.

В липні-серпні 1941 року навколо Кременчука велось грандіозне спорудження земляних укріплень. Щодня 9-10 тисяч жителів міста вручну рили окопи, протитанкові рови. Кожне підприємство чи установа за нарядом направляли на земельні роботи визначене міськвиконкомом число співробітників. Міський водопровід надсилав щодня 25-30 осіб з лопатами. Норма виробітку на одну людину сягала до 8-9 м³ ґрунту [17]. Окрім того, на міській водопровід покладался обов'язок забезпечувати працюючих на будівництві оборонних споруд питною водою. В основному це робилося з допомогою мобілізованих із навколишніх колгоспів кінних водовозок. Діжки наповнювали водою з найближчих до оборонних позицій водорозборів та кранів і розвозили вздовж ліній окопів і ровів. Досить часто земельні роботи велись під вогнем ворожої авіації. Німецькі льотчики не тільки скидали бомби, розстрілювали з кулеметів працюючих, серед яких було багато жінок, стариків і підлітків, але й розкидали листівки, у яких переконували населення припинити ці роботи, бо, мовляв, німецькі танки безперешкодно пройдуть через виконані ними "ямки".

Насправді, вириті жителями Кременчука окопи знадобилися тоді, коли воїни 297-ї стрілецької дивізії з 6 серпня 1941 року по 9 вересня 1941 року вели кровопролитні бої з гітлерівцями на лівому березі Дніпра на близьких підступах до міста.

9 вересня 1941 року перед переважаючими силами ворога радянські війська змушені були залишити Кременчук [18].

У Кременчуці, як і в інших захоплених гітлерівцями українських містах і селах, фашисти встановили свій окупаційний режим у вигляді лиховісного "нового порядку". Мета окупантів полягала в тому, щоб терористичними, насильницькими методами пограбувати завойовані території, максимально очистивши їх від корінного населення, а для решти запровадити систему жорстокої позаекономічної експлуатації.

Кременчук мав для ворога стратегічне значення, як найближчий тил угруповання німецьких військ "Південь", важливий промисловий центр, залізничний вузол, місто, що мало зручні місця для наведення переправ та будівництва мосту між лівим і правим берегами Дніпра.

Негайно після вступу фашистів до міста почала створюватися розгалужена мережа окупаційної влади: управління поліції, польова жандармерія, гестапо, різні контори управління господарством міста, всього 33 установи. Головним органом німецької влади в Кременчуці була фельдкомендатура. У серпні 1942 року створюється Кременчуцький гебіт (округ), до якого входили Кременчук, Крюків, Кобеляки і ряд прилеглих до Кременчука районів [19]. З 1 вересня військовий комендант передав всю повноту влади гебіткомісару фон Ротгу. Міським господарством керував уповноважений гебіту німецький офіцер Фройрах [20].

Новоявлені колонізатори визнавали тільки один метод управління міським населенням — фізичний і моральний терор. Тому вже з перших днів гітлерівці приступили до масових розстрілів комуністів, радянських активістів. А всього за час окупації гітлерівці знищили в Кременчуці 97 тисяч радянських громадян (мирних жителів та військовополонених) [21, с. 94].

Окупанти також приступили до формування допоміжних органів місцевого управління. Уже 9 вересня 1941 року почала роботу Кременчуцька міська управа. Вона складалася з відділів та управлінь, які займалися питаннями адміністративно-поліцейської служби, охорони здоров'я, освіти, фінансами, постачанням, забезпеченням робочою силою, промисловістю, торгівлею і комунальним господарством [22].

Головою житлово-комунального управління, яке здійснювало і керівництвом міським водопроводом, призначили Вишнякова, головним інженером Конікова [23]. Рядові співробітники управління підбирались в основному з колишніх службовців комунгоспу міськвиконкому. В селищі Крюків, де теж існувала управа, начальником житлово-комунальним господарством призначили В.М. Тимченка [24].

На перших порах німці не перешкоджали Кременчуцькій міській управі, її відділам та управлінням використовувати державну атрибутику часів Української Народної Республіки. У розпорядженні міської управи від 7 листопада 1941 року вказувалося: "Доводиться до відома установ та організацій міста, що вивіски-написи повинні бути складені в двох мовах: на лівій половині — німецькою мовою, на правій — українською з гербом (тризубом) згори, посередині. Гло синє, літери жовті" [25].

Звичайно, створюючи допоміжні органи управління з українців і росіян німці менш за все думали про забезпечення нормального життя для місцевого населення. Рейхскомісар України Еріх Кох на нараді окупаційних чиновників у Рівному з цього приводу заявив таке: "Мета нашої роботи примусити українців працювати на Німеччину, а не ошасливити цей народ. Україна повинна поставити те, чого немає у Німеччині. Цю роботу слід проводити, не рахуючись з втратами" [26].

Німці, як і в інших окупованих містах, прагнули максимально використати для своїх цілей промисловий потенціал Кременчука, забезпечити нормальні житлово-комунальні умови для розквартированих тут фашистських військ, госпіталів та окупаційних установ. А для цього потрібно було налагоджувати роботу деяких заводів і фабрик, електростанції, водопроводу, міського транспорту. На міське населення окупанти дивились тільки як на дешеву робочу силу.

Тимчасово залишаючи Кременчук, органи радянської влади не вдавались до масових руйнувань устаткування та приміщень промислових підприємств. Для вищого керівництва країни було цілком зрозумілим, що з часом все це доведеться відбудовувати і тому виведенню з ладу підлягали тільки ті об'єкти, якими ворог міг користуватися для збільшення свого воєнно-промислового потенціалу. Звичайно, найбільш цінні верстати, механізми, інше обладнання, матеріали вивозилися на схід. Однак при цьому враховувалась насамперед можливість використання евакуйованих підприємств, їх обладнання для випуску там зброї, боєприпасів, спорядження для військ тощо. До того ж для проведення евакуації було замало часу і транспортних засобів. Пізніше фашисти та їх прибічники звинувачували більшовиків у безцільному знищенні багатьох підприємств у Кременчуці [27], однак при цьому не згадували, що місто тривалий час піддавалось артилерійським обстрілам та масовим бомбардуванням з повітря, що вело до значних руйнувань, було причиною пожеж тощо.

Оскільки робота таких підприємств, як електростанція і водопровід, була необхідна до останніх днів перебування радянських військ у Кременчуці, довелося залишити мінімальну кількість турбінно-генераторного обладнання. За день до вступу німців до Кременчука водопровід було зупинено. Деяке обладнання було частково демонтоване, і деталі розкидали тут же на території підприємства.

Вступивши до міста, фашисти, ще до створення біржі праці, наказом фельдкоменданта мобілізували робітників і службовців усіх комунальних підприємств на проведення відновлювальних робіт, увели трудову повинність

для решти населення у віці від 14 до 65 років і таким чином негайно вивели на очистку вулиць, розбір завалів сотні і тисячі людей.

В інтересах забезпечення підприємств і установ робочою силою Кременчуцькою міською управою був проведений перепис населення. За даними перепису, станом на 1 жовтня 1941 року у місті проживало 31573 чоловік. За національною приналежністю населення поділялося на українців — 28524 (90,5 %), росіян — 1656 (5,1 %), євреїв — 1100 (3,4%). Окупаційні власті також цікавили питання про стать, вік населення, професії переписаних. Всі ці відомості використовували при підборі кадрів працівників [28].

На початку жовтня почала функціонувати біржа праці. Її очолював німецький чиновник Рафельт. Газета "Дніпрові хвилі" 9 листопада опублікувала оголошення такого змісту:

"До всього безробітного населення міста Кременчука.

Після того як всіх керівників підприємств та установ наказом фельдкоменданта від 16 жовтня 1941 року зобов'язано проводити прийом робочої сили виключно через біржу праці (міститься по вулиці Карла Лібкнехта, №49), усі безробітні міста та околиць зобов'язані в обов'язковому порядку взятися на облік при біржі праці.

Прийом на роботу проводиться виключно через біржу праці, а тому всі робітники по закінченню тимчасової роботи, куди вони посилались, мусять негайно з'явитись на біржу праці в свою групу для відповідної помітки про закінчення роботи.

Порушники цього караються штрафом" [29].

Окупаційна влада була насамперед зацікавлена в тому, щоб пустити в дію такі важливі об'єкти життєзабезпечення міста, як електростанція, водопровід, пекарні. Ремонтні роботи на цих підприємствах здійснювалися під безпосереднім контролем офіцерів з німецької комендатури. Оскільки більшість кадрових робітників і службовців водопроводу залишалися в Кременчуці, то проблем із забезпеченням підприємств робочою силою не було.

У кінці вересня 1941 року електростанція дала перший струм, відтоді ввели в експлуатацію і водопровід. Директором Кременчуцького міського водопроводу в 1941-1942 роках призначили технік А.І. Матвєєва (будівельника за фахом) [30]. Після переведення його старшим техніком житлово-комунального управління міської управи, за сумісництвом обов'язки директора водопроводу в останні місяці окупації виконував інженер управи М.П. Симаков. Однак, фактично підприємством керував заступник директора і майстер водопровідних мереж М.П. Букшенко. За роботу насосної станції відповідав машиніст П.Г. Мокрій, токарь М.А. Скабел порядкував у ремонтних майстернях, а обслуговування електрообладнання здійснював монтер Т.І. Шамрай. Водопровід працював і в селищі Крюків, населення якого у грудні 1941 року становило 11,7 тис. чоловік. Із відновленням роботи Крюківського вагонобудівного заводу, лісопильного, шкіряного, цегельно-керамічного заводів, гранкар'єру потреба у водопостачанні значно зросла. У зв'язку з цим у дію ввели одну з двох водокачок, що подавали воду з Дніпра. Двигун водокачки працював від струму, який виробляла електростанція вагонобудівного заводу. Начальником водокачки і водопровідної мережі в той час був технік І.Є. Нагайченко. Машиністами і слюсарями-водопровідниками на підприємстві працювали І.П. Бутченко, В.С. Варв'янський, О.І. Павлов, М.М. Свириденко. Водокачка обслуговувала тільки промислові підприємства, а також німецькі військові частини та установи. Місцеве населення змушене

було користуватися водою тільки з шахтних колодязів. Окрім того, через брак палива на початку 1942 року припинила роботу єдина в Крюкові комунальна лазня. Все це призвело до спалаху в місті епідемії тифу. Довелося терміново створювати тифозний барак для хворих [34].

На Кременчуцькому міському водопроводі після проведення ремонтних та пусконаладжувальних робіт вже з жовтня 1941 року колектив підприємства розпочав підготовку водопровідного господарства до зимового сезону. Газета Кременчуцької міської управи "Дніпрова хвиля" регулярно публікувала оголошення такого змісту:

"Управління міського водопроводу пропонує своїм абонентам утеплити на зимовий час всі водогони (водорозбірні колонки) як надвірні, так і в холодних приміщеннях.

Утеплювати водогони треба соломною або тирсою; гноєм утеплювати категорично заборонено" [35].

На початку листопада робітники водопроводу відремонтували обладнання міської лазні, що знаходилась напроти електростанції (вулиця Леніна, 92). Відтоді вона стала працювати щоденно по 12 годин на добу [36].

Досягнення роботи міського водопроводу на повну потужність у значній мірі перешкоджало те, що при евакуації з ремонтних майстерень підприємства було вивезено декілька верстатів. Та з відбудовою заводу металовиробів та машино-тракторних майстерень (колишній автотракторний завод) цю проблему було вирішено, бо на цих підприємствах були токарні, свердлувальні та інші верстати, а також обладнання для використання ковальських та електрозварювальних робіт. У випадку необхідності управління водопроводу робило певні замовлення на виготовлення деталей чи окремих агрегатів цими підприємствами. Ремонт електрообладнання та перемонтаж згорілих статорів електродвигунів здійснювали у майстерні при ремонтно-будівельній конторі [37].

У роки німецької окупації населення Кременчука і Крюкова переживало важкі часи. Для робітників промислових і комунальних підприємств був встановлений 10-годинний робочий день [38]. За найменше порушення трудової дисципліни чи робочого розпорядку застосовувалися фізичні покарання, у червні 1944 року в Крюкові військовий трибунал судив колишнього бургомистра Д. Пугача. Серед інших злочинів йому ставилось у вину накази про побиття нагаями робітників за невиконану роботу [39].

Для працюючих на підприємствах та установах німці видавали невеликі продовольчі пайки та виділяли в межах міста землю під індивідуальні городи. На міській електростанції працювала їдальня, до якої були прикріплені і співробітники водопроводу [40].

Рентабельна робота водопроводу забезпечувалася за рахунок підвищення тарифів на воду. З 1941 по 1943 роки тарифи на електроенергію та воду зросли втричі. При заборгованості абонента понад одного місяця воду відключали, а справу на боржника передавали німецьким суддям-шафенам, які в безумовному порядку стягували суму заборгованості, шляхом продажу з боргів частини майна підсудного [41].

Нове будівництво під час окупації на міському водопроводі не велось, та в цьому не було необхідності, бо у порівнянні з довоєнним періодом населення Кременчука скоротилося в 2,7 рази, а більшість промислових підприємств працювали не на повну потужність. Співробітники водопроводу в основному здійснювали ремонтні роботи, а також під'єднання до водопровідної мережі тих будинків, де розміщували госпіталі, казарми, окупаційні установи [42].

Особливо драматично склалися події, пов'язані з водопостачанням таборів для радянських військовополонених. З вересня 1941 року Кременчук був перетворений німецько-фашистськими окупантами у найбільший на Полтавщині центр перебування військовополонених. Перший табір для них знаходився на вулиці Леніна, 141. Цей етапний табір вміщував до 30 тисяч осіб. Другий — по вулиці Леніна, 7 (колишня територія артскладу) і вміщував до 12 тисяч полонених. Третій — по вулиці Заводській, 23, на території заводу дорожніх машин. Четвертий — по вулиці Колгоспна, 10. Там перебували поранені і хворі червоноармійці. П'ятий — по вулиці Червоноармійській, 1. Шостий концтабір знаходився на території колишньої середньої школи №1 по вулиці Чкалова. Цей табір проіснував найдовше (був ліквідований на початку 1943 року). Тут перебувало до 15 тисяч чоловік. Саме з цього табору німці під конвоєм ганяли військовополонених на виконання робіт по очистці міських вулиць і площ від сміття, розкопи водопровідних та каналізаційних траншей тощо [43].

Німецьке командування поставило перед управлінням міського водопроводу завдання налагодити водопостачання таборів. В основному це було не складно, бо поблизу всіх концтаборів проходила водопровідна мережа. Тому роботи велись по прокладці водопровідних труб прямо по землі на території самих таборів. Однак ці роботи мало зарадили військовополоненим, бо фашисти перетворили концтабори №№ 346, 345А та 346В у справжні "фабрики смерті". Там йшли масові розстріли, людей морили голодом, холодом, непосильною працею, практично повною відсутністю медичної допомоги [44]. Після визволення Кременчука від фашистських загарбників на території таборів було виявлено понад 70 тисяч закатованих радянських військовополонених! [45, с. 423].

Німецька окупаційна влада намагалася підтримувати в Кременчуці чистоту і санітарний порядок. При цьому її турбувало насамперед те, щоб уберегти від спалаху епідемічних захворювань фашистський гарнізон. У місті діяв асенізаційний обоз — дві автоцистерни та 6 коней з колимагами. Сміття вивозили на звалище за двором контори "Комунтранс" поблизу річки Кривої Руди, а рідкі нечистоти — на асенізаційні поля в районі хімкомбінату [46]. Автономні каналізаційні споруди продовжували працювати на м'ясокомбінаті, на деяких інших заводах і фабриках.

У технічному відділі управління житлово-комунального господарства Кременчуцької міської управи під керівництвом М.П. Симакова у 1942-1943 роках було розроблено декілька проектів влаштування каналізації для промислових підприємств. Зокрема, зберігся проект каналізації овочесушильного заводу, який розташувався у приміщенні колишньої середньої школи № 6 міста Кременчука. Запроектована каналізація складалася з таких складових частин: колектора, насосної станції, осадкового і приймального колодязів.

Каналізаційний колектор передбачався напірний з асбоцементних труб. Випуск стоків мав здійснюватися в річку Кагамлик поблизу оцтового заводу, де річка мала значну глибину.

Виробничі стоки підприємства обсягом 30 тонн на добу, при тризмінній роботі заводу, що являли собою водопровідну воду з домішками піску та землі від миття картоплі, овочів спочатку мали проходити через відстійник. Об'єм відстійника визначений за способом професора Д.С. Черкеса з трьохкратним запасом по принципу пісколовки. Поперечник відстійника визначався в 0,2 м², що дозволяло б осідати навіть найменшим часткам бруду. Таким чином, внутрішні розміри відстійника склали: довжина — 1,5 м,

ширина — 0,7 м, корисної частини 0,75 м. Напірний колектор-трубопровід запроєктований з труб діаметром 100 мм. Трубопровід повинен бути пропускати через себе протягом 30 хвилин трьохгодинний дебіт стічних вод приблизно 12 л/сек.

Насосна станція була запроєктована з періодичною дією насосів при можливих переривах у подачі електроенергії. Приймальний резервуар розрахований на шестигодинний запас стічних вод. Об'єм корисної частини резервуару мав бути 73,4 м³.

Перекачування стоків проектувалося періодично через кожні три години з таким розрахунком, щоб трьохгодинний дебіт був відведений насосною установкою протягом 30 хвилин. Потужність насосу визначалася в 43,2 м³/год. За каталогом прийняли каналізаційний насос Мелітопольського заводу групи "IX" з діаметром шківу 100 мм при 960 оборотах. Електромотор передбачався потужністю 10 кВт. Всього було запроєктовано до монтажу двох перекачуючих агрегатів, з яких один — резервний.

У місці випуску стічних вод в річку Кагамлик, влаштовується оголовок з подвійним замощенням дна і бутовою стінкою на цементному розчині. Вихідна труба до річки мала на своєму закінченні фланець. До нього приєднувалося коліно з стояком, при допомозі якого вихід стояків піднімався в час весняного паводку. Цим виключалася можливість потрапляння води з річки у трубопровід. Окрім того, перед оголовком передбачено встановлення на трубопроводі засувки "Лудло", яка знаходилася в спеціальному колодязі. Стоки перед їх випусканням в річку мали хлоруватися. Вартість здійснення проекту визначалась у 239374 крб. [47].

Однак, у зв'язку з наближенням фронту цей проект так і не був реалізований.

Після перемоги радянських військ на Курській дузі та взяття Харкова, війська Степового фронту приступили до визволення Полтавщини. 23 вересня 1943 року від фашистів був звільнений обласний центр — місто Полтава, а 27 вересня воїни 5-ї гвардійської армії Степового фронту вийшли на ближні підступи до Кременчука. Зав'язались трьохденні кровопролитні бої за місто. Командування 8-ї німецької армії мало наказ Гітлера за всяку ціну утримати цей важливий плацдарм [48]. Однак для ворога було очевидним, що довго протидіяти натиску радянських військ не вдасться.

Відступаючи, гітлерівці залишили після себе "випалену землю". Як і повсюдно в Україні, фашистські факельники підпалювали в Кременчуці та висаджували в повітря промислові і комунальні підприємства, установи, житлові будинки, безжально вбиваючи жителів, які не встигли сховатися, або залишити місто. Військовий кореспондент газети "Правда", відомий письменник Борис Польовий так описував ці трагічні події: "Отступая, немецкие мерзавцы все же успели поджечь город. Сейчас, когда пишутся эти строчки, на город, на Днепр спустилась густая тьма. Подоженный немцами, Кременчуг горит, как пылающий факел. Его зарево видно на десятки километров. Оно поднимается над выжженной обезображенной немцами Украиной, как факел, взывающий к мести" [49].

29 вересня 1943 року Кременчук, "місто-міст", як називали його німці, маючи на увазі стратегічне положення і міста, і моста через Дніпро між Кременчуком і Крюковом, був звільнений від гітлерівців. Того ж дня був виданий наказ Верховного Головнокомандуючого Й. Сталіна такого змісту:

"Війська Степового фронту після трьохденних упертих боїв зламали опір противника і сьогодні, 29 вересня, оволоділи містом Кременчук — сильним передмістним опорним пунктом німців на лівому березі річки Дніпро.

У боях за звільнення міста Кременчук відзначилися війська генерал-лейтенанта Жадова, генерал-лейтенанта Манагарова і льотчики генерал-лейтенанта Горюнова. Особливо відзначились 97-а гвардійська Полтавська стрілецька дивізія генерал-майора Анциферова, 6-а гвардійська повітряно-дисантна дивізія полковника Бровченка, 233-а танкова бригада підполковника Соколова, 219-а танкова бригада підполковника Хилобок, 469-й мінометний полк підполковника Голодіна, 902-й самохідний артилерійський полк підполковника Гредзелішвілі.

На ознаменування одержаної перемоги з'єднанням і частинам, що відзначилися в боях за звільнення міста Кременчук, присвоїти найменування "Кременчуцьких".

Сьогодні 29 вересня о 23 годині столиця нашої Батьківщини Москва від імені Батьківщини, салютує нашим доблесним військам, що звільнили місто Кременчук, — дванадцятьма артилерійськими залпами з 124 гармат" [50].

"Перед військами, що увійшли до міста, — пригадував колишній командир 233-ї Кременчуцько-Знам'янської Червонопрапорної стрілецької дивізії генерал-майор Ю.І. Соколов, — відкрилася жахлива картина. Палали пожежі, лунали вибухи. Ворог замінував велику кількість громадських приміщень і житлових будинків, чимало вулиць і доріг, було вилучено тисячі мін з міських споруд" [51].

Колішній воїн-зв'язківець, учасник визволення міста, І.А. Станицький теж пригадував: "Де не глянь — руїни. І скрізь міни, міни, міни [52]. Гітлерівці закладали міни насамперед там, де мали негайно розпочатися відбудовчі роботи: на території електростанції, міського водопроводу, залізничного вузла, найважливіших промислових підприємств. Тому сапери знешкоджували від мін у першу чергу ці об'єкти.

Кременчук являє собою суцільну руїну, вулиці були захарашені будівельним сміттям, шматками цегли, бетону. На вулицях і дворах лежали тисячі непохованих забитих радянських і німецьких воїнів. У нерозібраних руїнах знаходились ще живі люди. До кінця листопада кременчужани очищали місто від трупів людей та тварин [53]. А розчистка вулиць, площ, провулків, завалів, розбір коробок висаджених в повітря, або спалених будинків розтягнулося на довгі місяці і роки.

Відступаючи з міста, фашисти знищили 92 промислових підприємства, електростанцію, водопровід, 27 шкіл, 11 лікарень і поліклінік, 97 відсотків житлового фонду. Загальні збитки завдані німецько-фашистськими загарбниками Кременчуку обчислювались астрономічною сумою в один мільярд карбованців [54].

Вже на другий день після визволення міста вцілілі жителі вийшли на ліквідацію жахливих наслідків дворічного перебування окупантів. Насамперед вони гасили пожежі на елеваторі та інших важливих об'єктах, ремонтували колії залізничного вузла, допомагали розміщувати польові госпіталі і лазарети. Вже 30 вересня населення і військові частини отримали печений хліб із відбудованої хлібопекарні, через декілька днів на залізничну станцію Кременчук стали прибувати перші ешелони [55].

У Кременчуці негайно створили органи радянської влади. Першим після визволення головою міськвиконкому ради депутатів трудящих став Олександр Андрійович Будній, досить відома кременчужанам людина. Це був одним із ініціаторів ударницького та стаханівського руху. Будучи верстатником-півскатником Крюківського вагонобудівного заводу, він досяг висот виробничої майстерності. У 1935 році на всесоюзному зльоті-конкурсі стаханівців-півскатників Будній встановив рекорд обробки деталей [56].

Потім став депутатом Верховної Ради СРСР, був як тоді говорили, "висунутий" на державну роботу. В 1943-1945 роках, будучи головою міськвиконкому доклав чимало енергії і зусиль для відродження Кременчука.

У складі виконкому Кременчуцької міськради був створений відділ комунального господарства (завідуючі: жовтень-грудень 1943 року — Ф.М. Скала, січень-травень 1944 року — О.С. Берчинський, і з 22 травня того ж року — М. А. Левідов, головний інженер — Л.М. Шлапоковський).

Виконком Кременчуцької ради народних депутатів трудящих та міський відділ комунального господарства зосередили основну увагу на те, щоб забезпечити 32 тисячі кременчужан та війська гарнізону продовольством, водою, електрикою, якимось дахом над головою. Вже в другій половині жовтня стаціонарно діяли 3 хлібопекарні, відкрилися перші їдальні, діти пішли до шкіл, які розмістили у різних вцілілих пристосованих приміщеннях [57].

Важко було налагоджувати водопостачання Кременчука. Оскільки для відбудови міського водопроводу був необхідний певний час, а воду потребували всі і негайно, міськвиконком та військова комендатура вдалися до надзвичайних заходів. За наказом коменданта військові частини гарнізону виділили 22 автомобілі з цистернами, які завозили воду з села Сміливого [58, с. 111]. Міськвиконком взяв на облік всі вцілілі шахтні колодязі, їх очистили від трупів людей і тварин, які скинули туди гітлерівці, воду продезинфікували хлором, відремонтували зруби. Кожний колодязь обладнали відром спільного користування [58]. Колодязі охоронялись як воєнні об'єкти. Встановили чергованість забору води жителями, військовими, установами. Вода з колодязів та автоцистерн відпускалася безкоштовно, але суворо лімітовано. Підвищені норми відпуску дозволялись тільки для поранених, хворих, дітей.

Разом з тим керівництво міста вживало невідкладні заходи для відбудови з руїн Кременчуцького міського водопроводу. Водопровідне господарство міста знаходилося у жахливому стані. Цегельні павільйони над всіма 13 свердловинами, а також станини та лебідки до насосів були зруйновані. Окремі частини наземного обладнання свердловин: коромисла, вали, штанги насосів вимагали капітального ремонту. Були висаджені в повітря приміщення насосної станції, хлораторної, водопровідної башти — основна з місткістю баку 617 м³ і башту на території колишнього Варшавського заводу, яка у 20-30-ті роки використовувались для збільшення тиску води у водопровідній мережі. Майже всі гідранти гітлерівці вивели з ладу ще перед тим, як факельники приступили до масових підпалів будинків у місті.

Для того, щоб підрахувати збитки, завдані німецько-фашистськими загарбниками міському водопроводу і скласти акт з цього приводу, знадобилось більше місяця часу. Ось повний текст цього документа:

"м. Кременчук 1 листопада 1943 р.

Акт нанесених збитків водопровідному господарству
німецько-фашистськими загарбниками.

Ми, що нижче підписалися, члени комісії в складі Гребенюка Дмитра Івановича, Миленького Валентина Захаровича, технорука, і Омельченка Василя Степановича, бухгалтера, за участю свідків з місцевих жителів Букшенка Михайла Григоровича і Коваленка Олександра Остаповича, склали цей акт.

Водопровід знаходиться на Піщаній горі по вул. Леніна.

28 серпня 1943 року, при відступі німецькими загарбниками насосна станція водопроводу, з промисловими, складськими і обслуговуючими будівлями і спорудами, з усім обладнанням, майном і товарно-матеріальними

цінностями, що там знаходилися, були висаджені мінами, після цього приміщення контори, механічної майстерні, трансформаторні приміщення, гараж, лазню, інструментальню та теслярню спалено. Все обладнання, машини, інструменти знищені повністю, частина матеріалів, що зберігалися в складах, розграбована.

Власність завданих збитків у сумарному виразі складає:

№ п/п	Перелік знищеного, розграбованого викраденого і викраденого майна	Відновлювальна вартість знищеного і розграбованого майна в карбованцях	Розмір коштів, необхідних для відбудови частково зруйнованого майна в карбованцях	Загальний розмір збитків у карбованцях
1	2	3	4	5
1.	Приміщення господарського призначення	644484	155676	800160
2.	Інші споруди	114107	605420	719527
3.	Обладнання і транспортні засоби	318747	16000	334747
4.	Паливо, матеріали і готова продукція	14227		14227
5.	Госпмайно та інструменти	22917		22917
Всього:		1114482	777096	1891578

Печатка Підписи" [59].

Ремонтні роботи на міському водопроводі стихійно розпочалися вже на другий день після визволення міста, тільки-но сапери закінчили розмінування водозабірною майданчика №1 на Піщаній горі. На згарища, до куп шматків цегли, бетону, розкуроченого обладнання, скрученої арматури зібралися вцілілі співробітники, які не були розстріляні німцями чи не відправлені ними на захід. Серед них були ветерани виробництва, що розпочали свій трудовий шлях на водопроводі з часу його спорудження, як наприклад Михайло Петрович Букшенко, або стали тут трудитися ще у буремні роки громадянської війни — Григорій Якович Францев, Євген Павлович Скоморошенко, Мефодій Гаврилович Янов, Костянтин Петрович Яцек. Машиністи А.О. Мірошніченко, П.Г. Ткаченко, П.І. Грищенко, бурові робітники І.О. Денисенко, Г.Т. Остапенко, І.Г. Мудрий, слюсарі І.П. Кохно, Л.П. Чижов та ряд інших робітників прийшли на водопровід у 20-30-ті роки, продовжували працювати на ньому в час окупації. На їхніх очах міський водопровід розбудовувався, зростали його потужності. Ще декілька днів перед вступом в Кременчук радянських військ підприємство працювало, давало людям життєдайну воду і ось тепер внаслідок злочинницьких дій фашистських варварів воно перетворилось у руїни.

Окрім колишніх співробітників водопроводу, на руїни підприємства добровільно з'явилися робітники ряду інших заводів і фабрик Б.А. Гарник, Р.Е. Гилган, І.О. Денисенко, Г.М. Доценко, М.Г. Кравчук та інші. Всього двадцять чоловік. Вони трудилися чорноробами аж до початку 1944 року, а потім коли водопровід частково був відремонтований, їх перевели на інші

підприємства, де теж не вистачало робочих рук. У наказі по управлінню водопроводу від 14 січня 1944 року з цього приводу, зокрема, говорилося: "Після залишення німецькими окупантами Кременчука чимало з робітників у пориві патріотичних почуттів добровільно з'явилися на водопровід для надання допомоги в роботах по відбудові насосної станції та найшвидшого подання води". За сумлінну роботу всім їм оголосили в наказі подяку [60].

Кадровим та тимчасовим співробітникам Кременчуцького міського водопроводу, які за покликом обов'язку приступили до відбудови підприємства, ніхто не давав розпоряджень, наказів, та й управління водопроводу офіційно було створено тільки 2 жовтня 1943 року, а перший наказ по управлінню, де затвердили штат підприємства, видали 5 жовтня. Та, незважаючи на це, робітники і службовці безкоштовно працювали понад двадцять днів. Вони гасили пожежі та розчищали завали. Роботами керували Дмитро Іванович Гребенюк (2 жовтня міськвиконком призначив його директором водопроводу) [61], М.П. Букшенко та Є.П. Скоморошенко.

Не чекаючи офіційних вказівок, бо керівництву міськвиконкому, апарат якого знаходився у стадії формування, не до всього доходили руки, співробітники водопроводу перебрали ініціативу на себе. Д.І. Гребенюк займався кадровими питаннями, готував відповідну документацію про надання водопроводу права юридичної особи та фінансування його роботи. М.П. Букшенко працював над вивченням стану мережі водопроводів та водопровідних магістралей, а Є.П. Скоморошенко з'ясував можливість відбудови насосної станції.

Відбудовчі роботи ускладнилися тим, що фашисти спалили всю технічну документацію на артезіанські свердловини, насосну станцію, водопровідну мережу. Тому доводилось покладатися на добру пам'ять таких кадрових співробітників, як М.П. Букшенко, і з їх допомогою відновлювати документацію. Окрім того, до офіційної організації управління Кременчуцького міського водопроводу фінансування через банк не здійснювалося, що не давало змоги придбати вкрай необхідні для робіт матеріали і інструменти. Слюсарі, будівельники зібрали для потреб підприємства власний інструмент, деякі деталі розшукували на руїнах інших промислових підприємств.

Було вирішено насамперед відремонтувати свердловини № 1 та № 11. Вони відповідно могли давати на добу 280 та 560 м³ води. Ремонт свердловин здійснювали бурові майстри О.О. Коваленко і М.Г. Яковлев та бурові робітники О.І. Денисенко, І.Я. Денисенко, О.С. Данилов, М.П. Записочний, Ф.Л. Кагал, І.Г. Мудрий, П.С. Могилко, Г.Т. Остапенко, М.С. Турбай, І.Т. Умаков, В.В. Шишко. Всі роботи довелося виконувати вручну. З великими труднощами для здійснення бурових робіт вдалося закупити в Харкові 5 желонки розміром 2, 6, 9 і 10 дюймів та 3 бурових зубила. Свердловини обладнали напіваксельними насосами. Насоси випуску 1938 року були дуже зношеними, проте завдяки зусиллям машиністів П.Г. Мокрія, О.Г. Ткаченка, слюсарів П.І. Батракова, І.А. Махна, І.Ф. Ковалю їх привели у робочий стан. На початку листопада вдалося також змонтувати металевий напірний резервуар для води місткістю 17 м³. Від двох свердловин до резервуару провели трубопроводи. З настанням холодних днів резервуар утеплювали [62].

У надзвичайно поганому стані знаходилися водоводи та водопровідна мережа. Капітальні ремонти на мережі не проводилися з 1940 року. Начальник водопровідних мереж М.П. Букшенко визначив першочерговий обсяг відновлювальних робіт. Насамперед ремонтували ті водопровідні лінії, що

вели до місць розташування військових госпіталів, казарм, лікарень, хлібопекарень, залізничної станції. Не вистачало найнеобхіднішого: труб, засувок, інструментів. Кришки з люків більшості оглядових колодязів були викрадені. Ремонтні роботи на мережі вели 20 слюсарів-водопровідників. Особливо сумлінно працювали В.М. Вілецький, Д.Ф. Варенко, І.П. Кохно, М.Т. Проценко, С.В. П'ятак, І.А. Скобел [63].

Одночасно велись роботи по влаштуванню тимчасового дерев'яного приміщення ремонтної майстерні. Оскільки цегельний паркан навколо території водозабірною майданчика №1 фашисти зруйнували, територію обнесли колючим дротом. Майданчик №2 теж огородили.

Поступово формувалася колектив співробітників Кременчуцького міського водопроводу. Вирішувати кадрові питання було складно, бо йшла кровопролитна війна і фронт потребував все нових поповнень. На відміну від 1941 року, коли робітники і службовці водопроводу мобілізації в Червону армію, як правило, не підлягали, у жовтні-листопаді 1943 року польові військкомати мобілізували декілька десятків співробітників підприємства. Серед мобілізованих були М.О. Алсатін, О.Ф. Анкудінов, Н.Г. Грищенко, О.В. Данілов, Н.Ф. Назаренко, І.Л. Затенацький, І.Т. Самосонов, М.Д. Сапутін. Добровольцями пішли в армію О.С. Нагаєв, П.Ф. Тюрін [64]. Замість них працювати на водопровід приходили комісовані через поранення і хвороби фронтовики, молодь, жінки.

На момент утворення Кременчуцького міського водопроводу як юридичної особи (2 жовтня 1943 року) у його штат зарахували 70 осіб, серед них 7 машиністів, 12 бурових майстрів та робітників, 20 слюсарів по експлуатації та ремонту водопровідної мережі, 1 коваля та 1 молотобійця, 3 слюсарі насосної станції, 2 токаря. Але до завершення першої черги відбудовних робіт більшість робітників стали будівельниками-мулярами, теслярами, чорноробами [65]. На кінець 1943 року штати підприємства вже становили 103 робітники і службовці, з них 24 жінок [66].

Одним з перших після визволення Кременчука прийшов на водопровід 79-річний коваль Дмитро Васильович Мороз. Задовго до початку війни він пішов з підприємства за заслужений відпочинок. Але у найбільш скрутний для рідного підприємства час він не міг залишитися збоку. Довідавшись, що водопровід не може знайти кваліфікованого коваля, старий робітник сам з'явився до командира військової майстерні і зумів переконати його передати міському водопроводу похідне горно. Інструмент, ковадло приніс власні. Власноруч коваль з кількома підлітками зі старих дошок та шматків дахового заліза нашвидку спорудив тимчасове приміщення кузні. Разом з своїм помічником молотобійцем М.І. Заїкіним стали працювати по 14-16 годин на добу, задовольняючи замовлення всіх ремонтних бригад на ковальській роботі [67]. Знову на пенсію Д.В. Мороз пішов тільки в 1947 році.

Оскільки Кременчук з дня визволення аж до 26 жовтня 1943 року німці піддавали безперервному артилерійсько-мінометному вогню з району Крюкова, а також бомбардуванню авіацією, довелося вживати додаткових заходів для охорони життя і здоров'я співробітників міського водопроводу. В першу чергу відновили всі укриття, окопи та щілини, вириті на Піщаній горі ще в 1941 році. У випадку, коли снаряди починали рватися десь поряд, люди ховалися там або за вцілілими залишками стін насосної станції та за кількома метрами цегляного паркану. На жаль, це не завжди рятувало. Було кілька загиблих і поранених [68].

Через рік, виступаючи на мітингу трудового колективу з нагоди річниці визволення Кременчука, старий коваль Д.В. Мороз пригадував:

— Прожив я на віку вже 80 років, а такого не чув, не бачив, не читав. Душогуби, людоїди! Ач, що зробили з містом, з нашим виробництвом. А скільки полягло голів людей наших он за тією стіною. Ї досі плями крові на цеглі. І їх не виміють дощі, не вивітрять вітри, як не зглядять роки нашої ненависті до тих проклятих гітлерівців. Мстити і знищувати, щоб і кубла не лишилось. Я вам всім батько і кажу так: "Я не випущу молотка з своїх рук до тих пір, поки не буде жодного живого фашиста. Я куватиму..." [69].

25 жовтня 1943 року наказом директора Кременчуцького міського водопроводу була оголошена подяка великій групі співробітників, які розпочали відбудову підприємства в екстремальних умовах артилерійських обстрілів і бомбардувань, часто ризикуючи своїм життям і здоров'ям [70]. Власне кажучи, ця подяка для більшості робітників і стала єдиною нагородою за їх героїчну працю. І люди сприймали це цілком нормально, бо розуміли що йде війна, а під час війни ризикують та гинуть і воїни на фронті, і трудівники тилу.

Однією з найнеобхідніших справ для забезпечення життєдіяльності міста, функціонування всього комунального господарства і в першу чергу системи водопостачання була відбудова міської електростанції. Відступаючи з Кременчука, гітлерівці частково висадили в повітря, а частково спалили приміщення електростанції, зруйнували обладнання, підпалили запаси вугілля. Другого дня після визволення на подвір'я електростанції почали сходитися люди. Ще курилося запалене вугілля, чадом несло з руїн машинного залу, щитової. Добудова механічної подачі вугілля лежала купами безформенного металу і бетону.

— Чи цілі турбіни? Чи не пошкоджені генератори? — думав інженер-енергетик Н.Г. Ткаченко. Вони разом з турбінним майстром П.Ф. Чирвою уважно оглядали все вціліле обладнання. Виявилося, що турбіни і турбогенератори та конденсаційне устаткування можна відремонтувати власними силами.

Почали з розчистки виробничих цехів: із машинного залу винесли тільки зруйнованих металевих конструкцій вагою до 25 тонн. Бригада майстра С. Зимогляда приступила до ремонту турбін і генераторів. Та потрібно було щось робити і з самим приміщенням електростанції. Техніки Костенко та Шнуров спланували, як вимувувати частково зруйновані стіни приміщення, покрити дах. Сформували будівельні бригади, до яких включили робітників не лише електростанції, але й багатьох інших підприємств, у тому числі й міського водопроводу. Всі розуміли, що без електроенергії не запрацює жодне з цих підприємств. На ремонті котельних агрегатів трудилися робітники під керівництвом техника Білявського і майстра Плакуція.

20 жовтня електростанція вже була готова дати першу енергію. Та ввести її в експлуатацію до того часу, поки на правому березі Дніпра перебували гітлерівці, було неможливо. Дим з димарів електростанції став би прекрасним орієнтиром для фашистських коректувальників і приміщення електростанції знищили б артилерійськими обстрілами та бомбардуваннями.

25 листопада 1943 року війська Червоної армії вибили фашистських окупантів з Крюкова. Через три дні відбулося урочисте відкриття міської електростанції. У машинному залі зібралися робітники і службовці підприємства. Тут же, біля головного щита управління, знаходилися голова Кременчуцької міськради О. Будній, інженер електростанції Н. Ткаченко, а також старший машиніст М. Губін та старший кочегар І. Щербак, які очолювали першу пускову вахту.

Коли рівно загудів запущений турбогенератор і на приладах щита ожили стрілки, у людей, що стояли в залі, затаївши подих, вирвалося:

— Є! Енергія!

Кореспондент газети "Робітник Кременчуччини" згодом писав: "Над дорогою стоїть обгоріла багатоповерхова будова. У порожні провали вікон видно небо. Поруч, нарівні із будовою з залізного димаря кучерявиться дим. Чути рівне м'яке гудіння. Під цією напівзруйнованою будовою б'ється серце, машинне серце, яке дає життя нашому місту. Це працює електростанція" [72].

Звичайно, у перші місяці роботи електростанції її потужності були надто низькими, аби забезпечити енергією населення та промисловість. Тому був складений графік поступового, в міру збільшення виробітку струму, під'єднання до електромереж найважливіших об'єктів міста. Міський водопровід мав отримати струм у перших числах грудня, до цієї дати колектив підприємства прагнув завершити першу чергу відбудовно-ремонтних робіт.

Вже на другий день після визволення Крюкова від гітлерівців директор Кременчуцького міського водопроводу Д.І. Гребенюк видав наказ № 23 такого змісту:

"У зв'язку з відступом німецьких окупантів за межі досяжності їх гармат наближається можливість швидкого пуску електростанцією струму.

Для того, щоб бути впевненими у здатності безперебійного постачання у будь-який час води місту, наказую т.т. Букшенку і Скоморошку, ще раз самим ретельним чином перевірити готовність до експлуатації свердловини спиртзаводу, свердловин №№ 1 і 11 водопроводу, які з моменту включення електроенергії мають безвідмовно працювати" [72].

4 грудня 1943 року міський водопровід вперше отримав з електростанції струм, а до кінця року йому було відпущено 10126 кВт/год електроенергії. Перший пробний пуск міського водопроводу відбувся 5 грудня, а експлуатаційний пуск — 8 грудня. Відтоді водопровід працював уже безперервно. Його продуктивність спочатку становила 837 м³ води на добу. До кінця 1943 року було піднято і подано у мережу 19260 м³ води. Однак стан мережі був настільки поганий, що до 80 відсотків води витікало через діряві труби. Чимало водопровідних відгалужень, які раніше вели до будинків, опинилися під руїнами і завалами, і потрібні були величезні зусилля, щоб їх розкопати та поставити заглушки. Всі оглядові колодязі були заповнені водою. За 22 грудневих дні експлуатації водопроводу його співробітникам довелося ліквідувати 25 аварій на мережі.

До кінця 1943 року відбудували дві водозбірних будки, до госпіталів, лікарень, шкіл, установ, окремих підприємств підвели 234 водопровідних відгалужень, у центральній частині міста обладнали декілька десятків тимчасових водорозбірних кранів. Ті ж жителі, особливо на окраїнах, які не могли користуватися водопроводом, вичерпували воду із оглядових колодязів, кип'ятили її і використовували для пиття та приготування їжі [73].

Воду з водозабірних будок і кранів для населення відпускали за плату. Водопостачання госпіталів, військових частин здійснювалося безкоштовно. Зрозуміло, що ні про яку рентабельність роботи міського водопроводу тоді не могла йти й мова.

Німецько-фашистські окупанти нанесли величезної шкоди не лише водопостачанню міста, але і каналізаційно-асенізаційним службам. У період окупації всі роботи по спорудженню міської каналізації, які велись у період з 1937 до початку 1941 років, припинилися. При відступі фашисти частково вивезли, а частково зруйнували обладнання каналізаційної насосної станції

№ 1, спорудженої в районі площі МЮД. Наземну частину приміщення спалили, а підземну затопили ґрунтові води. При знищенні промислових підприємств, де існували власні автономні каналізаційні системи (наприклад, на м'ясокомбінаті), поряд із іншими виробничими приміщеннями висадили в повітря і наземні споруди каналізації [74].

Перестав існувати і міський асенізаційний обоз. Коней фашисти забрали з собою, а вибракуваних тварин застрелили. Тому протягом вересня-грудня 1943 року рідкі нечистоти з міста не вивозилися. І тільки холодна погода рятувала населення міста від епідемій. 9 грудня 1943 року Кременчуцький міськвиконком прийняв рішення про створення нового асенізаційного обозу. На цю справу асигнувалось 70 тис. крб. [75]. Перші три коня у обоз за розпорядженням військового коменданта передали з армійських частин, але за умови, що в першу чергу нечистоти будуть вивозитися з госпіталів і лазаретів, а їх у вересні-грудні 1943 року в місті дислокувалося 40 [3, с. 51].

Напружено йшла і відбудова промислових підприємств та житлового фонду Крюкова. Відступаючи з селища фашисти повністю зруйнували Крюківський вагонобудівний завод — основне промислове підприємство, на якому трудилась більшість населення. У повітря була висаджена заводська електростанція, яка не тільки давала струм підприємству, а і всьому селищу. Однак за кілька днів співробітники електростанції під керівництвом майстра паросилового цеху Ф.П. Домбровського розчистили завали, відремонтували два обгорілих котла, незабаром встановили два нових електрогенератора. Це дозволило вже через місяць після звільнення від німецьких окупантів увести електростанцію в дію. Незабаром розпочали роботу окремі цехи вагонобудівного заводу, запрацювала відремонтована водокачка. Друга бригада паросилового цеху заводу під керівництвом майстра В. Пушенка відремонтувала внутрізаводську мережу водопроводу, 156 пожежних гідрантів по селищу. При заводі розпочала роботу лазня [76].

Початок 1944 року ознаменувався для колективу Кременчуцького міського водопроводу важливою трудовою перемогою. 27 січня була введена в експлуатацію свердловина №13. Цьому передувала напружена робота кращих спеціалістів підприємства. Особливо складно було виготовити самотужки напіваксіальний насос. Частина деталей для насоса розшукали на руїнах заводських цехів, частину виточили токар Л.В. Скрипник та інший висококваліфікований верстатник, прикомандирований із заводу шляхових машин. Для того, щоб прискорити роботу, токарі працювали цілодобово, по 12 годин кожний.

Щоб привести в дію напіваксіальний насос, потрібно було два електродвигуни (один резервний). Керівництво водопроводу звернулося на один із київських заводів з проханням виготовити електродвигуни. Там запросили за роботу 30 тис. крб. Оскільки такі кошти підприємство сплатити не могло, вирішили обійтися власними силами. Електромонтер Т.І. Шамрай, токар Л.В. Скрипник, слюсар Г.О. Цвеліх взялися виготовити обидва мотори. Працювали наполегливо, як правило, понадурочно, докладали до виготовлення деталей увесь свій досвід — і мотори запрацювали.

Ремонт підземної частини свердловини здійснювала бригада О.О. Коваленка. Бригада проводила своїми силами весь комплекс робіт — бурильні, зварювальні, теслярські, земляні [77].

Внаслідок уведення в дію свердловини №13 продуктивність водопроводу зросла до 2000 м³ на добу. У наказі по Кременчуцькому водопроводу від 28 січня з цього приводу відзначалось: "За добре ставлення до праці, перевиконання виробничих завдань, активну участь у роботі по відбудові

насосної станції, особливо свердловини №13, пошук різних матеріалів по місту, а також за раціоналізаторські пропозиції робітникам І.А. Махну, І.Ф. Ковалю, П.І. Гриценку, І.П. Кохну, М.П. Запесочному оголошується подяка" [78]. Іншим наказом подяка була також оголошена майстру М.П. Букшенку, токарю Л.В. Скрипнику, електриковому Т.І. Шамраю, машиністам М.Г. Янову, М.Ф. Соболеву, слюсарям А.Ф. Скобелу, Г.О. Цвелиху [79].

Програма ремонтних робіт, які мали бути виконані протягом 1944 року на водопроводі, викладалась у постанові Кременчуцького міськвиконкому від 8 лютого 1944 року "Про відбудову житлового фонду і комунальних підприємств міста Кременчука". Зокрема, було поставлено завдання змонтувати на фундаменті з цегли другий металевий резервуар для води місткістю 35 м³ та приступити до встановлення на різних вулицях міста водорозбірних колонок (перші 20 колонок змонтували в Кременчуці ще в кінці 30-их років, але всі вони були знищені при відступі німців). Оскільки відбудова виробничих приміщень водопроводу гальмувалась відсутністю на підприємстві власних професійних будівельників, міськвиконком вирішив тимчасово направити туди з особливої будівельно-монтажної частини №306 трьох мулярів, трьох штукатурів, трьох теслярів, двох столярів, арматурника і бетонувальника. Окрім того, різні промислові підприємства відкомандировували на час літнього будівельного сезону для водопроводу тридцять чорноробів [80].

Значні надії щодо прискорення темпів відбудовчих робіт колектив міського водопроводу пов'язував із створенням будівельно-монтажного управління № 2. Ця організація розпочала свою діяльність у січні 1944 року. БМУ-2 мало спеціалізуватися тільки на відбудові об'єктів комунального господарства. 12 травня управління водопроводу уклало договір з цією організацією на будівництво хлораторної, аванкамери і галереї підземного водонакопичувального резервуару. Всі роботи мали бути виконані до 15 липня. Водопровід перевів на рахунок БМУ-2 відповідні кошти, наряди на цемент та інші будівельні матеріали, однак керівництво управління не поспішало виконувати взяті зобов'язання. Для своїх потреб БМУ-2 забрало з водопроводу вкрай необхідний дизель. Головний інженер водопроводу В.З. Миленький кожного дня ходив до кабінету начальника БМУ-2 Ф.М. Скали, вимагаючи розпочати роботи, та марно. І тільки на початку вересня Кременчуцький міськвиконком виніс рішення про повернення водопроводу дизеля. Договір, укладений з БМУ-2, денонсували, і надалі всі ремонтні роботи довелось виконувати господарським способом [81]. Незважаючи на це, виробнича програма будівельно-відбудовчих робіт за 1944 рік була освоєна на 80 відсотків [82].

1 травня 1944 року був укладений договір на соціалістичне змагання між трудящими Полтави та Кременчука за найшвидшу відбудову народного господарства. Зокрема, в договорі було записано: "Будемо разом боротися за повне визволення нашої рідної землі від німецьких розбійників, за повну ліквідацію руйницького господарювання фашистських поневолювачів. Вперед, до нових перемог на трудовому фронті!" [83]. Договори на соцзмагання також уклали трудові колективи споріднених промислових та комунальних підприємств. Так, Полтавський "Водоканал" протягом 1944-1945 років змагався за дострокове відродження підприємства з Кременчуцьким міським водопроводом. Періодично представники обох підприємств зустрічалися для підведення підсумків змагання, обміну досвідом роботи [84].

Наближалася перша річниця визволення Кременчука від німецько-фашистських загарбників. У зв'язку з цим у серпні 1944 року розгорнулось на всіх підприємствах міста соцзмагання за відзначення трудовими здобутками цієї славної дати. На Кременчуцькому міському водопроводі першими в це змагання включилися чотири бригади слюсарів, які працювали на ремонті водопроводу, під керівництвом начальника мереж М.П. Букшенка. Робітники-ремонтники у позаурочний час встановили 10 водорозбірних колонок. Із значним випередженням працювали робітники на відбудові ремонтних майстерень, приміщення насосної станції.

Соціалістичне змагання здійснювалося і між окремими робітниками, бригадами і цехами Кременчуцького водопроводу. У 1944-1945 роках на підприємстві налічувалося 16 стахановців та 40 ударників. До числа стахановців зараховували тих працівників, які протягом кількох місяців перевиконували норми виробітку на 150 відсотків, до ударників — на 130 відсотків. Показниками до зарахування в число передовиків виробництва для таких категорій робітників, як машиністи, дизелісти, була безаварійна робота, економія електроенергії, паливно-мастильних матеріалів. Серед кращих виробників того часу потрібно відзначити бурового майстра О.Є. Коваленка, слюсарів-водопровідників А.Ф. Скобела, С.В. П'ятака, бурового робітника Г.Р. Дериду, машиністів П.І. Гриценка, Г.Я. Францева, О.В. Коваля, інструментальника М.М. Попадича [85].

Матеріальне стимулювання переможців було явно недостатнім. Окрім зарплати з невеликою премією за перевиконання норм, стахановці і ударники отримували додатково декілька десятків кілограмів картоплі та овочів з власного підсобного господарства [86].

В умовах війни, соціалістичне змагання, яке зародилось ще у кінці 20-их років за ініціативою згори і було надто заорганізованим, перетворилось у своєрідну форму патріотизму трудящих, що прагнули зробити все від них залежне аби приблизити довгоочікуваний день перемоги. Робітники і службовці Кременчука прагнули також якомога швидше відродити рідне місто і тому не шкодували на це часу і трудових зусиль. Починаючи з квітня 1944 року, незважаючи на те, що в той час тривалість робочого дня офіційно дорівнювала восьми годинам, співробітники підприємств і установ, військовослужбовці, студенти технікумів, учні-старшокласники після закінчення роботи чи навчальних занять додатково працювали ще по дві години на розчистці руїн, підготовці майданчиків під забудову, заготівлі будматеріалів. Завдяки цій патріотичній ініціативі в 1944 році на громадських роботах по відбудові міста було відпрацьовано 240404 людино/ дні, а за п'ять перших місяців 1945 року — 180009 людино/днів [87]. Кожна друга субота і неділя оголошувалися в місті робочими, і все працездатне населення трудилось на громадських роботах. Тільки в час суботників і недільників, які відбулися в січні-квітні 1944 року, було очищено від старого вапняного і цементного розчину і складено в штабелі понад 1 млн. штук цегли, зібрано 300 тонн металолому, розчищено будівельних майданчиків площею 3 тис. квадратних метрів, складовано 8 тис. кубометрів щебінки [88].

Відбудова водопровідного господарства та його експлуатація потребували транспортних засобів. У 1943 році водопровід зовсім не мав автотранспорту. Виручали коні, переважно старі, вибракувані з армійських обозів. На них перевозили будівельні матеріали, труби, інструменти, виїздили на місця усунення аварій. У сухому бухгалтерському звіті підприємства за 1944 рік збереглися клички цих тварин-трудяг, які так багато зробили для людей в той важкий час: "Грізна" (16 років), "Чайка" (15 років), "Кремень"

(9 років), "Кукла" (7 років), "Кречек" (4 роки). Гужовий транспорт на міському водопроводі використовувався до кінця 50-их років, тому в штаті підприємства постійно було 4-5 візників. У 1944 році міськкомунгосп виділив для слюсарів-ремонтників, які працювали на магістралях і мережах, два старих велосипеди. Тоді ж на баланс водопроводу передали трофейну автомашину марки "Шевроле" вантажопідйомністю 1,5 тонни [89]. На початку 1945 року підприємство придбало одну півторатонку вітчизняного виробництва марки ГАЗ-АА [90]. Поступово поповнювались обладнанням і ремонтні майстерні водопроводу. В 1944-1945 роках тут малося два токарних верстати, свердлувальний верстат, апарат для перевірки вимірів, свердлувально-фрезерувальний верстат та прес для виготовлення дрібних вимірних деталей, чотири електрозварювальні агрегати, три лебідки для підняття важких деталей та агрегатів. Матеріальна база майстерні дозволяла виконувати основні ремонтні роботи для потреб підприємства. Та, на жаль, водопроводу не вистачало кваліфікованих слюсарів-ремонтників та верстатників. І у зв'язку з цим доводилось звертатися за допомогою до найбільших промислових підприємств Кременчука [91].

У кінці 1943 — на початку 1944 років міська влада зіткнулась з досить неприємною проблемою — самовільним відкриттям кришок люків оглядових колодязів на водопровідних магістралях. Звичайно, людям ці кришки не були потрібні, металобрухту після варварського руйнування міста фашистами, скрізь валялося доволі. Мова йшла про інше. Внаслідок пошкодження водопровідних труб оглядові колодязі були вщерть наповнені брудною водою. Щоб не допускати її використання, бо це загрожувало населенню епідеміями, до проведення відповідних ремонтних робіт люки колодязів наглухо закривали кришками і питна вода відпускалається тільки з колонок і водорозбірних кранів, що гарантувало санітарну безпеку. Однак, оскільки водорозбірні крани були недостатньо, і нерідко вони знаходилися за сотні метрів від житла споживачів, люди самовільно знімали кришки люків з найближчих до них оглядових колодязів, набирали воду, кип'ятили, проціджували її, й використовували для різних побутових цілей.

Щоб припинити такі негативні дії, виконком Кременчуцької міськради видав 13 лютого 1944 року обов'язкову постанову, у якій зокрема говорилося: "Встановлено, що жителі міста та військовослужбовці з військових частин самовільно відчиняють кришки з люків колодязів водопровідної мережі по багатьох вулицях, вирубуючи зубилами, молотками кришки, заглушки, а це приводить у непридатність самі магістралі, заповнені водою оглядові колодязі, що загрожує розморожуванням водопровідних труб, поширенням інфекційних хвороб і нещасних випадків.

Категорично забороняється самовільно відкривати кришки люків оглядових колодязів кому б то не було без дозволу управління міського водопроводу.

Винні в порушенні цієї постанови караються штрафом до 100 крб., або ж ув'язненням терміном до шести місяців" [92].

Обов'язкова постанова Кременчуцького міськвиконкому та відповідний наказ начальника гарнізону міста відіграли свою позитивну роль у збереженні водопровідної мережі. Але влітку 1944 року, потреби населення міста у воді різко зросли, а існуюча сітка водорозбірних колонок і кранів не дозволяла забезпечувати жителів навіть мінімальною кількістю питної води. Тому незважаючи на всі заборони, населення продовжувало брати воду з оглядових колодязів, що в літню пору було особливо небезпечно. У зв'язку з цим було вирішено вдатися до хлорування води в оглядових колодязях. Газета

"Робітник Кременчуччини" регулярно публікувала оголошення такого змісту: "Управління Кременчуцького водопроводу ставить до відома населення м. Кременчука, що по всім оглядовим колодязям міської водопровідної мережі буде проведено з 1 червня 1944 року санепідемстанцією хлорування ґрунтових вод у колодязях з метою знезаражування їх, після чого користуватися водою з питною метою забороняється. Особи, винні у самовільному відкритті колодязів, будуть притягатися до кримінальної відповідальності" [93].

На початку 1945 року в Кременчуці почастишали випадки захворювань на паразитарні тифи. Причин для поширення епідемії було більше ніж достатньо. Оскільки житловий фонд міста був майже повністю знищений гітлерівцями, люди мешкали у підвалах і, навіть, у виритих нашвидкоруч землянках. Скупченість населення у житлових помешканнях перебільшувала всі санітарні норми. Незважаючи на всі постанови міськкому партії та міськвиконкому про будівництво лазні, її так і не спорудили. Брудну білизну з казарм, госпіталів, лікарень, дитбудинків, в'язниці прати централізованим способом не було можливості, бо банно-пральний комбінат лежав у руїнах.

Як і завжди в таких випадках довелося вживати надзвичайні заходи. 4 січня 1945 року Кременчуцький міськвиконком прийняв постанову "Про заходи в боротьбі з паразитарними тифами" [94]. Зокрема, перед керівництвом водопроводу було поставлене завдання негайно обладнати на водопроводі хлораторну елементарного типу, яка б працювала на хлорному вапні. Окрім того, робітники з водопроводу мали встановити водозапірну апаратуру у відбудованому приміщенні міської лазні. Вже в середині січня запрацювала хлораторна, а також була введена в експлуатацію лазня, яка тричі на тиждень обслуговувала населення, а в решту днів — військові частини і трудові колективи промислових підприємств [95].

Оскільки міський водопровід працював десять годин на добу і до того ж з перебоями через нерегулярне постачання електроенергії, міськвиконком прийняв рішення протягом місяця обладнати власну силову установку для приведення в дію насосів свердловин. У лютому 1945 року водопроводу був переданий з Крюковського райпромкомбінату трактор ХТЗ. Під час припинення подачі енергії з міської електростанції на водопроводі приводили в дію тракторний двигун, і одна з трьох свердловин подавала для населення мінімальну кількість води. Окрім того, весною 1945-1946 років цей трактор на кілька днів задіювали на оранці ріллі підсобного господарства водопроводу [96].

Незважаючи на те, що лінія фронту все далі відкочувалася на захід, Кременчук, як і інші міста республіки, жив за законами військового часу. У місті діяли комендантська година, зберігалось світломаскування, велась посилена охорона всіх важливих об'єктів. На озброєнні охоронників міського водопроводу знаходилися гвинтівки та револьвери армійського зразка. 5 лютого 1944 року був виданий наказ по водопроводу такого змісту: "На підставі постанови РНК УРСР від 14 липня 1943 року та постанови Кременчуцького міськвиконкому від 5 січня цього року всі робітники і службовці водопроводу у віці від 14 до 60 років зобов'язані прослухати 28-годинний курс лекцій за програмою підготовки значків ППХО першого ступеня.

У зв'язку з цим, починаючи з 25 лютого, з 13 до 14 години щодня у приміщенні майстерні представник міського штабу протиповітряної та протихімічної оборони прочитає лекції, які зобов'язані прослухати всі вільні від чергувань робітники і службовці, а потім відповідно скласти екзамен" [97].

Після визволення Полтавщини від німецько-фашистських загарбників область ще протягом дев'яти місяців продовжувала перебувати у зоні діяльності ворожої авіації. Німецькі літаки здійснювали нальоти на залізничні вузли, мости та інші об'єкти. І як показали наступні події, опублікована 18 травня 1944 року у газеті "Робітник Кременчуччини" стаття начальника міського штабу МППО І. Лисиці "Невпинно кріпити протиповітряну і протихімічну оборону" виявилась далеко не перестраховочною. У ній, зокрема, писалось: "За останній період ворог активізував дії своєї авіації. Він намагається робити повітряні напади на наші міста, бити по наших тилах. Небезпека повітряних нальотів на наше місто залишається, і про це мусить пам'ятати кожен громадянин". Як показали наступні події, така небезпека дійсно була — 22 червня кілька десятків німецьких бомбардувальників нанесли масовані удари по військовим аеродромам Полтави, Миргорода і Пирятина.

Керівництво Кременчуцького міського водопроводу постійно враховувало небезпеку нальотів авіації противника. Тому на підприємстві ще з 25 жовтня 1943 року діяло кілька груп і ланок місцевої протиповітряної і протихімічної оборони. Група самозахисту складалась із чотирьох ланок — санітарної (керівник В.В. Волкова), пожежної (Н.Х. Михайленко), дегазації (І.Ф. Коваль), охорони та підтримання порядку (А.Ф. Кравченко). Група відбудовних робіт налічувала дві ланки — відновлювальних робіт на водопровідній мережі (керівник Л.В. Затенацький) та відновлювальних робіт на насосній станції (І.А. Махно). Всього формування МППО на підприємстві налічувало 62 особи. Його очолював директор водопроводу. Регулярно проводилися навчальні заняття і тривоги [98].

На Кременчуцькому водопроводі з березня 1944 року діяла також навчальна група початкової військової підготовки. Відповідальним за роботу групи призначили офіцера запасу, начальника відділу постачання Г.С. Терещенка. Заняття по 110-годинній програмі проводили офіцери місцевого гарнізону та інструктори Тсоавіахіму. До навчання було залучено всіх співробітників водопроводу, які раніше не пройшли строкової військової служби, — чоловіків у віці 16-55 років, жінок — 16-45 років [99].

Військовий час диктував свої жорстокі засоби підтримання трудової дисципліни. Прогул, запізнення на роботу, поява на робочому місці у нетверезому стані були підставою для притягнення винуватців не лише до адміністративної, але й кримінальної відповідальності.

Вже 13 грудня 1943 року в наказі по Кременчуцькому водопроводі з'явився такий пункт: "У зв'язку з відходом фронту, в місті Кременчуці незабаром відновить свої функції народний суд, а тому всі матеріали на співробітників, які самовільно залишили роботу, негайно передати до нарсуду" [100]. Тоді ж на дошці оголошень вивісили список з 16 осіб, що підлягали судовому переслідуванню. Це не була проста загроза. Вже в січні наступного року до суду передали справу на двох робітників, які допустили прогули без поважних причин [101]. На перший раз за вироком Кременчуцького міського нарсуду їм винесли вирок про рік примусових робіт за місцем праці з утриманням 25 відсотків зарплати. Небезпека такого вироку полягала власне не у матеріальних витратах робітника, а в самій судимості. При повторному порушенні трудової дисципліни це вже розглядалось як рецидив, і людину могли засудити до кількарічного ув'язнення.

В останній період війни на Кременчуцькому міському водопроводі досить гостро стояло кадрове питання. Постійні мобілізації до Червоної армії не давали можливості готувати робітників основних професій з числа юнаків.

Навіть на підготовку таких суто чоловічих спеціальностей, як машиніст, слюсар-ремонтник, учнями довелося приймати жінок. І тільки напередодні завершення війни водопровід отримав дозвіл на прийом у склад колективу 5 учнів чоловічої статі, в тому числі на підготовку слюсаря, 2 хлораторників і 2 машиністів-мотористів [102]. Незважаючи на те, що штатний розпис на 1944-1945 роки передбачав 105 робітників і службовців, фактично на підприємстві в ці роки трудилося в середньому 75 осіб, з них близько 25 відсотків — жінки [103].

У липні 1944 року відбулися певні зміни в керівництві Кременчуцького міського водопроводу. Його директором призначили Петра Івановича Пронченка, а Д.І. Гребенюк був переведений на посаду начальника ремонтних майстерень. У січні 1945 року головний інженер підприємства В.З. Миленський був звільнений з посади у зв'язку з направленням його на роботу в Західну Україну. Обов'язки головного інженера в останні місяці війни виконував начальник виробничого відділу В.Я. Куниш [104].

У воєнні роки матеріальний рівень життя робітників і службовців Кременчуцького водопроводу, як і в цілому трудящих країни, залишався низьким. Заробітна плата для співробітників водопроводу була встановлена в такому розмірі: директор — 800 крб., головний інженер — 800, начальники виробничого відділу та водопровідних мереж — 700, головний бухгалтер — 650, начальники відділів планово-економічного, матеріально-технічного постачання і транспорту, ремонтних майстерень — 600, машиністи, електромонтери, слюсарі 6 розрядів — 400, кваліфіковані робітники — будівельники — 350-300, водії автомашин, трактористи і дизелісти — 300 крб., візники — 200, прибиральниці і охоронники — 175 крб. З цієї зарплати робітник і службовець повинен був сплатити прибутковий податок, податок за бездітність та 10 відсотків від заробітку у вигляді воєнної позики [105]. Про те, щоб купити на таку зарплату після всіх цих відрахувань щось із одягу чи продовольства на ринку, годі було й говорити. Зарплати навіть кваліфікованого робітника і спеціаліста сяк-так вистачало для того, щоб "отоварити" продуктові картки у зачинених робітничих крамницях та сплатити за житло і комунальні послуги.

Оскільки ситуація з постачанням населення міста хлібом була складною, встановлювався досить жорсткий порядок "отоварювання" хлібних карточок. Печений хліб можна було придбати за один день; коли з якихось причин отримати його не вдалося, картка вважалася недійсною. Загублені картки не відновлювалися.

Оскільки норми продовольства, яке видавалось на картки, були недостатні навіть для фізіологічного виживання, доводилося, як і раніше, покладатися на індивідуальні городи. Весною 1944 року співробітникам водопроводу виділили під городи 1,2 гектари землі, та кожній сім'ї, що брала землю, 100-150 кг картоплі на насіння [106]. Саме тоді на підприємстві було організоване підсобне сільськогосподарське підприємство, яке за сумісництвом очолив завгосп водопроводу Й.П. Павленко. Кременчуцький міськвиконком виділив для підсобного господарства 20 га землі на території Великотерешківської сільради. У 1944-1945 роках ця земля повністю освоювалась. 9 гектарів засівали вівсом, кукурудзою та багаторічними травами на корм коням, 5 га йшли під картоплю, 4 га під овочі, 2 га під соняшник, з якого потім збивали олію. Під час сезону польових сільськогосподарських робіт в господарстві працювало 5-7 осіб, вони ж охороняли врожай. Після збирання врожаю, спеціальна комісія ретельно зважувала кожний кілограм отриманої продукції, а потім частину її

передавали їдальні, а решту, за цінами набагато нижчими від ринкових, продавали співробітникам підприємства [107]. В 1945 році підсобне господарство мало постійний штат з шести осіб, включаючи і польовода О.В. Бейгула. Останнього воєнного року господарство реалізувало своїм співробітникам картоплі, овочів, баштанових культур, олії на 24,8 тис. крб. [108].

Для поліпшення побуту працівників керівництво водопроводу вирішило влітку 1944 року виділити кілька кімнат своєї контори Кременчуцькому тресту громадського харчування для організації їдальні на 40 місць. Оскільки картоплею і овочами їдальню забезпечувало підсобне господарство водопроводу, обіди тут коштували робітникам і службовцям дешевше, ніж в міських їдальнях для населення. Підприємство також мало власну лазню з кількома душовими кабінками, де двічі на тиждень співробітники і члени їх сімей мали змогу помитися гарячою водою. По тим часам це було неабияке благо для людей [109].

Досить сутужною була ситуація із житлом для робітників. Кременчуцький водопровід мав для свого персоналу лише один будинок, який був збудований ще в дорадянський період, загальною площею 187 м². Він знаходився безпосередньо на території водопроводу (Піщана гора, 54). Після ремонту там проживало у досить скупчених умовах до 10 сімей робітників і службовців. Ще дві сім'ї ютилися у пристосованій під житло водорозбірній будці по вулиці Пролетарській. Решта працівників проживали у напівпідвальних приміщеннях зруйнованих будинків комунального сектору, або ж знімали кутки у приватному секторі [110].

Як і на інших підприємствах та в установах міста, на водопроводі в 1944-1945 роках завком профспілки комунальників (його в той час на громадських засадах очолював машиніст М.Г. Янов) організував добровільний збір коштів на будівництво танкової колони "Визволена Полтавщина" та авіаескадрильї "Полтавщина — переможцям", подарунків воїнам, які перебували у госпіталях Кременчука, сиротам. Тільки протягом 1945 року колектив водопроводу утворив для сімей військовослужбовців, які перебували на фронті, фонд допомоги в розмірі 3323 крб. Окрім того, для 12 сімей виділили і зорали городи по 10 соток кожний, надали для посадки і харчування 800 кг картоплі, зробили ремонт 3 квартир, нарубали кілька десятків складометрів дров [111].

Посильну допомогу Кременчуцький міський водопровід надавав і двом підшефним колгоспам Великотерешківської сільради, насамперед шляхом ремонту в своїх майстернях сільськогосподарського реманенту.

Наближався день Перемоги. Цю довгоочікувану подію колектив Кременчуцького міського водопроводу зустрічав цілим рядом трудових здобутків. 29 квітня 1945 року достроково ввели в експлуатацію ще одну свердловину, обладнану напіваксіальним насосом. Це дозволяло забезпечувати продуктивність водопроводу до 2500 м³ води на добу, тобто в три рази вищу, ніж у кінці 1943 року, однак через постійні перебої з подачею енергії міською електростанцією підприємство не могло працювати на повну потужність. І все ж, завдяки ремонту 30 кілометрів водопровідної мережі, вдалося знизити відсоток непродуктивних витрат з 80 м³ в грудні 1943 року до 35 м³ в травні 1945 року. В останній воєнний рік промислові підприємства і населення міста отримали 178 тис. м³ води, що майже вдвічі перевищувало рівень попереднього 1944 року [112].

У ніч з 8 на 9 травня 1945 року кременчужани разом з усім народом довідались про капітуляцію фашистської Німеччини. У здобуття Перемоги у

Великій Вітчизняній війні свій вагомий вклад внесли інженерно-технічні працівники, робітники і службовці Кременчуцького міського водопроводу. У важкі роки війни вони домоглися майже безперебійного водопостачання населення міста.

Примітки

1. Архів Кременчуцького краєзнавчого музею (далі АККМ). — Спр. 31. — Арк. 1.
2. Там само. — Спр. 53. — Арк. 106.
3. Книга Пам'яті України. Полтавська область. — Т. 6. — Полтава: Полтавський літератор, 1998. — 562 с.
4. Робітник Кременчуччини. — 1941. — 27 червня.
5. АККМ. — Спр. 53. — Арк. 43.
6. Там само. — Спр. 53. — Арк. 43.
7. Там само.
8. Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу: Збірник документів і матеріалів. — К.: Наукова думка, 1977. — 273 с.
9. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). — Ф. П-15. — Оп. 2. — Спр. 257. — Арк. 33.
10. Дніпрова хвиля. — 1943. — 7 серпня.
11. АККМ. — Спр. 53. — Арк. 44.
12. Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне. (Июнь 1941 г. — 1945 г.): Документы и материалы. — М.: Госполитиздат, 1970. — 494 с.
13. АККМ. — Спр. 31. — Арк. 32.
14. Там само. — Арк. 31.
15. Дніпрова хвиля. — 1941. — 28 жовтня.
16. Там само. — 1941. — 23 листопада.
17. АККМ. — Спр. 31. — Арк. 37.
18. ДАПО. — Ф. Р-8661. — Оп. 1. — Спр. 518. — Арк. 174.
19. Дніпрова хвиля. — 1942. — 31 серпня.
20. АККМ. — Спр. 53. — Арк. 23.
21. Осташко О.І., Юшко В.М., Крот В.О., Степний П.А. Нарис історії Кременчука / О.І. Осташко, В.М. Юшко, В.О. Крот, П.А. Степний. — Кременчук: [Б. в.], 1995. — 354 с.
22. Дніпрова хвиля. — 1941. — 31 жовтня.
23. Там само. — 1942. — 19 лютого.
24. ДАПО. — Ф. Р-8661. — Оп. 1. — Спр. 518. — Арк. 174.
25. Дніпрова хвиля. — 1941. — 9 листопада.
26. Історія України: нове бачення / Під ред. В.А. Смолія. — Т. 2. — К.: Україна, 1996. — 494 с.
27. Дніпрова хвиля. — 1941. — 28 жовтня.
28. Там само. — 1943. — 3 квітня.
29. Там само. — 1943. — 13 листопада.
30. Там само. — 1943. — 3 квітня.
31. Там само.
32. ДАПО. — Ф. Р-2842. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 43; Спр. 25. — Арк. 6.
33. Там само. — Спр. 39. — Арк. 68.
34. Там само. — Спр. 2. — Арк. 3, 38.
35. Дніпрова хвиля. — 1941. — 13 листопада.
36. Там само.
37. Там само. — 1941. — 16, 20 листопада, 14 грудня.
38. Там само. — 1943. — 11 вересня.
39. Робітник Кременчуччини. — 1944. — 22 червня.
40. Дніпрова хвиля. — 1942. — 5 липня.
41. Там само. — 1942. — 12 серпня; 1943. — 27 лютого.
42. Там само. — 1942. — 10 червня.
43. АККМ. — Спр. 45. — Арк. 22, 23.
44. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упоряд. М.Г. Дубик. — К.: [Б. в.], 2000. — 218 с.

45. Полтавщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. — К.: Українська Енциклопедія імені М.П. Бажана, 1992. — 1022 с.
46. Дніпрова хвиля. — 1943. — 7 серпня.
47. ДАПО. — Ф. Р-2648. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 2, 4, 6, 19.
48. Там само. — Ф. Р-8661. — Оп. 1. — Спр. 518. — Арк. 148.
49. Там само. — Спр. 517. — Арк. 65.
50. Робітник Кременчуччини. — 1948. — 29 вересня.
51. АККМ. — Спр. 53. — Арк. 49.
52. Кременчуцька зоря. — 1983. — 22 вересня.
53. ДАПО. — Ф. Р-2046. — Оп. 4. — Спр. 5. — Арк. 15.
54. Робітник Кременчуччини. — 1944. — 29 вересня.
55. Там само. — 1944. — 9 квітня; 29 вересня.
56. Там само. — 1944. — 3 грудня.
57. ДАПО. — Ф. Р-2046. — Оп. 4. — Спр. 5. — Арк. 23; Спр. 11. — Арк. 53.
58. Там само. — Спр. 5. — Арк. 1.
59. Там само. — Спр. 4. — Арк. 1.
60. Там само. — Спр. 10. — Арк. 2.
61. Там само. — Спр. 3. — Арк. 1.
62. Там само. — Ф. П-13. — Оп. 1. — Спр. 110. — Арк. 6, 7.
63. Там само. — Ф. Р-4396. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 6, 7.
64. Там само. — Спр. 3. — Арк. 2, 5, 16.
65. Там само. — Спр. 1. — Арк. 12.
66. Там само. — Спр. 5. — Арк. 31.
67. Робітник Кременчуччини. — 1944. — 10 вересня.
68. ДАПО. — Ф. Р-4396. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 78.
69. Робітник Кременчуччини. — 1944. — 10 вересня.
70. ДАПО. — Ф. Р-4396. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 8.
71. Робітник Кременчуччини. — 1943. — 30 березня.
72. ДАПО. — Ф. Р-4396. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 15.
73. Там само. — Спр. 1. — Арк. 14.
74. Технический проект расширения и реконструкции 1-й очереди канализации г. Кременчуга. — Харьков, 1952. — 45 с.
75. ДАПО. — Ф. Р-2046. — Оп. 4. — Спр. 5. — Арк. 23.
76. Робітник Кременчуччини. — 1944. — 16 квітня.
77. ДАПО. — Ф. Р-4396. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 5.
78. Робітник Кременчуччини. — 1944. — 10 вересня.
79. ДАПО. — Ф. Р-4396. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 9.
80. Там само. — Ф. Р-2046. — Оп. 4. — Спр. 14. — Арк. 2.
81. Робітник Кременчуччини. — 1944. — 8 вересня.
82. ДАПО. — Ф. Р-2046. — Оп. 4. — Спр. 17 — Арк. 148.
83. Робітник Кременчуччини. — 1944. — 11 травня.
84. Там само. — 1944. — 10 вересня.
85. ДАПО. — Ф. Р-4396. — Оп. 1. — Спр. 101 — Арк. 40.
86. Там само.
87. ДАПО. — Ф. П-13. — Оп. 1. — Спр. 213. — Арк. 45.
88. Робітник Кременчуччини. — 1944. — 1 травня.
89. ДАПО. — Ф. Р-4396. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 5.
90. Там само. — Арк. 6.
91. Там само. — Арк. 5, 6.
92. Там само. — Ф. Р-2046. — Оп. 4. — Спр. 10. — Арк. 13.
93. Робітник Кременчуччини. — 1944. — 2 липня.
94. ДАПО. — Ф. Р-8210. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 37.
95. Там само. — Ф. Р-2046. — Оп. 4. — Спр. 25 — Арк. 54.
96. Там само. — Арк. 101.
97. Там само. — Ф. Р-4396. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 9.
98. Там само. — Спр. 3. — Арк. 7, 8.
99. Там само. — Спр. 10. — Арк. 13.
100. Там само. — Спр. 3. — Арк. 18.

101. з Там само.
102. Там само. — Спр. 11. — Арк. 41.
103. Там само. — Спр. 5. — Арк. 32.
104. Там само. — Спр. 9. — Арк. 21.
105. Там само. — Спр. 3. — Арк. 15.
106. Там само. — Спр. 10. — Арк. 15.
107. Там само. — Арк. 35.
108. Там само. — Спр. 16. — Арк. 21, 35.
109. Там само. — Спр. 11. — Арк. 17.
110. Там само. — Арк. 6.
111. Там само. — Арк. 41.
112. Там само. — Ф. П-13. — Оп. 10. — Спр. 116; Ф. Р-4396. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 7.

А.П. Ермак

**ВОДОСНАБЖЕНИЕ КРЕМЕНЧУГА В ПЕРИОД
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (1941-1945 ГОДЫ)**

В статье освещается трудовой подвиг коллектива Кременчугского водопровода во время Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: водопровод, скважины, насосы, восстановление, инженерно-технические работники, рабочие, служащие, ударный труд.

О.П. Ермак

**WATER-SUPPLY OF KREMENCHUG IN A PERIOD GREAT PATRIOTIC
WAR (1941-1945 YEARS)**

In the article lights up the labour exploit of collective of the Kremenchug plumbing in the Great Domestic war-time.

Keywords: plumbing, mining holes, pumps, renewal, engineers and technical workers, workers, office workers, shock labour.

Надійшла до редакції 29 квітня 2010 року

УДК 378(477.53)»195»

Б.В. Год, О.П. Ермак

**ПОЛТАВСЬКИЙ ПЕДІНСТИТУТ У РОКИ ВЕЛИКОЇ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ ТА ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД**

У статті показується вклад викладачів і студентів Полтавського педінституту в здобутті Перемоги та післявоєнної відбудови країни.

Ключові слова: відбудова, війна, евакуація, навчальний процес, матеріально-технічна база, мобілізація, педінститут, реевакуація.

З перших днів війни частина викладачів, студенти-юнаки і дівчата-медсестри запасу — добровільно й за мобілізацією — пішли захищати рідну землю. Вже 4 липня 1941 року в наказі директора інституту П.М. Асєєва оголошувалося про мобілізацію до лав Червоної армії працівників інституту В.Н. Лисенка, М.А. Курилка, Є.І. Хоменка, А.М. Гуренка, П.К. Падалки, К.Ю. Новака, І.В. Примостка, В.З. Федія, М.В. Солов'я, В.М. Рогінського. Викладачі та студенти інституту включилися в роботу з організації допомоги фронту: вступили у винищувальні підрозділи, поповнили лави донорів, допомагали колгоспам зібрати врожай, зводили оборонні рубежі на території області й навколо Полтави.

З початком війни роботу педагогічного інституту було перенесено в приміщення партійної школи по вулиці Куйбишева (на цьому місці тепер знаходиться приміщення гімназії №6). У складних умовах навчально-виховна

робота в інституті не припинялася. Протягом липня 1941 року відбулися державні екзамени на мовно-літературному, фізико-математичному та природничому факультетах. 371 студент одержав диплом про закінчення педагогічного ВНЗ. Більшість випускників зразу ж пішла захищати Вітчизну [1].

На заочному відділі педінституту заняття під час літньої сесії проводилися в дві-три зміни. Це було викликано тим, що в зв'язку з військовим станом приміщення, які інститут орендував для занять із заочниками, перейшли в розпорядження начальника гарнізону Полтави. Оскільки значна частина заочників була мобілізована до лав Червоної армії, довелося переукомплектувати академгрупи, переробити розклад занять тощо. Незважаючи на ці та інші викликані війною труднощі, заняття на заочному відділі педінституту не припинялися. Всі кабінети, а також бібліотека працювали без вихідних днів з 8 до 22 години. Як і в мирні роки, у липні 1941 року на заочному відділі проходили державні екзамени. 31 випускник одержав дипломи про закінчення педагогічного, 14 — учительського інститутів [2].

У серпні 1941 року бої вже йшли на території області. З наближенням фронту до Полтави почалась евакуація на схід значної кількості населення та найціннішого народного майна. Підготовка педагогічного інституту до евакуації розпочалась в серпні. Заняття у ВНЗ припинилися 5 вересня.

В умовах, що склалися, евакуації підлягало найнеобхідніше для інституту майно: прилади, устаткування, обладнання. На початку вересня 1941 року частина матеріальних цінностей була навантажена у вагони і вивезена до міста Тюмені. 1 грудня 1941 року директор Полтавського педінституту П.М. Асеев здав Тюменському педінституту евакуйовані 282 цінні прилади [3].

До Тюмені та інших міст радянських республік були евакуйовані працівники інституту А.П. Бойко, П.І. Шебітченко, С.О. Данішев, І.І. Мазепа, Д.М. Мазуренко, Ю.Ф. Васевич, Л.І. Котлярова, І.Т. Чирко, А.П. Каришин, В.Л. Савельєв, З.П. Кушка, П.Є. Сосін, М.Ф. Гур'єв, В.П. Березовський, М.І. Малич, О.І. Чуругіна, М.Ф. Кривчанська й інші.

Згодом до лав Червоної армії було мобілізовано викладачів І.Т. Чирка, Д.М. Мазуренка, А.П. Каришина, М.П. Безверхнього, О.І. Чуругіну та інших. Викладачі, які не були мобілізовані в армію, працювали в інших інститутах і школах.

18 вересня 1941 року Полтава була окупована німецько-фашистськими загарбниками. Перед усім людом фашизм постав як найлютіший ворог культури. Щоб позбавити населення окупованої України освіти, рейхскомісар Е. Кох видав 31 серпня 1942 року наказ про закриття всіх навчальних закладів, котрі охоплювали учнів віком понад 15 років, у тому числі й ВНЗ.

Гітлерівські загарбники перетворили навчальний корпус і гуртожиток Полтавського педагогічного інституту в солдатські казарми. Все навчальне обладнання, що залишилося в інституті, було пограбоване і знищене.

За два роки окупації гітлерівці спалили та зруйнували 9 інститутських приміщень вартістю 3 млн. 350 тис. крб., знищили навчального обладнання та майна на суму 2 млн. крб., пограбували господарського майна і матеріалів на суму 1 млн. крб. Постраждав від окупантів також книжковий фонд бібліотеки інституту. Було знищено все її устаткування, велику кількість наукової й художньої літератури. За роки окупації майже половина книжкового фонду бібліотеки була знищена [4]. Всього німецько-фашистські загарбники завдали інституту збитків на суму 6,5 млн. [5, с. 4].

У роки тимчасової німецько-фашистської окупації на Полтавщині розгорнулася народна антифашистська боротьба. З листопада 1941 по травень 1942 року в Полтаві діяла підпільна комсомольсько-молодіжна група на чолі з Лялею Убийвовк. У складі цієї групи був і студент фізико-математичного факультету Полтавського педінституту Сергій Іллевський. Він народився 1921 року в Полтаві в сім'ї робітника. Успішно навчався у Полтавській середній школі № 10, яку закінчив у 1939 році з золотою медаллю. В школі вступив до комсомолу, а в інституті був обраний членом факультетського комсомольського бюро.

У будинку № 5 по Першотравневому проспекту, де жив Сергій Іллевський, відбувалися наради комсомольської підпільної групи О.К. Убийвовк. Разом зі своїми товаришами С. Іллевський слухав по радіо повідомлення з Москви про події на фронті. На основі цих повідомлень спільно писали листівки і поширювали їх у місті та прилеглих районах. Лише за два місяці 1942 року було випущено 2000 листівок. У травні 1942 року підпільників заарештували й розстріляли [6]. До останнього подиху юні підпільники залишились гідними патріотами. Сергій Іллевський посмертно нагороджений медаллю "Партизану Великої Вітчизняної війни" I ступеня.

Викладач педінституту О.П. Біляєва була членом підпільної групи Я.М. Мисецької, яка діяла в місті Полтаві з травня 1942 року до звільнення Полтави від окупантів. Члени групи проводили антифашистську агітацію, писали і поширювали серед населення патріотичні листівки. За завданням керівника групи О.П. Біляєва розповсюджувала антифашистські листівки серед трудящих Полтави та районного центру Велика Багачка. Начальником штабу Житомирсько-Бердичівського партизанського з'єднання був випускник інституту К.П. Житник.

Два роки і п'ять днів морок фашистської окупації висів над Полтавою. Та 23 вересня 1943 року війська Степового фронту після напружених, кровопролитних боїв визволили Полтаву від гітлерівців. Одразу ж після цього трудящі обласного центру почали піднімати з руїн своє місто. Водночас із відбудовою промисловості й міського господарства в Полтаві відновлювали свою діяльність навчальні заклади, медичні та інші соціальні установи.

До числа вищих навчальних закладів, які повинні були негайно розпочати свою діяльність, належав і Полтавський педінститут. Уже 21 жовтня 1943 року РНК України прийняла постанову "Про поновлення роботи Полтавського та Сумського педагогічних інститутів". У рішенні говорилось: "1. Дозволити Народному Комісаріату освіти УРСР поновити роботу Полтавського та Сумського педінститутів. 2. Затвердити план прийому на перші курси: до Полтавського педагогічного інституту — 180 осіб, до Сумського педагогічного інституту — 120 осіб. 3. Доручити Наркомфінансів та Наркомосвіти УРСР передбачити за касовим планом IV кварталу необхідні кошти на утримання Полтавського та Сумського педагогічних у інститутів" [7].

У зв'язку з тим, що приміщення педінституту було зруйноване і непридатне для роботи, Полтавський облвиконком та обком КП(б)У зобов'язали Полтавську міську раду звільнити до 7 листопада 1943 року будинки по вулиці Лассаля, 9 (нині вулиця Сковороди), в яких створювались аудиторії й навчальні кабінети [8].

У процесі підготовки до занять було проведено реєстрацію студентів старших курсів. Усього з'явилося 256 осіб. На перші курси було прийнято 244 студенти. План набору був значно перевиконаний.

Навчання в педінституті розпочалося 15 листопада 1943 року. Ось як пригадував цю подію декан філфаку доцент М.С. Воскресенський: "Я, як декан літературно-мовного факультету, мав провести в перший день заняття загальнофакультетські збори. Зібралися в зовсім порожній кімнаті ... Я і студенти стояли, бо не було на чім сісти.

— Дорогі товариші, після двох років перерви ми знов сьогодні зібралися, щоб ... — розпочав я своє вітальне слово. Але щось стиснуло горло. Щоб заспокоїтись, став дивитися у вікно. Через хвилину-дві набрав сил і подивився на слухачів: сльози, нестримні сльози залили обличчя студенток. Ці збори були найурочистішими зборами" [9, с. 10].

Наприкінці 1943 року працювало вже три факультети: мовно-літературний, на якому навчалось 174 студенти, фізико-математичний — 66 студентів, природничий — 144 студенти, на мовно-літературному факультеті вчительського інституту навчалось 146 студентів. Отже, в 1943 році в інституті навчалось понад 500 студентів, працювало 45 викладачів.

Інститут розташовувався в трьох невеличких будиночках, мав 14 аудиторій, 4 лабораторії, 8 кабінетів, кімнату для бібліотеки. Заняття відбувалися в дві зміни.

Силами викладачів і студентів інституту приміщення були підготовлені для занять, зібрано рештки інститутського навчального приладдя та книжкового фонду бібліотеки. З Тюменського педінституту було реевакуйовано обладнання кількох кабінетів.

Викладачам і студентам доводилось працювати у складних умовах. Не вистачало підручників та посібників, паперу, письмового приладдя, взимку заняття проводилися у верхньому одязі через відсутність палива. Кафедри не були достатньо вкомплектовані викладацьким складом і співробітниками. Значна частина викладачів ще перебувала у Червоній армії. Не повернулися до інституту викладачі М.Н. Безверхній, З.Ф. Штицький, які загинули смертю хоробрих на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Директором інституту після відновлення його роботи спочатку працював А.Г. Бойко, а з середини 1944 по 1949 рік — Ф.А. Редько, заступником з навчальної та наукової роботи при них був С.О. Данішев, заступником директора по вчительському інституту — М.Ф. Гур'єв.

У першому після визволення Полтави навчальному році було звернуто серйозну увагу і на заочне навчання. 4 травня 1944 року нарком освіти УРСР П.Г. Тичина підписав наказ про поновлення заочної педагогічної освіти та про заходи для її зміцнення. Згідно з наказом Полтавський педінститут у новому 1944/1945 навчальному році мав набрати на заочне відділення 650 студентів [10].

А між тим ще тривала війна. Викладачі, студенти і працівники інституту, прагнучи внести свій вклад у розгром ворога, активно включились у збирання коштів у фонд оборони країни. Протягом кінця 1943 — першої половини 1944 року колектив інституту з великим патріотичним піднесенням зібрав на побудову танкової колони "Визволена Полтавщина" 94308 крб. Більшість студентів унесла місячну стипендію. Верховний Головнокомандувач Й.В. Сталін оголосив за це колективі інституту подяку [11]. Викладачі й студенти інституту також одноставно провели підписку третьої воєнної позики на 160 тисяч карбованців [12].

Колектив інституту розгорнув активну шефську роботу у військових частинах і госпіталях. Студенти й викладачі збирали подарунки червоноармійцям та дітям-сиротам, здійснювали догляд за пораненими і

хворими бійцями двох госпіталів. Протягом 1943/1944 навчального року викладачі читали у військових частинах лекції, перед воїнами виступала студентська художня самодіяльність, влаштовувалися зустрічі студентів із воїнами-орденоносцями. Викладачі й студенти інституту провели 5 неділень для відбудови міста [13].

Незважаючи на складні умови, колектив інституту повністю виконав навчальний план 1943/1944 навчального року. В 1944 році було проведено перший після відновлення роботи інституту випуск молодих учителів: мовно-літературного факультету педагогічного інституту — 18 чоловік, природничого — 7, мовно-літературного факультету вчительського інституту — 68. Майже всі випускники одержали призначення в школи західних областей України [14].

У наступному навчальному році контингент студентів зріс до 800 осіб. Було прийнято поповнення в кількості 300 осіб. Професорсько-викладацький склад також збільшився до 74 осіб. В інституті працювали доктори наук, професори С.Ю. Пучковський і М.А. Токовий; кандидати наук, доценти Г.Г. Чередниченко, М.С. Воскресенський, В.С. Пучковський, П.Є. Сосін та інші. Проте навчальна база інституту залишалася слабкою. Лише у двох з 17 аудиторій та кабінетів можна було читати лекції. Інші були дуже малі. Робота викладачів і студентів ускладнювалась ще й тим, що до 1947/1948 навчального року інститут не забезпечувався електроенергією. На заняттях другої зміни аудиторії ввечері освітлювалися газовими лампами та каганцями [15].

Поступово поповнювався книжковий фонд інститутської бібліотеки. В 1945 році він становив уже 100 тисяч томів. Починаючи з другого семестру 1944/1945 навчального року в інституті почав діяти читальний зал на 40 робочих місць [16].

Матеріально-побутові умови студентів і викладачів у роки війни були важкі. Гуртожитків ще не відбудували, й студенти проживали у віддалених районах міста на приватних квартирах. Продукти харчування одержували за продовольчими картками. Часто на картки видавали лише хліб. Для поліпшення харчування студентів і викладачів було створено підсобне господарство. На площі 10 гектарів висівали гречку, просо, садили картоплю [17]. У 1944/1945 навчальному році при інституті було відкрито магазин, через який студенти, викладачі та співробітники забезпечувалися хлібом й іншими продуктами, а також промисловими товарами. Крім того, в цьому ж навчальному році було відкрито майстерні з ремонту взуття та пошиву одягу.

Поступово матеріальне становище студентів і викладачів поліпшувалося. В 1945 році держава асигнувала на утримання інституту понад 5,5 млн. крб., з яких переважна частина витрачалась на виплату студентських стипендій і заробітну плату викладачам. Чотирьом студентам призначались іменні стипендії в розмірі 700 карбованців. Їх одержували: Л.М. Голікова — студентка фізико-математичного, Н.П. Гнітій — студентка мовно-літературного, Д.І. Левенгерц — студентка другого курсу природничого факультету педінституту та Т.Р. Лень — студентка другого курсу фізико-математичного факультету вчительського інституту.

З великою радістю народ зустрів переможне завершення війни і, заліковуючи її рани, приступив до відбудови і подальшого розвитку народного господарства. У галузі освіти потрібно було у найкоротшим строк поповнити нестачу вчителів. Адже за роки війни ці втрати були дуже великі. Чисельність учителів загальноосвітніх шкіл у республіці в 1945 році порівняно з довоєнним 1940 роком зменшилася з 251 тис. до 181 тис. [18].

Тому вже в перший післявоєнний навчальний рік у Полтавському педагогічному інституті розширюється підготовка вчителів. З 1 вересня 1946 року в складі педінституту почав працювати історичний факультет, а в складі вчительського інституту — природничо-географічний відділ.

На цей час колектив педагогічних працівників помітно зріс. До роботи з лав Червоної армії повернулися кандидати наук Д.М. Мазуренко, М.П. Гардашник, старші викладачі І.Г. Чирко, П.К. Падалка, С.О. Березюк, А.П. Каришин та інші. Вчорашні бійці й командири в солдатських гімнастюрках і офіцерських кітелях стояли тепер за інститутською кафедрою. Та й решта викладачів у час війни внесли вагомий вклад у Перемогу своєю самовідданою працею в тилу. 22 співробітники інституту було нагороджено медаллю «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.».

У перший післявоєнний рік сталася пам'ятна подія, що ввійшла в історію ВНЗ. 28 грудня 1946 року Полтавському педагогічному інституту було присвоєно ім'я В.Г. Короленка. До речі, колектив інституту ще до війни звертався з клопотанням до уряду про увічнення таким чином видатного письменника, який прожив понад двадцять років у Полтаві й так багато зробив для освіти, духовного розвитку народу. Урядова постанова була прийнята професорсько-викладацьким складом інституту як висока оцінка його роботи з підготовки кваліфікованих кадрів педагогів.

Тоді ж велика група викладачів — Ф.А. Редько, С.О. Данішев, С.П. Бабенко, М.І. Малич, І.Т. Чирко, П.К. Падалка, А.П. Каришин, Д.М. Мазуренко, Т.І. Марусенко, М.Ф. Гур'єв, З.П. Кушка, О.І. Чуругіна та П.Є. Сосін — уперше в історії педінституту була нагороджена значками "Відмінник народної освіти УРСР".

1947 року для поліпшення підготовки працівників шкіл вводяться нові навчальні плани педагогічних ВНЗ, за якими здійснюється однопрофільна підготовка вчителів історії, української мови та літератури, російської мови і літератури, фізики, математики, природознавства, географії.

Значно розширилась підготовка вчителів на заочному відділі. Однією з особливостей роботи заочних відділів педагогічних інститутів у повоєнні роки було розширення підготовки вчителів з вищою освітою на базі вчительських інститутів. Учителі, які закінчили дворічні вчительські інститути, мали можливість здобуття вищої педагогічної освіти шляхом заочного навчання за спеціальними навчальними планами. Це дозволило за короткий час підготувати значну кількість учителів для середньої школи.

На початку 1945/1946 навчального року в інституті навчалось 875 студентів на стаціонарі й 1500 — на заочному відділі. На цей час у кількісному і якісному складі студентів сталися значні зміни. Поновилось на навчання багато студентів-учасників війни. Значна кількість тих, котрі повернулися з фронту, прийшла до інституту також у результаті нового набору. Воїни-визволителі, учасники розгрому німецького фашизму насамперед відзначались глибоким патріотизмом, жадобою знань, прагненням унести свій вклад у трудовий подвиг народу. Колишні фронтовики ставали, як правило, організаторами всієї роботи в академічних групах, на факультетах, керували громадськими організаціями інституту. Так, Г.О. Кононенко очолила комітет комсомолу, К.І. Крамаренко стала її заступником, В.Д. Онацький був головою профкому інституту. Активну участь у громадській роботі брали П.І. Калініченко, М.М. П'ятуха та багато інших фронтовиків. У 1945/1946 навчальному році студентів-фронтовиків в інституті налічувалось 91, з них у педагогічному — 61, вчительському — 19, на підготовчому відділенні вчительського інституту — 11.

У післявоєнні роки змінився склад студентів за статтю і віком. Наприкінці першого півріччя 1945/1946 навчального року з 865 студентів було 78 чоловіків та 787 жінок. Серед чоловіків переважали юнаки, які були учасниками війни, що демобілізувалися з лав Радянської армії.

Чимало змін зазнав і віковий склад студентів. Переважну більшість становили тепер студенти віком від 20 до 30 років (85,7%), що було здебільшого наслідком кількарічної перерви у навчанні в зв'язку з війною. Студентів віком до 20 років, які прийшли зі школи або мали невелику перерву в навчанні, було лише 13,7%. За національним складом серед студентів переважали українці (95%). Росіян в інституті навчалось 21 (2,4%), інших національностей — 22 (2,6%) [5, с. 174].

Наприкінці 1949/1950 навчального року на чотирьох факультетах педагогічного інституту налічувалася така кількість студентів: історичний — 114, філологічний — 220, фізико-математичний — 142, природничий — 106. На філологічному, фізико-математичному та природничо-географічному факультетах учительського інституту навчалось 213 студентів. У 1950 році успішно склали державні екзамени 124 випускники педагогічного й 85 випускників учительського інститутів.

Поступово зростав кількісний і якісний склад викладачів. У 1949/1950 навчальному році в інституті працював 101 викладач, із них докторів наук — 1, кандидатів наук — 17 [19].

У повоєнні роки в Полтавському педінституті поновлювались і наукові дослідження. Наукову роботу над 53 темами вели всі 17 інститутських кафедр. Так, кафедри історії СРСР, марксизму-ленінізму та української літератури опрацьовували комплексну тему "Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни". У 1946 році було поновлено випуск "Наукових записок Полтавського педінституту". Тоді вийшов із друку 6-ий том цього видання. У ньому вміщено низку наукових статей з філології (І.Т. Чирко "В.Г. Короленко в боротьбі за реалізм", П.К. Падалка "Народна пісня в новелах С. Васильченка", Л.Л. Рогозін "До питання про прикладку"), біології (П.С. Сосін "Матеріали до екології та географії губчастих грибів на Україні"), хімії (Т.М. Дашевський, А.П. Каришин, Д.М. Кустол "Синтез нафтоліду з нафталдегідної кислоти") та ін. Ці статті були результатом тривалої науково-дослідницької роботи, що розпочалася здебільшого ще до війни. У збірник увійшло і кілька праць на методичні теми. Так, С.О. Данішев опублікував статтю "Використання художньої літератури у викладанні історії СРСР", доцент К.І. Швецов — "Деякі питання викладання аналітичної геометрії", З.П. Кушка — "Геометричні задачі для закріплення деяких геометричних понять і теорем".

Одним з позитивних наслідків виконання наукових праць викладачами було завершення кандидатських дисертацій та їх захист. У 1949 році захистили кандидатські дисертації Д.В. Степанов — завідувач кафедри марксизму-ленінізму, Г.Г. Оплаканський — завідувач кафедри педагогіки, А.П. Каришин — старший викладач кафедри хімії. До захисту подали кандидатські дисертації, а згодом захистили їх В.В. Лихін — викладач кафедри математики, Т.І. Марусенко — викладач кафедри української літератури, С.П. Пушніков — старший викладач кафедри російської літератури.

Проте в організації наукової роботи в інституті були ще значні недоліки. Наукові дослідження вела фактично лише половина викладачів. Певною мірою це зумовлювалось недостатньою експериментальною базою. Досить мало залучалися до наукової роботи студенти.

На початку 1950-их років були зроблені нові кроки до поліпшення матеріальної бази інституту. Місцеві органи влади передали інститутові додатково невеликі приміщення для навчальних цілей. У другій половині 1950/1951 навчального року розпочалася відбудова студентського гуртожитку (вулиця Остроградського, 3). 15 жовтня 1952 року він був зданий в експлуатацію [20]. Проте для поліпшення навчального процесу частину кімнат гуртожитку було зайнято під аудиторії та навчальні кабінети. Наприкінці серпня 1955 року було відбудовано і здано в експлуатацію головний навчальний корпус педінституту, у ньому розмістились лабораторії, навчальні кабінети та аудиторії. Це дало можливість повністю вивільнити й заселити гуртожиток студентами в кількості 450 чоловік.

З уведенням в експлуатацію головного корпусу інституту корисна площа навчальних приміщень (разом з допоміжними корпусами) зростає до 2336 кв. метрів. Тут розмістилося 48 аудиторій, кабінетів та лабораторій, актовий зал, бібліотека, читальний зал й інші приміщення. В інституті працювали лабораторії з фізики, радіо - та електротехніки, методики фізичного експерименту, фізіології людини, зоології, фізіології рослин, ботаніки, органічної хімії та якісного аналізу, неорганічної хімії, кількісного аналізу і фізикоїдної хімії, фотолабораторія, астрономічна обсерваторія. Для навчальних цілей і самостійної роботи студентів використовувалися кабінети педагогіки, мови, літератури, іноземної мови, музики, методики природознавства, математики, рослинництва, плодоовочівництва. Курси з фізики та хімії читались у спеціально обладнаних аудиторіях. Практичне навчання студентів проходило в навчальних майстернях й автокласі. Кафедра основ виробництва мала верстати, автомашини, трактори, зернозбиральний комбайн. Для забезпечення підготовки вчителів музики та співів (друга спеціальність) було придбано 9 фортепіано, 2 скрипки, 19 баянів, 90 народних інструментів.

Повністю відновилося діяльність агробіостанції як навчальної бази для проведення практики студентів природничого факультету. Агробіостанція мала 5,25 га саду, теплицю, оранжерею, парники. Вона постачала школи, підприємства та установи саджанцями цінних сортів, організувала екскурсії для учнів. Лише протягом 1950-1954 років агробіостанцію відвідало 173 екскурсії, в яких узяло участь 4707 чоловік [21].

До 1950/1951 навчального року Полтавський педагогічний інститут працював у складі чотирьох факультетів: філологічного (зі спеціальностями "російська мова та література", "українська мова та література"), історичного, фізико-математичного (зі спеціальностями "фізика" і "математика"), природничого (біологія та хімія). Наказом Міністерства освіти УРСР від 26 січня 1951 року історичний факультет та факультет мови і літератури об'єднувалися в історико-філологічний факультет [22].

З метою концентрації наукових сил та економного витрачання коштів у ВНЗ республіки продовжувалась розпочата ще в перші післявоєнні роки робота із зосередження студентів однакового профілю в одному або кількох вищих навчальних закладах. Невеликі факультети ліквідовувались, а студентів, що навчались на них, переводили на споріднені факультети інших ВНЗ. Полтавський педінституту цьому відношенні змін не зазнав, але окремі його факультети поповнилися студентами за рахунок інших ВНЗ. Таке укрупнення відбулось починаючи з 1 вересня 1955 року шляхом переведення студентів-філологів із Глухівського педінституту, а з 1 вересня 1956 року з Ніжинського (зі спеціальності "історія").

Перехід на загальне семирічне навчання у селах і десятирічне у містах, наступна перспектива введення загальної середньої освіти викликали необхідність реорганізації вчительських інститутів, які існували окремо, віднині перетворювали в педагогічні. Ті, які існували при педагогічних інститутах, згортали свою роботу. В зв'язку з цим студенти других та третіх курсів стаціонару й заочного відділу Полтавського учительського інституту переводились на відповідні курси педінституту. Останній випуск учительського інституту відбувся на стаціонарі в 1952 році, на заочному відділі — в 1953 році [23].

З 1956/1957 навчального року кілька педінститутів (в тому числі й Полтавський) переходять на підготовку спеціалістів широкого профілю зі збільшенням терміну навчання до п'яти років. Відтоді у ВНЗ стали готувати вчителів таких спеціальностей: "українська мова, література та історія"; "російська мова, література та історія"; "математика, фізика та креслення"; "фізика, основи виробництва та креслення"; "біологія, основи сільськогосподарського виробництва та хімія". 1957 року замість спеціальності "російська мова, література та історія" вводився новий для інституту профіль "російська мова, література та співи". Це викликало потребу залучення до роботи викладачів теорії музики, гри на інструментах, співів.

Поряд із поліпшенням матеріальної бази та розширенням спеціальностей зростав і контингент студентів педінституту. Якщо в 1951 році на стаціонарі педінституту навчалось 737 студентів, то в 1957 році їх число збільшилось до 1372. За ці ж роки на заочному відділі кількість студентів зросла з 11786 до 2657. Значно збільшились й випуски вчителів. Протягом 1951-1958 років у ряди працівників освіти влилося 3726 випускників Полтавського педагогічного інституту і 652 — вчительського [24].

Кращим студентам, які поєднували відмінне навчання з активною участю в громадській роботі, призначались іменні стипендії. Наказом міністра освіти УРСР від 27 червня 1960 року для студентів Полтавського педінституту було встановлено дві стипендії імені В.І. Леніна й одна стипендія імені В.Г. Короленка. Іменні стипендії в ці роки одержували студенти С. Пієнко, О. Стасілюнас, Л. Абросімова, Т. Барвінко, Л. Колосова, І. Михайлик, І. Дубина, Т. Климко, А. Кольваженко, Н. Степанова, М. Яременко, В. Буйвол, Н. Яковлева, Г. Кальний, А. Косеневська, Н. Трохименко, А. Климко, Н. Одарич, П. Щербань та інші.

У поліпшенні навчальної, наукової й виховної роботи важливу роль відіграють кадри викладачів. 20 серпня 1956 року ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР видали постанову "Про заходи по поліпшенню підготовки та атестації наукових та педагогічних кадрів". У діючі правила комплектування вишівських колективів уносились істотні зміни. Поповнення інститутів викладачами стало проводитися шляхом конкурсу. Вводилося періодичне (через 5 років) переобрання на посади завідувача кафедри, професора, доцента, старшого викладача та асистента. Такий спосіб комплектування посилив відповідальність колективу й особисто кожного викладача за якість навчально-виховної й наукової роботи. В результаті переобрання окремі викладачі, які не забезпечували належного рівня роботи, звільнялись. Їх місця займали науковці з інших ВНЗ, науково-дослідних інститутів, випускники аспірантур і кращі вихованці інституту.

Ректорат постійно дбав про підвищення наукової кваліфікації та педагогічної майстерності професорсько-викладацького складу. З цією метою викладачі систематично відряджались на факультети підвищення кваліфікації,

на стажування у ВНЗ і наукові установи, їм надавалися творчі відпустки. На факультетах працювали постійно діючі теоретичні семінари викладачів. Кількість викладачів із науковими ступеннями й званнями зростала. Протягом 1950-их років захистили кандидатські дисертації понад 30 викладачів інституту. Серед них М.Ф. Гур'єв, С.О. Березюк, С.П. Пушніков, М.В. Семиволос, В.Я. Матвеева, М.Ф. Кривчанська, М.І. Малич, М.І. Різун, С.О. Данішев, В.Я. Савельєв, Л.Л. Рогозін, П.С. Дудик, В.В. Ліхін, Д.Д. Кузема, В.Г. Євтушенко, П.Ю. Кикоть, М.С. Ярошенко, О.Х. Соколовський та інші.

Своєрідним підсумком і оглядом наслідків наукової роботи викладачів стали щорічні підсумкові науково-теоретичні конференції, а також наукові сесії й конференції, присвячені ювілейним історичним датам. Вони сприяли науковому зростанню викладачів, поліпшенню теоретичного рівня викладання. В інституті також проводилися міжвишівські наукові конференції та сесії. Інститутом літератури імені Т.Г. Шевченка АН УРСР, Інститутом мовознавства імені О. Потебні АН УРСР і Полтавським педінститутом 10-11 грудня 1957 року проведено наукову сесію з філологічних наук. У її роботі взяв участь академік О.І. Білецький.

У 1957-1958 роках кафедрою історії Полтавського педінституту проводилися міжвишівські конференції істориків педінститутів УРСР. На конференціях ставилися та обговорювалися звіти завідувачів кафедр про науково-дослідницьку роботу з актуальних питань всесвітньої й вітчизняної історії й методики викладання її в середній і вищій школі. В 1958 році видано збірник "Доповіді та повідомлення міжвузівської конференції істориків педінститутів УРСР" (Вип. 1), у якому опубліковано частину доповідей, зроблених на конференціях 1957 і 1958 років. У збірнику вміщені статті й повідомлення С.О. Данішева, П.М. Денисовця, В.Є. Лобурця, М.Й. Чупруна, О.Х. Соколовського, Г.І. Кулика та інших викладачів Полтавського педінституту.

Основними науковими проблемами, які розроблялися викладачами інституту, були соціально-економічна історія України ХХ століття (І.М. Попик, М.І. Малич, П.М. Денисовець), історія Полтавщини (Г.І. Кулик, С.О. Данішев), методика викладання у школі, написання підручників і посібників для вищої й середньої школи та ін. Авторський колектив у складі П.К. Падалки, П.Ю. Кикоть, О.Й. Даниська і вчительки Г.К. Штепенко підготував підручник з української літератури для 8 класу, доцент Д.М. Мазуренко видав посібник "Задачі та вправи з теоретичної фізики" (1958), викладачі С.О. Березюк, В.Г. Баленко, Д.Д. Кузема — посібник для вчителів "Уроки з фізики в ІХ класі" (1956).

Починаючи з VII тому (1954 рік) "Наукові записки Полтавського педагогічного інституту" видаються як тематичні. У VII томі вміщені статті викладачів природничого факультету. Доктор біологічних наук П.Є. Сосін опублікував матеріали до екології гастероміцетів, у яких показав вплив середовища, води, світла, тепла та інших факторів на ріст грибів у різних районах України. У статтях М.І. Гавриленка повідомлялося про маловідомих звірів і птахів, що водяться на Полтавщині. Стаття Г.М. Немировської присвячувалася видовому складу ентомологічної фауни травостою луків річки Ворскли. У статті доцента К.К. Гряненка подана характеристика комплексних сполук хлористого цинку і кальцію у водних розчинах.

У VIII томі (1955) уміщені наукові й методичні статті викладачів фізико-математичного факультету, в IX томі (1957) опублікований науковий доробок викладачів кафедри марксизму-ленінізму, в X томі (1958) — статті

методичного характеру, в XI томі (1959) викладалися певні аспекти наукових досліджень, пов'язаних із виконанням кандидатських дисертацій.

Ректорат, деканати і кафедри домагались поліпшення наукової роботи студентів. Основною формою залучення юнаків та дівчат до цієї роботи були наукові гуртки. У другому семестрі 1950/1951 навчального року в інституті організовується студентське наукове товариство (СНТ), яке охопило понад 300 чол.

У 1951/1952 навчальному році вже працювало 23 наукових гуртки, в які було залучено близько 500 студентів, або 58% усього їх складу. Одним із кращих був гурток методики математики (керівник — старший викладач З.П. Кушка). В інституті щорічно відбувалися студентські наукові конференції та конкурси студентських наукових праць. Так, у 1954 році на засіданні журі філологічного циклу при Полтавському оргкомітеті республіканського конкурсу було відзначено як кращі роботи студенток історико-філологічного факультету Н. Каменської й З. Удовиченко. У тому ж році наказом міністра вищої і спеціальної середньої освіти СРСР було премійовано за наукову роботу цінними подарунками та нагороджено грамотами студентів Полтавського педінституту П. Хрущ, П. Щербаня та Н. Ярмакова.

Наприкінці 1950-их років в інституті налічувалося 26 наукових гуртків, які охоплювали 430 студентів. Досить добре працювали гуртки українського мовознавства, радіотехніки, хімічний, ботанічний, української літератури. На правах рукопису було видано два випуски студентських наукових праць (серії природнича і мовознавча) [25].

Слід відзначити, що чимало студентів цих років, які брали активну участь у роботі наукових гуртків, стали згодом кандидатами наук (В.І. Чирко, О.Л. Везомська, І.О. Дичко, Г.Р. Лисенко та інші).

Кафедри інституту зміцнювали зв'язки зі школами Полтави й районів області. У 1951/1952 навчальному році кафедри фізики, хімії, ботаніки і зоології надали допомогу школам у проведенні практичних занять з учнями. Кафедрою хімії було проведено 50 занять, які відвідало 1140 учнів, кафедрою фізики — 12, кафедрами зоології та ботаніки — 21 заняття. Учні Полтави провели 50 екскурсій до ботанічного саду інституту [26].

При кафедрах хімії, математики, фізики працювали постійно діючі семінари вчителів міста Полтави, заняття яких проводилися 1-2 рази на місяць. Кафедри також організовували одноденні виїзні семінари в районах і школах області.

Кафедра фізики надавала допомогу 14 сільським школам області в проведенні практикуму з електротехніки. Кафедра історії провела виїзну наукову сесію в селі Веприк Гадяцького району, присвячену 250-річчю Полтавської битви. Члени кафедри педагогіки взяли участь у читаннях у селі Ковалівка Полтавського району, присвячених відкриттю меморіальної кімнати А.С. Макаренка.

На початку 1950-их років відбулася низка змін і переміщень серед керівного складу педінституту. Директорами ВНЗ працювали І.Я. Кирса (1949-1952), Д.С. Нененко (1952-1953). У вересні 1953 року наказом міністра освіти УРСР ректором було призначено М.В. Семиволоса — випускника історико-філологічного факультету Полтавського ІСВ 1930-их років, офіцера-фронтовика, який очолював колектив педінституту протягом 18 років і зробив чимало корисного для поліпшення матеріально-технічної бази та вдосконалення навчально-виховного процесу.

Протягом 1950-их років завідувачами кафедр працювали: марксизму-ленінізму — доцент Д.В. Степанов; історії — доцент Г.І. Кулик; української літератури — доцент П.К. Падалка; російської та зарубіжної літератури — доцент І.Т. Чирко, а з 1959 року — кандидат філологічних наук О.К. Міщенко; російської мови — кандидат філологічних наук В.Я. Савельєв; української мови — старший викладач К.М. Кузьмич, доцент М.Ф. Кривчанська, а з 1958 року — доцент П.С. Дудик; кафедри фізики — доцент Д.М. Мазуренко; математики — доцент М.Ф. Гур'єв; хімії — доцент А.П. Каришин; зоології — доцент М.Л. Петрик; ботаніки — професор, доктор біологічних наук П.Є. Сосін; педагогіки — старший викладач І.І. Терещенко, а з 1956 року — доцент В.П. Луцький; кафедри іноземних мов — старший викладач О.І. Чуругіна; кафедри фізвиховання — старший викладач П.Л. Пишний, музики і співів — старший викладач П.М. Горбенко.

У повоєнні роки в Полтавському педінституті продовжується діяльність партійної та громадських організацій. Найбільш масовою серед них була комсомольська організація, чисельність якої неухильно зростала. В 1946 році інститутська організація ЛКСМУ охоплювала 407 юнаків і дівчат, в 1951 — 670, в 1957 році — 1307. Комітет комсомолу приділяв багато уваги навчанню, підвищенню трудової дисципліни, художній самодіяльності, суспільно-корисній праці, роботі студентських наукових гуртків, лекторської групи комітету комсомолу й іншим важливим ділянкам. Його секретарями в ті роки обиралися О.С. Стасілюнас, О.Л. Верезомська, В.Є. Лобурець, Р.В. Яремко [27].

Діяльність комсомолу була дуже заідеологізована. Комсомольці широко залучались до участі в усіх найважливіших політичних кампаніях. Вони разом із викладачами працювали агітаторами на виборній дільниці, роз'яснювали населенню міста найважливіші події внутрішнього і міжнародного життя.

Студенти брали активну участь у пропагандистській та лекційній роботі, особливо в час літніх канікул. Для цього на кафедрах заздалегідь розроблялася тематика лекцій, списки рекомендованої літератури. Студенти готували конспекти виступів, окремі тексти студентських лекцій готувались викладачами.

У 1958 році комсомольська організація розгорнула широку підготовку до відзначення 40-річчя комсомолу. Зі статтею-рапортом "Ювілею наші подарунки" в обласній газеті "Комсомолец Полтавщини" виступив секретар комітету комсомолу В.Є. Лобурець. У ній відзначалося, що девіз студентів Полтавського педінституту в ці вересневі дні — відмінним навчанням зустріти ювілей. Юнаки і дівчата старанно оволодівали навчальними предметами, виявляли глибокі, сталі знання. Комітетом комсомолу було проведено теоретичну конференцію з історії ВЛКСМ. До ювілею студенти, крім високої успішності, підготували й інші подарунки. Ще навесні майбутні вчителі завзято працювали на трасі Київ-Харків, посадили там понад 900 фруктових дерев, упорядкували Жовтневий парк та територію інституту. Студенти природничого факультету побудували приміщення для теплиці. Комсомольці фізико-математичного факультету здійснили радіофікацію інституту. Різноманітні тематичні вечори, виступи художньої самодіяльності, спортивні змагання, переведення гуртожитку на самообслуговування — такий був далеко не повний перелік добрих справ комсомольців інституту.

Виступаючи на міському мітингу молоді, присвяченому 40-річчю ВЛКСМ, студентка Л. Назаренко доповіла, що комсомольці педінституту внесли в комсомольську копилку 80 тисяч крб., виробили на колгоспних

ланах 23 тисячі трудоднів. 10 тисяч колгоспників побували на концертах студентських агіткультбригад.

Значна увага приділялася у ВНЗ культурно-масовій роботі, зокрема художній самодіяльності. В 1950/1951 навчальному році в інституті працювало 4 гуртки художньої самодіяльності, якими було охоплено 186 студентів. Усі гуртки брали участь в міському, а танцювальна група — в обласному огляді самодіяльності. Студентка С. Лещук виступала на республіканському огляді художньої самодіяльності. Протягом 1953-1955 років колективи художньої самодіяльності інституту на міському огляді зайняли перші місця (хор, акробатична група, декламатори, драматичний колектив, оркестр народних інструментів). Вони давали щороку 30-50 концертів. Агіткультбригади виїздили в колгоспи, неодноразово виступали у виробничих колективах та перед виборцями Полтави.

Особливо активізувалася художня самодіяльність в інституті напередодні Всесвітнього фестивалю молоді 1957 року. Підготовка до фестивалю проходила під девізом зміцнення дружби народів. Зросла кількість учасників художньої самодіяльності, поліпшився репертуар. На міському огляді оркестр народних інструментів, окремі виконавці — Є. Колганов, Г. Гаркавченко, Л. Півень — зайняли перші місця й були нагороджені дипломами I ступеня, хор і танцювальна група — дипломом II, драматичний колектив — III ступеня.

Серед кращих виконавців республіканського огляду художньої самодіяльності педвишів 1957 року були нагороджені грамотами Міністерства освіти УРСР та ЦК профспілки працівників освіти жіночий хоровий ансамбль педінституту (керівник Г.Д. Пукалова) й окремі виконавці. Чотирьом учасникам художньої самодіяльності інституту було надано путівки на VI Всесоюзний фестиваль молоді в Москві.

Усебічна підготовка вчителя вимагала також поліпшення фізичної загартованості студентів, зміцнення їх здоров'я. Цій справі в інституті приділялася велика увага. Крім обов'язкових навчальних занять, проводилася робота різних спортивних секцій, часто практикувалися внутрішньоінститутські змагання між факультетами. Спортивні колективи інституту, як правило, брали участь у всіх міських та обласних змаганнях. Так, у 1952/1953 навчальному році жіноча і чоловіча команди інституту зайняли перші місця в області з волейболу, легкої атлетики, а шахісти вибороли першість міста. В 1955 році в усіх видах змагань брало участь 429 юнаків та дівчат. Команда інституту з гімнастики зайняла перше місце серед ВНЗ, волейбольна — перше в місті й друге в області.

Значні успіхи в спортивній роботі були досягнуті в 1957 році. В усіх видах змагань узяло участь 1040 студентів. Спортсмени інституту завоювали перші місця в місті з легкої атлетики, в естафеті, одержали кубок з волейболу, зайняли друге місце з баскетболу.

Наполеглива робота викладачів інституту була високо оцінена державою. За самовіддану працю з підготовки вчителів та активну громадсько-політичну роботу в 1953 році професор П.Є. Сосін був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, доцент П.К. Падалка, старший викладач О.І. Чуругіна — орденами "Знак Пошани", доценти А.П. Каришин, І.Т. Чирко, старші викладачі І.Г. Оплаканський, З.П. Кушка — медалями "За трудову доблесть", старші викладачі В.П. Березовський, Г.І. Каган, М.Ф. Кривчанська, В.Л. Матвеева — медалями "За трудову відзнаку" [28].

Примітки

1. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). — Ф. Р-1507. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 5, 6, 9.
2. Там само. — Спр. 23. — Арк. 22.
3. Там само. — Спр. 27. — Арк. 1-3.
4. Радянський педагог / Полтава /. — 1946. — 4 травня.
5. Наукові записки Полтавського пединституту. — Т. VII. — Полтава, 1946. — 175 с.
6. ДАПО. — Ф. П-13. — Оп. 9. — Спр. 324. — Арк. 133.
7. Там само. — Ф. Р-1507. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 10.
8. Там само. — Ф. П-15. — Оп. 1. — Спр. 288. — Арк. 8.
9. Історико-філологічному — 80: Минуле і сьогодення. — Полтава: ПДП, 1998. — 33 с.
10. Там само. — Ф. Р-1507. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 2.
11. Там само.
12. Зоря Полтавщини. — 1944. — 23 березня.
13. ДАПО. — Ф. П-71. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 18.
14. Там само. — Ф. Р-1507. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 9.
15. Там само. — Арк. 3.
16. Там само. — Спр. 60. — Арк. 2, 5, 15.
17. Там само. — Спр. 245. — Арк. 18.
18. Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник. — К.: Держстатвидав, 1957. — 263 с.
19. ДАПО. — Ф. Р-1507. — Оп. 1. — Спр. 245. — Арк. 8, 15, 17, 18.
20. Там само. — Спр. 312. — Арк. 1, 2.
21. Там само. — Спр. 457. — Арк. 10-15.
22. Там само. — Спр. 660. — Арк. 2-6.
23. Там само. — Спр. 469. — Арк. 17; Спр. 517. — Арк. 25-26; Спр. 274. — Арк. 23; 29.
24. Там само. — Спр. 517. — Арк. 35.
25. Там само. — Спр. 312. — Арк. 61; Спр. 355. — Арк. 38.
26. Там само. — Спр. 355. — Арк. 53.
27. Там само. — Ф. П-79. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 75; Спр. 81. — Арк. 122.
28. Там само. — Ф. Р-1507. — Спр. 570. — Арк. 29, 30.

Б.В. Год, А.П. Ермак

**ПОЛТАВСКИЙ ПЕДИНСТИТУТ ВО ВРЕМЯ ВЕЛИКОЙ
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ И ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД**

В статье показывается вклад преподавателей и студентов Полтавского пединститута в достижение Победы и послевоенного восстановления страны.

Ключевые слова: *восстановление, война, эвакуация, учебный процесс, материально-техническая база, мобилизация, пединститут, реэвакуация.*

В.В. Год, О.Р. Ермак

**POLTAVA PEDAGOGICAL INSTITUTE IS IN YEARS GREAT PATRIOTIC
WAR AND POST-WAR PERIOD**

There is and shown role of teachers and students of the Poltava pedagogical institute of receipt Victory and post-war update of country in the article.

Keywords: *update, war, evacuation, educational process, material and technical basis, mobilization, pedagogical college, re-evacuation.*

Надійшла до редакції 3 травня 2010 року

Повідомлення

УДК 94(477):329.15»1917/1918»

В.Я. Ревезук

СОБОРНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА МІСЦЕВИХ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (КВІТЕНЬ 1917 — КВІТЕНЬ 1918 РОКІВ)

У статті висвітлюється антиукраїнська діяльність більшовицьких організацій у 1917 — на початку 1918 років, спрямована на розчленування територіальної цілісності Української Народної Республіки шляхом створення на її теренах псевдодержавних утворень і включення їх до складу радянської Росії.

Ключові слова: більшовицька диктатура, ленінська національна політика, національне самовизначення, пролетарський інтернаціоналізм, радянська влада, сепаратизм, соборність, українська державність, Українська Центральна рада.

Події останніх років, пов'язані зі сепаратистськими прагненнями окремих політиків і політичних сил (Всеукраїнський з'їзд місцевого самоврядування у Северодонецьку 28 листопада 2004 року, діяльність проросійських організацій у Криму та ін.) знову привертають увагу до проблеми соборності українських земель, яка особливо гостро постала у період відродження української державності за доби Центральної ради і пов'язана з антиукраїнською діяльністю місцевих більшовицьких організацій.

Питання соборності українських земель радянськими істориками розглядалося лише у плані здійснення в Україні ленінської національної політики, суть якої зводилася до встановлення тут більшовицької диктатури у формі радянської влади та підпорядкування її російському імперському центрові. У цьому ж плані аналізувалася й діяльність місцевих більшовицьких організацій. Протягом 20-их — першої половини 50-х років ХХ століття полеміка велася між активними учасниками революційних подій 1917-1918 років. навколо питання: сприяли чи перешкоджали утвердженню в Україні радянської влади створені ними адміністративно-територіальні утворення. Лише у 60–70-их роках завдяки працям Супруненка М.І. [1], Рибалки І.К. [2], Куліченка М.І., Маланчука В.Ю. [3], Лихолата Г.В. [4] та інших у радянській історіографії остаточно утвердилася думка, що утворення Одеського Раднаркому, Донецько-Криворізької республіки і Радянської республіки Тавриди було серйозною помилкою у радянському національно-державному будівництві [1]. Цієї ж точки дотримується і автор цієї статті [5].

В умовах державної незалежності України інтерес до історії радянського суспільства, крім окремих трагічних його сторінок, підупав. Це стосується й антиукраїнської діяльності місцевих більшовицьких організацій, які активно протидіяли становленню вільної та соборної Української держави за доби Центральної Ради. У такій постановці предмета дослідження це питання ще не знайшло належного висвітлення в українській історіографії.

Загальновідомо, що більшовицька партія створювалася Леніним як партія загальноімперська, всеросійська. Прикриваючись лозунгом „пролетарського інтернаціоналізму», Ленін був категоричним противником створення партійних організацій за національною ознакою. „Ми повинні спиратись на весь пролетаріат, — писав він, — без різниці мови і національності,

згуртований спільним постійним розв'язанням теоретичних і практичних, тактичних і організаційних питань, а не створювати організацій, які йдуть окремо, кожна своїм шляхом» [6, с.118]. У листах агентам „Искры» Ленін постійно вказував на необхідність непримиренної боротьби проти ідеї федералізму в партійному будівництві. „Підготовляти комітети проти Бунду, — вимагав він, — одне з найважливіших завдань моменту» [7, с.279]. Таке ж нетерпиме ставлення Леніна було й по відношенню до УСДРП та інших українських соціалістичних партій.

На II з'їзді РСДРП [1903 рік. — **В.Р.**] прибічники Леніна відкинули домагання Бунду і польських соціал-демократів будувати партію за федеральним принципом, мотивуючи тим, що він буде перешкодою для класової згуртованості пролетаріату багатонаціональної Російської імперії й не сприятиме організаційній єдності РСДРП. Пропозиція УСДРП увійти на федеративних засадах до РСДРП також наштовхнулася на рішучий опір Леніна. Відстоюючи ідею єдиної загальноімперської РСДРП, Ленін керувався при цьому принципом „демократичного централізму», який передбачав безумовне підпорядкування низових партійних організацій керівному центру.

Національно-визвольний рух пригноблених народів Росії на початку ХХ століття вже став реальною силою політичної боротьби, з якою більшовики не могли не рахуватися. Тому вони вирішили використати його у своїх інтересах. За словами О. Субтельного, Ленін сформулював досить плутане твердження, що більшовикам належить визнати і навіть сприяти здійсненню права пригноблених народів на культурний розвиток та самоврядування, але доти, доки це не перешкоджатиме пролетарській революції [8, с.305].

Ленінська програма з національного питання базувалася на поєднанні двох засад: рівноправності націй і принципу пролетарського інтернаціоналізму, який на практиці виявився лише прихованою формою російського шовінізму. Пропагуючи з тактичних міркувань право націй, у тому числі й української, на самовизначення, Ленін у той же час пов'язував його з пролетарсько-інтернаціональною єдністю у середині багатонаціональної Російської імперії та перспективами світової комуністичної революції. Інакше кажучи, прагнення українського народу до національного самовизначення теоретично визнавалося, а на практиці — відкидалося.

Будучи прибічником унітарної держави із сильною політичною владою [пізніше названою тоталітарною], Ленін схвально ставився до асиміляції націй і їх злиття в єдину в перспективі. У „Критичних замітках до національного питання» він писав: „Уже кілька десятиліть цілком визначився процес швидкого економічного розвитку Півдня, тобто України, яка приваблює із Великоросії десятки і сотні тисяч селян та робітників у капіталістичні економії, на рудники, у міста. Факт „асиміляції» — у цих межах — великоросійського й українського пролетаріату безсумнівний. І цей факт, безумовно, прогресивний» [9, с.61]. Процес асиміляції українського робітництва в умовах Російської імперії, а пізніше — у складі СРСР — означав лише одне — його насильницьку русифікацію, яка стала основою національної політики більшовиків.

Прибічники більшовизму, як і російської соціал-демократії взагалі, ніколи не вважали себе частиною українського народу, а відтак, не були зв'язані з українським національно-визвольним рухом. За словами секретаря ЦК КП(б)У й відомого радянського історика М. Попова, „більшовики на Україні були партією росіян і русифікованого пролетаріату». Більше того,

більшовики, як і російськомовне населення взагалі, неприхильно, а часом і вороже ставилися до прагнення українців до національного самовизначення. Вони не сприймали Україну не лише як державно-політичну, але і як територіально-географічну цілісність, продовжуючи розглядати її як сукупність „малоросійських» губерній унітарної Російської імперії. Коли ж постала Українська Центральна рада, котра спиралася на національну інтелігенцію та селянство, й заявила про своє право представляти інтереси українського народу, російськомовне населення відчуло загрозу панівному становищу своєї меншості в українському суспільстві. Згідно з переписом 1897 року на етнічних українських землях проживало понад 30 млн. чоловік, з них українці становили 75 відсотків, росіяни — 11, євреї — 7, поляки і німці — по 2 і т.д. Серед сільського населення українці становили абсолютну більшість в усіх регіонах, але у містах — лише в Полтаві та Чернігові [10, с.34].

Для більшовиків, котрі після Лютневої революції 1917 року почали організаційно оформлятися як самостійна політична партія, стало проблематичним визнання самого факту існування українського народу як етнічної спільноти. М. Скрипник пізніше писав: „Для більшості членів нашої партії Україна не існувала як національна одиниця». Один з лідерів київських більшовиків Г. П'ятаков, виступаючи на Квітневій конференції [1917 року] РСДРП(б), заявляв, що вимога національного самовизначення пригноблених народів Росії є застарілою, реакційною як з економічного, так і з політичного погляду, а тому партія повинна його відкинути. Таких же поглядів дотримувалася й член Південно-Західного комітету РСДРП(б) Є. Бош [11, с.213-215].

Серед більшовицьких організацій України мала поширення також думка, ніби національний рух узагалі, а в Україні зокрема, не має об'єктивних умов для свого розвитку і підтримувати його слід лише у боротьбі з великодержавною політикою Тимчасового уряду. Наприклад, цю точку зору поділяли Катеринославські більшовики, які за словами С. Гопнер, у національному питанні „погано орієнтувалися і нарobili у ньому чимало помилок» [12, с.83-84]. Вони вважали, як писав В. Аверін, що „утворення Всеукраїнського центру (мається на увазі Української Центральної Ради. — **В.Р.**) є більше поступка нездоровому національному домагання українців, ніж здійснення одного з основних завдань пролетарської революції» [13, с.73].

Навіть після захоплення більшовиками влади у Росії серед їх однодумців в Україні не було єдиного погляду щодо створення Всеукраїнського партійного центру та Української радянської держави. Частина більшовицьких функціонерів (Є. Бош, Г. Лапчинський, В. Люксембург та інші) заперечували навіть можливість всеукраїнського партійного об'єднання. На обласному з'їзді РСДРП(б) Південно-Західного краю, що проходив 3-5 грудня 1917 року в Києві, виявилася велика розбіжність у поглядах делегатів і, за словами Г.Лапчинського, резолюція з цього питання у закінченій формі прийнята не була [14, с.76].

Першими на шлях розколу України стали більшовики Румчероду — утвореного у травні 1917 року об'єднання рад солдатських, матроських і робітничих депутатів Румунського фронту, Чорноморського флоту та Одеського військового округу, яке поширювало свою діяльність на Херсонську, Бесарабську та частково Таврійську й Подільську губернії. У першому складі Румчероду переважали представники українських партій соціалістичної орієнтації, меншовики й есери. Вони підтримували, хоч і з

певними застереженнями, Тимчасовий уряд Росії та Українську Центральну Раду.

Відразу після одержання повідомлення про більшовицький переворот у Петрограді комітет Центральної ради (Мала рада) на терміновому засіданні 25 жовтня 1917 року утворив комітет для охорони революції в Україні, який заявив про поширення своєї влади на всі дев'ять українських губерній, тобто значно розширив територію, що згідно з „Тимчасовою інструкцією» Тимчасового уряду перебувала під юрисдикцією Центральної Ради, включаючи і райони діяльності Румчероду. Це рішення було підтверджене III Універсалом Центральної ради, було визнане Румчеродом, котрий також осудив більшовицький переворот, назвавши його узурпацією влади однією політичною партією.

У відповідь радянський главком М. Криленко за вказівкою Раднаркому РСФРР наказом від 3 листопада 1917 року розпустив Румчерод і призначив комісаром Румунського фронту С.Рошала, який мав розігнати створені у військових частинах непідконтрольні більшовикам військово-революційні комітети й створити нові — з більшовиків. Створений 2 грудня з його ініціативи з фронтовиків більшовицький ревком проголосив радянську владу на Румунському фронті, але за наказом командувача фронтом генерала Щербачова його було заарештовано. Влада на фронті продовжувала залишатися в руках військового командування та Центральної Ради в особі її комісара полковника В. Поплавка, а в Одесі — міської думи. Проте група більшовиків на чолі з С.Рошалем знову оголосила себе «фронтовим ревкомом». 7 грудня під час переговорів фронтового командування із самозваним ревкомом більшовик Корнев намагався вчинити замах на генерала Щербачова. У відповідь члени ревкому були заарештовані [15, с.339]. Але на допомогу місцевим більшовикам з Петрограда прибули посланці ЦК РСДРП(б) на чолі з Володарським (Гольдштейном).

Вибори делегатів на II з'їзд Румчероду відбувалися під контролем більшовиків з порушенням установлених норм представництва. Одночасно більшовики розгорнули шалену агітацію за оголошення Одеси «вільним містом», зваблюючи її мешканців майбутніми економічними вигодами. На з'їзді, який проходив протягом 10-23 грудня 1917 року, були присутні 1202 делегати, серед котрих більшовиків і їм співчуваючих було 400, лівих есерів — 220, правих есерів — більше 180, меншовиків — близько 70 та інші. Більшість делегатів з'їзду становили військовослужбовці російської армії й Чорноморського флоту, які не були місцевими жителями, але саме вони вирішували майбутнє краю. При цьому повністю ігнорувалася воля українського населення, адже в Херсонській губернії, до складу якої входила й Одеса, українці становили 68 відсотків. Протягом 2-3 грудня 1917 року відбувся Херсонський губернський з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, волосних і повітових земств та міських дум, який визнав владу Центральної Ради й обрав за зразком Генерального Секретаріату вищий орган влади — губернський секретаріат у складі 9 секретарів: 5 — від українців і 4 — від національних меншин [16, с.581].

У вибраному на II з'їзді Румчероду виконкомі переважали більшовики та їх спільники — ліві есери, а головою Румчероду став В. Юдовський. 21 грудня 1917 року на об'єднаному засіданні президій рад робітничих, солдатських і селянських депутатів Одеса була оголошена "вільним містом" у складі УНР. 23 грудня це ж зібрання затвердило положення про особливий статус міста та направило до Генерального Секретаріату Центральної Ради спеціального делегата для погодження цього питання з урядом УНР.

Політична ситуація на півдні України змінилася, коли російські червоногвардійські загони, прикриваючись маріонетковим харківським радянським урядом, розпочали агресію проти УНР. Більшовицьке керівництво Румчероду не було впевнене в тому, що червоним військам вдасться закріпитися в Україні, а тому вони намагалися відірвати від неї південні райони з Одесою, перетворивши їх на оплот російського більшовизму. 5 січня 1918 року в Одесі паралельно з Румчеродом був створений військово-революційний комітет («комітет 15-ти»), який також очолив В. Юдовський. Наказом №1 від 12 січня Румчерод було оголошено верховним органом влади на півдні України. Цим же наказом скасовувалися всі розпорядження комісара Центральної Ради в Одесі В.Поплавка. 14 січня більшовики підняли повстання проти Української Центральної Ради і після важких триденних боїв установили в Одесі радянську владу. 18 січня 1918 року вони створили одеський Раднарком у складі 14 комісарів. Очолив його голова ЦВК рад Румчероду і військово-революційного комітету В. Юдовський. ЦВК рад Румчероду оголосив себе у стані війни з Румунією й розпочав мобілізацію добровольців в Одеському, Тираспольському, Херсонському, Аккерманському та Бендерському повітах.

У лютому 1918 року одеські більшовики ще раз поділили владу. Раднарком став обласним виконавчим органом влади, який мав працювати під контролем ради робітничих, солдатських, матроських і селянських депутатів. ЦВК рад Румчероду залишався координуючим органом та мав займатися військовими питаннями й зовнішньою політикою [17, с.363-366]. Головою ЦВК рад Румчероду залишався все той же В. Юдовський, а головою Раднаркому було призначено В. Старостіна.

Після проголошення УНР більшовики Донбасу виступили категорично проти включення південно-східних промислових районів до складу України. Виступаючи 17 листопада 1917 року на пленумі обласного Донецько-Криворізького комітету рад, Артем (Ф. Сергєєв) закликав «створити незалежну від київських центрів самоврядну Донецьку область і домагатися для неї всієї влади рад» [18, с.177]. Пленумом була прийнята підтримана меншовиками та російськими есерами постанова, яка пропонувала «розгорнути широку агітацію за залишення Донецько-Криворізького басейну з Харковом у складі Російської Республіки» [16]. Як свідчив у своїх спогадах М. Скрипник, ці плани дістали підтримку в ЦК РСДРП(б) [120, с.172].

Будучи частиною загальноросійської партії більшовиків, їх місцеві організації, що існували з України, навіть теоретично не допускали можливості існування Української держави і загальноукраїнського партійного центру. Створення останнього, на їх думку, могло стати небезпечним прецедентом для перетворення централізованої партії на федерацію обласних партійних організацій. Тому коли більшовики Південно-Західного краю зініціювали обласний (крайовий) з'їзд у Києві (3-5 грудня 1917 року), на ньому були присутні лише по одному представникові від Катеринослава й Херсона та декілька чоловік як гостей від Харкова і Миколаєва. Донецько-Криворізький обласний комітет РСДРП(б) відмовився від участі у роботі з'їзду в Києві й на противагу йому скликав власну партійну конференцію, яка пройшла 5-6 грудня у Харкові. Делегати конференції вирішили, що Донбас має бути окремою від України адміністративно-господарською та політичною одиницею у складі радянської Росії. В резолюції про ставлення до Української Центральної Ради учасники конференції оголосили її ворогом усіх трудящих [21, с.379].

Не приїхали делегати Донкривбасу і на Перший Всеукраїнський з'їзд рад, який відкрився 4 грудня 1917 року в Києві. На протипагу йому вони 9 грудня скликали у Харкові III обласний з'їзд рад Донецько-Криворізького басейну, на котрому була представлена лише третина рад [46 із 140], у складі яких переважали більшовики. Нехтуючи волею більшості рад басейну, його делегати переобрали обласний виконком, до президії котрого ввійшли лише більшовики: С. Васильченко (голова), М. Жаков, Б. Магідов і М. Тевелєв. Перші двоє тільки-но прибули до Харкова з Ростова-на-Дону в зв'язку з антибільшовицьким виступом генерала Каледіна і відразу ж посіли керівні посади в обкомі РСДРП(б). Вони прагнули відірвати Донбас від України та включити його до складу радянської Росії з тим, щоб за її допомогою встановити більшовицьку диктатуру в басейні, де у більшості рад усе ще переважали меншовики й есери. При цьому думка не лише українського населення, яке становило більшість у Харківській і Катеринославській губерніях, але й органів місцевого самоврядування, громадських організацій та рад повністю ігнорувалася, про що свідчать такі факти.

11 червня 1917 року Харківська губернська рада робітничих, солдатських і селянських депутатів висловила підтримку діяльності та визнала Центральну Раду вищим органом влади в Україні. 529 делегатів Українського національного з'їзду Слобідської України (24-26 вересня 1917 року), які представляли політичні партії, робітничі, селянські й військові організації, кооперативні товариства та профспілки, ухвалили: «на всій Україні в етнографічних межах вищою владою є Українська Центральна Рада і відповідальний перед нею Генеральний Секретаріат. Слобідська Україна (губернія Харківська та українські частини Воронежчини й Курщини) з цього часу повинна бути приєднана до автономної України та, як і всі українські губернії, вона буде підкорятися Временному правительству тільки через Генеральний Секретаріат» [10, с.36-37].

Після обговорення III Універсалу Центральної ради Харківська міська дума у своїй постанові від 2 грудня 1917 року (36 — за, 17 — проти, 6 — утрималися) заявила про «приєднання м. Харкова до Української демократичної республіки як складової частини Російської демократичної республіки на основі прийнятих Центральною Радою положень».

3 грудня 1917 року окружний з'їзд у Таганрозі представників (делегатів) волосних комітетів, робітничих, українських, культурно-просвітніх і політичних організацій проголосував за прилучення Таганрозької округи до України (78 — за, утрималися — 2, проти — не було), вибрали до складу Центральної Ради «т. Пастернака» і винесли резолюцію про українізацію земства та окружної Таганрозької управи [22, с.215].

Не змінилася позиція щодо України керівництва Донкривбасу і після проголошення у Харкові радянської влади й створення українського радянського уряду — Народного секретаріату. Відомо, що у роботі Першого Всеукраїнського з'їзду рад (11-12 грудня 1917 року) взяли участь представники 89 рад із близько 300 створених на той час в Україні, але не було жодного делегата від селянства. Тому його рішення не можна вважати легітимними, позаяк делегати з'їзду представляли лише незначну частину населення України. Незважаючи на те, що в роботі з'їзду взяли участь і 73 делегати від Донецько-Криворізького басейну, а їх лідер Артем (Ф. Сергєєв) у Народному секретаріаті обійняв посаду секретаря торгівлі та промисловості, більшовицьке керівництво області не припиняло сепаратистських дій, намагаючись за будь-яку ціну відірвати від України, тепер уже радянської, промислові райони Півдня й Сходу і це притому, що

Перший Всеукраїнський з'їзд рад проголосив Українську радянську республіку федеративною частиною Російської республіки. У цьому вони повністю солідаризувалися з меншовиками і російськими есерами, які на з'їзді голосували проти самовизначення радянської України, заперечуючи її право на власне державне життя, навіть у складі радянської Росії. Більшовики Донкривбасу цілком поділяли великодержавні амбіції керівництва РСДРП(б), котре назвало свою державу Всеросійською федерацією радянських республік. Але від зміни назви імперська суть політики більшовиків у національному питанні не змінилася.

Під час роботи Першого Всеукраїнського з'їзду рад Я.Яковлев (Епштейн) намагався переконати делегатів, що українське селянство є куркульським за своєю природою. А оскільки без підтримки селянства всякі спроби встановити радянську владу є авантюрою, то «потрібно надати дрібнобуржуазній Україні створити собі владу за образом і подобою своєю, а самим намагатися врятувати від рук дрібнобуржуазного шовінізму Центральної Ради пролетарський Донбас, що тяжіє значно більше до Москви, ніж до Києва» [20, с.172]. Подібні заяви окремих лідерів Донкривбасу були не поодинокими.

Ідею виділення Донбасу і Криворіжжя з Харковом з України посилено пропагували й меншовики. Зокрема, на Першому Всеукраїнському з'їзді рад вони наполягали на тому, що Донецько-Криворізька область має бути цілком автономною та незалежною як від України, так і від радянської Росії [22, с.24]. Більшовики Донкривбасу не вірили, що радянська влада в Україні, навіть за підтримки радянської Росії, може закріпитися й протриматися тривалий час, оскільки більшість українців їх не підтримувала. Під час виборів до Всеросійських Установчих зборів в Україні за більшовиків проголосувало лише близько 10 відсотків виборців. Тому серед керівництва Донецько-Криворізького басейну продовжувало посилюватися нігілістичне ставлення до штучно створеної української радянської державності, й ідея включення басейну до радянської Росії знову набула нового звучання. Виходячи з того, що утворення єдиного політичного і господарського центру для всього економічного району могло б дати кращі результати у проведенні там комуністичних експериментів, вони вважали доцільним встановити безпосередній зв'язок з Раднаркомом РСФРР та Вищою радою народного господарства у Петрограді, обминаючи уряд радянської України, який до того ж був практично невідомий широкому загалу української людності.

Слід урахувати також, що серед більшовиків Харкова і Донбасу були поширені погляди на будівництво майбутньої радянської держави не за національно-територіальною ознакою, що відповідало офіційним гаслам про право націй на самовизначення, а шляхом створення федерації адміністративно-економічних районів. Особливого поширення ці погляди набули після приїзду з Ростова-на-Дону до Харкова "емігрантів" С. Васильченка, М. Жакова і В. Філова й призначення їх 13 грудня 1917 року редакторами газет "Донецкий пролетарий" та "Известия Юга", які вони стали використовувати як трибуну для поширення своїх ідей. Вони намагалися теоретично обґрунтувати свою лінію плутаними міркуваннями про всесвітню комуністичну революцію й злиття націй у майбутній єдиній радянській державі. Так, 30 грудня 1917 року в редакційній статті газети "Донецкий пролетарий" стверджувалося, що єдиний з точки зору економіки Донецький та Криворізький район має бути єдиним і політично, а включення його до складу України начебто порушує принцип національного самовизначення російського населення області.

Тертя між радянським урядом України і партійними та радянськими працівниками в Харкові, відомі пізніше як суперечки між "киянами" й "харків'янами", особливо посилювалися після прибуття до міста російських, так званих "північних", червоногвардійських загонів. Більшовики Харкова та Донбасу дивилися на радянський уряд України як на небажаного і нікому не потрібного конкурента в боротьбі за владу в південно-східному регіоні України. Питання про взаємовідносини між ними розглядалося 28 грудня 1917 року на нараді харківської партійної організації й харківській загальноміській більшовицькій конференції та на партійній нараді РСДРП(б) 31 грудня 1917 року — 1 січня 1918 року, на якій були присутні також члени ЦВК рад України, виконкому обласної ради робітничих і солдатських депутатів, а також представник Раднаркому РСФРР в Україні С. Орджонікідзе. Попри публічні заяви про єдність більшовицьких організацій, сепаратистські домагання обласного керівництва Донкривбасу продовжувалися. "Резолюцію, — згадувала пізніше Є. Бош, — прийняли одностайно, але президія утрималася, чим не мало вразила збори, які були не повідомлені про опозицію в комітеті" [24, с.104].

Сепаратистські настрої керівної верхівки Донкривбасу ще більше посилювалися після проголошення 9 січня 1918 року IV Універсалом Центральної ради державної незалежності України і повернення до Харкова після закінчення роботи III Всеросійського з'їзду рад (10-18 січня 1918 року) Артема. «Харків'яни» не були впевнені в тому, що їм вдасться встановити більшовицьку диктатуру на теренах усієї України, а тому хотіли шляхом включення найбільш розвинених у промисловому відношенні районів до складу РСФРР зберегти в них свою владу. Зважаючи на це, члени радянського уряду України В. Затонський та С. Бакинський 23 січня 1918 року надіслали до ЦК РСДРП(б) листа, у якому просили "провести в ЦК питання про небажаність утворення окремої автономної республіки Донецького басейну... Виділення Харківської й Катеринославської губерній зі складу України створить із неї дрібнобуржуазну селянську республіку і примусить жити у вічному страху, що на якому-небудь іншому з'їзді рад перевагу візьме селянська більшість, бо єдиними суто пролетарськими округами є гірничі округи Донецького басейну та Криворіжжя" [25]. Побоювання були небезпідставними, адже селянство становило близько 80 відсотків населення України.

Як видно з листа, більшовицьких очільників найбільше хвилювала не політична єдність України, а страх без підтримки більшовиків Харкова і Донбасу втратити владу в Україні. Тому вони й шукали захисту в ЦК РСДРП(б), який завжди виступав арбітром у суперечках між "киянами" та "харків'янами". На жаль, відповідь на лист В. Затонського й С. Бакинського невідома. Можливо, її й не було, позаяк питання соборності українських земель у ЦК РСДРП(б) було розв'язане на користь "харків'ян".

Характерно, що питання про відокремлення від України південно-східних промислових районів і включення їх безпосередньо до складу РСФРР не обговорювалося населенням регіону й навіть рядовими членами РСДРП(б). За словами Є. Бош, опозиційно налаштована до радянського уряду України частина членів харківського та обласного комітетів РСДРП(б) "не виносила свого ставлення на загальні партзбори, вела агітацію персонально [24, с.105].

Лише в надрукованому газетою "Донецкий пролетарий" повідомленні про нараду в Харківській міській організації РСДРП(б), яка відбулася 23 січня 1918 року, є невиразна згадка про те, що прибічники проголошення Донецько-Криворізької республіки (далі — ДКР) усе ж намагалися винести свою ідею на

загальне обговорення комуністів і М. Жаков та С. Васильченко дали "приблизну схему нової організації", проте вона зустріла заперечення зборів, які вирішили, що всі сторони цього питання "вимагають детальної розробки й обговорення". Учасники зборів запропонували обкому РСДРП(б) висвітлити ці питання в партійній пресі [26, с.192]. І дійсно, 28 січня, тобто вже під час роботи IV обласного з'їзду рад Донецько-Криворізького басейну, в газеті "Донецкий пролетарий" з'явилася редакційна стаття під назвою «Національний чи економічний принцип федерації», в якій поряд з твердженням, що "будь-яке самовизначення за принципом національним тепер, на порозі соціалізму, зжило себе", висувалася вимога "створення центру, котрий би об'єднав навколо себе всю роботу у Донецько-Криворізькому басейні" та вимагалася автономія області в складі РСФРР.

Питання про створення ДКР було розв'язане вузьким колом більшовицького керівництва Харкова й обкому РСДРП(б). Як свідчив Б. Магідов, у кінці січня 1918 року у харківському готелі "Метрополь" відбулася нарада, на якій були присутні Артем, С. Васильченко, В. Філов, М. Жаков, В. Межлаук, М. Руднев, С. Шварц і декілька інших осіб. Серед ініціаторів створення ДКР А. Каменський називає також себе й М. Рухимовича, які не брали участі у нараді. Зібрання відкрив Артем, який накреслив мету і завдання та обґрунтував необхідність проголошення ДКР. Його пропозиція не зустріла особливих заперечень учасників наради, й вони намітили склад обласного Раднаркому [27, с.65].

У спогадах сучасників існують великі розбіжності щодо ставлення Леніна до ідеї виділення з України південно-східних промислових районів у автономне утворення у складі РСФРР. Так, А. Каменський писав, що ДКР була створена "із санкції ЦК партії" [28, с.76]. Б. Магідов також стверджував, що напередодні її утворення Артем, будучи у Петрограді, "спочатку говорив з т. Леніним. Ленін поставився вельми співчутливо до цієї ідеї" [29].

Але маємо й інші свідчення. Після завершення роботи III Всеросійського з'їзду рад делегати від Донецько-Криворізького басейну мали розмову з Леніним та Й. Сталіним, під час якої Артем порушив питання про виділення із складу України Донкривбасу і включення його до РСФРР. Проте за словами В. Затонського, який начебто був присутній при цій розмові, Артем не дістав згоди в них [30, с.169]. М. Скрипник — один з найбільш послідовних провідників політики українізації 20-их років, характеризуючи ставлення "вождя світового пролетаріату" до питання соборності українських земель, писав: "Ленін цілком згоджувався з konieczністю висунути проблему об'єднання в одній радянській державі всіх територій, залюднених українською більшістю, не тільки Південно-Західного краю, а й Лівобережжя України: Харківщини, Катеринославщини, Кривого Рогу та навіть місцевостей Курщини і Воронежчини з людністю українською" [31, с.52]. Твердження М. Скрипника не є переконливими, позаяк його публіцистичні праці написані через багато років після подій січня 1918 року, коли Леніна вже почали канонізувати його послідовники.

Як бачимо, свідчення "киян" і "харків'ян" цілком протилежні, а тому встановити позицію Леніна щодо ідеї проголошення ДКР неможливо, хоча, враховуючи пануючий у РСДРП(б) принцип "демократичного централізму", можна припустити, що без санкції ЦК партії це питання не могло бути розв'язане позитивно.

Рішення про скликання IV з'їзду рад Донецько-Криворізького басейну було прийняте обласним виконавчим комітетом 10 січня 1918 року. 21 січня воно було опубліковане у газеті "Донецкий пролетарий". З'їзд мав розглянути

поточні справи й економічну політику радянської влади в Донбасі. Питання про організацію ДКР у порядку денному не було. Представництво селян, які становили більшість населення краю, на з'їзді не передбачалося.

IV обласний з'їзд рад Донецько-Криворізького басейну відкрився 27 січня 1918 року в Харкові. На ньому були присутні 74 делегати з ухвальним голосом: з них — 48 більшовиків, 19 есерів, 5 меншовиків і 2 безпартійних. У роботі з'їзду також узяли участь член радянського уряду України й "агент ЦК" (так він себе називав) М. Скрипник та делегація ВРНГ з Петрограда на чолі з В. Оболенським. Установити представництво рад Донбасу і Криворіжжя й прізвища делегатів, які не виступали, неможливо, оскільки у матеріалах з'їзду ці дані відсутні. Матеріали з'їзду були опубліковані в окремому додатку до газет "Донецкий пролетарий" та "Известия Юга", а також у скороченому вигляді в інших харківських газетах.

З'їзд відкрив більшовик А. Каменський і попросив делегатів особливо серйозно поставитися до роботи, оскільки на з'їзді має розв'язатися дуже важливе питання — "виділення Донецького басейну в автономну одиницю" [32]. З'їзд почався із загальнополітичної дискусії між більшовиками, з одного боку, та меншовиками й есерами — з другого, яка виявила цілком протилежні погляди на характер більшовицького перевороту і перспективи розвитку соціалістичної революції з Росії. З доповіддю про економічну політику радянської влади в Донбасі виступив народний секретар праці радянського уряду України М. Скрипник. Схарактеризувавши стан економіки Донбасу, він назвав його катастрофічним. Єдиний вихід для подолання розрухи він убачив у націоналізації всієї паливної й металургійної промисловості басейну. З цією метою М. Скрипник запропонував створити обласний економічний орган — Раду народного господарства півдня Росії з осідком у Харкові, яка мала діяти "згідно з виробленими для всієї Російської радянської федерації планами", а також районні та підрайонні ради народного господарства на місцях. Їх створення розглядалось як підготовчий етап для націоналізації промисловості й створення необхідних умов для переходу до соціалізму [33]. Більшістю голосів запропоноване М. Скрипником рішення було прийняте. На думку більшовиків, тільки одержавлення промисловості Донбасу і підпорядкування її загальноросійському центрові у Петрограді здатне було подолати економічну кризу й розруху, які були породжені світовою війною, революційним безладом та некомпетентним утручанням революціонерів різного гатунку в роботу промислових підприємств.

Гарячі дебати на з'їзді викликали питання про організацію влади в Донецько-Криворізькому басейні, доповідачем із якого від більшовиків виступав С. Васильченко. Необхідність проголошення Донецько-Криворізької радянської республіки вже була вирішена заздалегідь, тому на з'їзді дебатовалося інше питання: який принцип — економічний чи національний — необхідно класти в основу організації радянських республік. Основні положення доповіді С. Васильченка зводилися до того, що по мірі зміцнення влади більшовиків на місцях федеративний устрій Російської соціалістичної республіки буде будуватися не за національними ознаками, а за особливостями економічного розвитку окремих регіонів. Доповідач переконував, що "звільнений пролетаріат не може нікого пригноблювати, отже, це не може бути національний принцип... У соціалістичній республіці може бути лише федерація господарських одиниць". З огляду на те, що Донецько-Криворізький басейн є цілком сформованою в господарському відношенні економічною одиницею та "може стати зразком соціалістичного господарювання для інших республік", а включення його до складу

радянської України «недопустиме з точки зору інтересів усієї Російської федерації», С. Васильченко переконував делегатів з'їзду в тому, що Донкривбас повинен мати самостійні органи не лише економічного, але й політичного самоврядування. Він запропонував створити автономну Донецько-Криворізьку республіку, виділити її із складу України і включити до Російської федерації [34]. Таким чином, пропозиція С. Васильченка повністю заперечувала проголошене більшовиками на Квітневій (1917 року) конференції РСДРП(б) і в ленинській "Декларації прав трудящого та експлуатованого народу" право народів, у тому числі й українського, на національне самовизначення.

З різкою критикою прибічників розчленування України виступив М. Скрипник. Він намагався переконати делегатів з'їзду, що ставити в основу організації радянських республік економічний принцип — правильно, але це принцип майбутнього, а не сучасного [35]. М. Скрипник доводив, що основу зміцнення більшовицького режиму і встановлення співдружності народів радянської держави, яка ще не мала назви, становить справедливе розв'язання національного питання згідно з принципом права націй на самовизначення. "Виділення Донецького басейну, — говорив він, — означало б підрич радянської влади і зміцнення Генерального секретаріату" [36, с.255]. М. Скрипник уніс резолюцію, в якій пропонував Донецько-Криворізькій республіці, якщо все ж вона буде створена, бути автономною частиною радянської України й лише через неї входити до складу Російської федерації. Як і всі інші більшовики, М. Скрипник дбав не про національні інтереси українського народу, а про оптимальний варіант установлення радянської влади в Україні.

Резолюція М. Скрипника зустріла серйозні заперечення делегатів з'їзду. М. Жаков та С. Васильченко звинуватили М. Скрипника у націоналізмі, у прагненні насильницьким шляхом підпорядкувати пролетарський Донбас радянському урядові України. Необхідність виділення Донкривбасу з України вони мотивували тим, що "відсталі селяни України є лише важким каменем на шій донецького пролетаріату і будуть ослаблювати успішність його боротьби" [31, с.53].

С.Васильченко, виражаючи переконання більшості харківських та донецьких комуністів, заявив, що "аграрні райони України не мають бази для розвитку пролетарської резолюції, а Рада (Центральна рада. — **В.Р.**) загинула під натиском сил іззовні України" [37]. Тим самим він визнавав, що більшовицький режим у формі радянської влади принесли в Україну російські червоногвардійські загони і він не має тут ґрунту для свого існування.

Затятим прихильником відричу Донецького й Криворізького басейнів від України, навіть радянської, виступив Артем. Він переконував делегатів з'їзду, що встановивши владу в Росії, більшовики знищили національний гніт у будь-якій формі, а тому національне самовизначення пригноблених народів втратило свою актуальність. "Національні забобони, — говорив він, — загинули разом з Центральною радою" [38]. Іншим аргументом Артема на користь створення Донецько-Криворізької республіки була мобілізація донецького пролетаріату для боротьби з антибільшовицьким повстанням генерала Каледіна на Дону. Згадуючи пізніше дискусію з Артемом на з'їзді, М. Скрипник писав: «Донбас проти Дону. Це була його постійна ідея. З цього приводу на з'їзді довелося з ним сперечатися, але тов. Артем твердо стояв на своєму: не із заходу йде наступ світового капіталізму проти радянської влади, а з південного сходу, з Дону. Чергове завдання — підняти Донбас проти Дону,

організувати пролетарські шахтарські маси проти куркульського донського козацтва» [39].

Аргументи Артема не витримують критики, адже у другій половині січня 1918 року основні сили протибільшовицького повстання на Дону вже були розгромлені, а генерал Каледін, переконавшись у безнадійності подальшої боротьби, 29 січня застрелився.

Будучи переконаними прибічниками комуністичної ідеології, М. Скрипник і Артем гадки не мали відстоювати соборність українських земель у єдиній державі. Загальновизнану українським народом представницьку Центральну раду та її уряд Генеральний секретаріат вони вважали владою буржуазною, контрреволюційною. Тому суперечки між ними на з'їзді точилися лише з питання: сприятиме чи перешкоджатиме встановлення більшовицького режиму в Україні виділення з неї південно-східних промислових районів. З цього приводу Артем заявляв: "Ми, як більшовики, не розходимося з тов. Скрипником. Ми розходимося з ним, як з офіційним представником українського ЦВК» [18, с.188].

Зрештою, дотримуючись партійної дисципліни, М. Скрипник зняв свою резолюцію, й з'їздом було прийнято рішення "Про утворення уряду Донецької республіки Рад" та обрано обласний виконавчий комітет у складі 5 більшовиків, 3 лівих есерів і одного меншовика. 14 лютого на першому засіданні обласного виконкому була вибрана його президія у складі С. Васильченка (голова), М. Жакова (товариш голови) і І. Варейкіса (секретаря), а також затверджений склад Раднаркому Донецько-Криворізької республіки (так офіційно вона стала називатися) на чолі з Артемом.

У зв'язку з тим, що на IV з'їзді рад Донкривбасу представників від селянства не було, ліві есери відмовилися ввійти до Раднаркому ДКР. Передбачаючи з часом домовитися з ними, більшовики залишили за лівими есерами посади комісарів землеробства, управління нерухомим майном та лікарняно-санітарного, проте ці наркомати так і не були створені. Отже, уряд ДКР виявився виключно більшовицьким, незважаючи на те, що ліві есери до літа 1918 року офіційно вважалися співниками більшовиків у боротьбі за радянську владу в центрі й на місцях.

Територія Донецько-Криворізької республіки включала Харківську і Катеринославську губернії, північні повіти Таврійської й гірничі райони Херсонської губернії та Війська Донського [40]. Вона практично збігалася з тими українськими землями, які згідно з «Тимчасовою інструкцією» від 4 серпня 1917 року Тимчасовий уряд вилучив з підпорядкування Генерального секретаріату Української Центральної ради. У цьому плані донецькі й харківські більшовики виявилися солідарними з Тимчасовим урядом Росії.

Реакція ЦК РСДРП(б) і Раднаркому РСФРР на утворення Донецько-Криворізької республіки була неоднозначною та залежала від того, наскільки впевнено почували себе російські більшовики в Україні. Коли 31 січня 1918 року Артем повідомив голову ЦВК Рад РСФРР Я. Свердлова про утворення ДКР як "частини загальноросійської Федерації Рад", останній 17 лютого телеграфував у відповідь: "Відокремлення вважаємо шкідливим" [26, с.113].

На той час російські червоногвардійські загони при підтримці місцевих більшовиків уже встигли окупувати майже всю Україну і в них з'явилася надія, що вони протримаються тут надовго, а тому відпала потреба відривати від України промислові райони. Коли ж стало відомо, що умови Берестейської угоди Центральної Ради з центральними державами поширюються на всю

територію Української Народної Республіки й Україна для більшовиків буде втрачена, позиція керівництва РСФРР різко змінилась. Ознайомившись з протоколами засідання обласного виконкому рад Донкривбасу, секретаріат РСДРП(б) у листі від 3 березня 1918 року вітав комуністів Донбасу за ту послідовну лінію, яку вони "провели при формуванні Ради Народних Комісарів" [26, с.117].

Проголошення ДКР відбулося без широкого розголосу та не дістало підтримки ні серед робітництва, ні серед більшовицьких організацій області, адже куди б не належали промислові райони — до радянської Росії чи радянської України, влада у них все одно залишалася в руках комуністів. Для більшості партійних організацій Донбасу, як зауважував у свій час М. Острогорський, виникнення ДКР "було цілком несподіваною справою" [41, с.111].

Для Таганрозької ради робітничих депутатів також "було новиною утворення Донецького робітничого уряду" [42]. Ставлення більшовиків Катеринославщини до утворення ДКР було суперечливим. Катеринославська міська рада робітничих і солдатських депутатів «висловила проти утворення Донецької республіки» [43], районна рада народного господарства прийняла запропоновану Я. Епштейном (Яковлевим) резолюцію, яка вітала "виділення Донецького і Криворізького басейнів в автономну республіку» [44]. Загалом, як відзначав Е. Квірінг, "катеринославці входили до неї лише формально [45, с.5].

У лютому 1918 року Раднарком ДКР приступив до створення нових адміністративно-територіальних одиниць шляхом поділу регіону на окремі економічні райони: Харківський, Катеринославський, Верхньодніпровський, Луганський, Олександрівський, Павлоградський, Бахмутський, Олександро-Грушевський, Таганрозький, Ростовський, Маріупольський і Криворізький [46]. Проте новий адміністративно-територіальний поділ не був реалізований до кінця, за винятком території власне Донбасу, де були створені районні та підрайонні комітети. Центральним військово-революційним комітетом (Центроревкомом) Донбасу був напрацьований проект створення Донецької губернії у складі Бахмутського, Слово'яносербського, Бердянського, Ізюмського та частини Маріупольського повіту й Таганрозького округу [47]. І хоч її організація не була офіційно затверджена Раднаркомом ДКР, усе ж Центроревком Донбасу мав статус губернського ревкому, але його влада не охоплювала всіх районів Донбасу, позаяк у березні 1918 року більшовики Луганська створили власний Раднарком на чолі з Ю. Лутовіновим.

Соціалістичні експерименти більшовиків у промисловості та адміністративному устрої ще більше посилювали хаос і анархію у краї й привели до повної руйнації економіки Донкривбасу.

Останнім радянським псевдодержавним утворенням, яке виникло на теренах України, була Радянська соціалістична республіка Тавриди. Відомо, що Таврійська губернія включала Кримський півострів і три південноукраїнських повіти: Бердянський, Дніпровський та Мелітопольський. У Криму переважало російське й кримськотатарське населення, а в трьох північних повітах — українське. Останнє вважало себе невід'ємною частиною Української Народної республіки і підтримувало державотворчу діяльність її уряду. Протягом 17-18 грудня 1917 року в Мелітополі пройшов з'їзд міських і земських органів місцевої влади й рад селянських, робітничих та солдатських депутатів трьох північних повітів Таврійської губернії, на якому делегати висловили цілковиту підтримку Центральній Раді й вирішили взяти участь у виборах до Українських Установчих зборів [17, с.346].

У Криму після повалення самодержавства в Росії почалося бурхливе піднесення національно-визвольного руху кримськотатарського населення, їх прагнення до самовизначення. У березні 1917 року на першому з'їзді татар у Сімферополі було вибрано їх представницький орган — Мусульманський виконавчий комітет. Рух за автономію Криму особливо активізувався після захоплення більшовиками влади у Росії. 20 листопада 1917 року на з'їзді делегатів міст і земств півострова було обрано раду народних представників із 48 осіб. До її складу ввійшли представники всіх національностей, які проживали у Криму. 12 грудня 1917 року на Установчому з'їзді кримськотатарського народу було створено національний уряд — Раду директорів — і прийнято Конституцію Кримської Народної республіки. З'їзд також ухвалив рішення про термінове скликання Установчих зборів краю для розв'язання питання про форму державного правління у Криму. Директорія кримськотатарського народу діяла спільно з радою народних представників [16, с.580].

Проте демократичне розв'язання питання про владу і самовизначення Криму було перерване встановленням у січні 1918 року більшовицького режиму на півострові. 7 березня у Сімферополі відкрився з'їзд рад робітничих, солдатських, селянських і батрацьких депутатів, на якому було вибрано ЦВК рад Таврійської губернії у складі 12 більшовиків та 6 лівих есерів. Керуючись одержаними від ЦК РСДРП(б) директивами, Таврійський ЦВК декретом від 21 березня оголосив про створення Радянської соціалістичної республіки Тавриди у складі РСФРР. Новоутворена республіка включала всю територію Таврійської губернії. Але кримські більшовики не врахували того, що заселені українцями північні повіти губернії були складовою частиною УНР й умови Берестейського мирного договору також поширювалися на них. Через день вони отямалися та 23 березня новим декретом територія Радянської республіки Тавриди була обмежена лише Кримським півостровом. Того ж дня був утворений і уряд республіки — Рада народних комісарів на чолі з А. Слуцьким, яка проіснувала близько місяця — до повної окупації німцями Криму в кінці квітня 1918 року. Ставлення Леніна та більшовицького керівництва РСФРР до територіальної цілісності України залежало від політичної кон'юнктури і перспектив утримати її під своєю владою. Буде Україна єдиною в етнографічних межах чи існуватиме на її теренах декілька адміністративно-територіальних утворень, суттєвої ролі не відіграло. Головне, щоб вона була частиною унітарної Російської радянської держави, яка аж до 1922 року не мала певної назви.

3 березня 1918 року між центральними державами і радянською Росією був підписаний мирний договір, згідно з яким остання зобов'язувалася вивести свої війська з України й припинити втручатися у її внутрішні справи, але виконувати умови договору керівництво РСФРР не збиралося. Більше того, 15 березня ЦК РСДРП(б) зобов'язав більшовицькі організації, що діяли на теренах України, створити єдиний радянський уряд і єдиний фронт боротьби проти австро-німецьких військ [26, с.66]. Збройний, але безнадійний опір потрібний був більшовикам для того, щоб устигнути вивезти з України до РСФРР якомога більше хліба та інших народногосподарських цінностей.

Керівництво ДКР наївно сподівалося, що відрив Донкривбасу від України може запобігти наступу німецьких військ на Донбас. В опублікованому 7 квітня 1918 року в газеті "Донецкий пролетарий" зверненні до Української Центральної Ради (копія — всім європейським урядам) вони пропонували їй спинити наступ німців й укласти перемир'я на умовах визнання ДКР автономною частиною РСФРР, проте на цю "ноту" ніхто не зважав.

Усі перераховані вище псевдодержавні радянські утворення були спробою місцевих більшовицьких організацій розчленувати Україну, відірвати від неї найважливіші промислові райони і шляхом уключення їх до РСФРР зберегти в них свою владу. В цьому проявлялася великодержавна сутність політики російських більшовиків та їх партійних структур в Україні. Протягом березня-квітня 1918 року в зв'язку з наступом австро-німецьких військ усі радянські регіональні утворення були ліквідовані й стали, хоч і не надовго, частиною єдиної Української Народної Республіки.

Примітки

1. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920 гг.) / Н.И. Супруненко. — М.: Наука, 1966. — 446 с.
2. Рибалка І.К. В.І.Ленін і Україна / І.К. Рибалка. — Харків: Вид-во ХДУ, 1969. — 155 с.
3. Куліченко М.І., Маланчук В.Ю. В.І.Ленін і розв'язання національного питання на Україні / М.І. Куліченко, В.Ю. Маланчук. — К.: Політвидав України, 1971. — 320 с.
4. Лихолат А.В. Здійснення ленінської національної політики на Україні (1917-1920) / А.В. Лихолат. — К.: Наукова думка, 1967. — 303 с.
5. Реверук В.Я. До питання про створення Донецько-Криворізької республіки / В.Я. Реверук // Питання історії СРСР. — Вип. 17. — Харків, 1974. — С. 74-83.
6. Ленін В.І. Чи потрібна "самостійна політична партія" єврейському пролетаріатові / В.І. Ленін // Ленін В.І. Повне зібрання творів. — Т. 7. — К.: Політвидав України, 1970. — С. 114-121.
7. Там само. К.М. Александровій // В.І. Ленін. Повне зібрання творів. — Т. 46. — К.: Політвидав України, 1974. — С. 279.
8. Субтельний О. Україна / О. Субтельний. — К.: Либідь, 1992. — 512 с.
9. Цит. за: Віталій Огієнко. Ленінська теорія національного самовизначення у контексті становлення українського націонал-комунізму / В. Огієнко // Київська старовина. — 2005. — №4 — С. 58-73.
10. Бойко О.Д. Проблема визначення кордонів України у період Центральної Ради (1917-1918 рр.) / О.Д. Бойко // Український історичний журнал. — 2008. — №1. — С. 29-38.
11. Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП(б). — М.: Политиздат, 1958. — 442 с.
12. Гопнер С.И. Первые недели революции / С.И. Гопнер // Гопнер С.И. Борьба за Советы на Екатеринославщине: сборник статей и воспоминаний. — Днепропетровск, 1927. — С. 76-97.
13. Аверін В. До другого Всеукраїнського з'їзду Рад / В. Аверін // Літопис революції. — 1928. — №2. — С.66-81.
14. Лапчинський Г. Перший період радянської влади на Україні. ЦВКУ та Народний Секретаріат / Г. Лапчинський // Літопис революції. — 1928. — №1. — С. 68-93.
15. Українська Центральна рада. Документи і матеріали: У двох томах, т.2. — К.: Наукова думка, 1997. — 418 с.
16. Там само. — Т. 1. — 589 с.
17. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні: У двох томах. — Т. 2. — К.: Наукова думка, 1967. — 462 с.
18. Артем на Украине. Документы и материалы. — Харьков: Харьковское областное издательство, 1961. — 326 с.
19. Державний архів Донецької області (далі — ДАДО). — Ф. Р-2602. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 53.
20. С.Ш. Из истории Советской власти на Украине (по материалам вечера воспоминаний) // Летопись революции. — 1924. — №4. — С. 152-193.
22. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. — К.: Головна редакція УРЕ, 1987. — 632 с.
21. Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства в 1917-1920 роках / В. Сергійчук. — К.: Либідь, 1999. — 415 с.

24. Бош Е. Национальное правительство и Советская власть на Украине / Е. Бош. — М.: Госиздат РСФСР, 1919. — 114 с.
22. Бош Е. Год борьбы / Е. Бош. — М.-Л.: Госиздат СССР, 1925. — 174 с.
23. Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Ф. 1318. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 149.
24. Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.): сборник документов и материалов. — К.: Госполитиздат Украины, 1962. — 755 с.
25. Магидов Б. Организация Донецко-Криворожской республики и отступление из Харькова / Б. Магидов // Пять лет: сборник статей и воспоминаний, посвященный пятой годовщине Октябрьской революции. — Харьков: Пролетарий, 1922. — С. 61-68.
26. Каменский А. От Донбасса к Царицыну / А. Каменский // Борьба за Октябрь на Артемовщине: сборник воспоминаний и статей. — Харьков: Пролетарий, 1922. — С.66-87.
27. ДАДО. — Ф. Р-2109. — Оп. 1. — Спр. 117. — Арк. 17.
28. Затонський В. Уривки із спогадів про Українську революцію / В. Затонський // Літопис революції. — 1929. — №4. — С. 151-193.
29. Скрипник Н. Донбасс и Украина / Н. Скрипник // Коммунист. — 1920. — №4. — С.48-57.
30. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 1822. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 3.
31. Донецкий пролетарий. — 1918. — 31 января.
32. Известия Юга. — 1918. — 14 февраля.
36. ЦДАВО України. — Ф. 1822. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 27.
33. Матеріали та документи про Донецько-Криворізьку республіку // Літопис революції. — 1928. — №3. — С.240-289.
34. Земля и воля. — 1918. — 24 февраля.
35. ЦДАВО України. — Ф. 1822. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 29.
36. Коммунист. — 1921. — 27 июня.
37. Донецкий пролетарий. — 1918. — 7 апреля.
38. Острогорський М. З історії більшовицької організації Горлівсько-Щербинівського району Донбасу (1901-1918 рр.) / М. Острогорський // Літопис революції. — 1930. — №5. — С. 104-122.
42. ЦДАВО України. — Ф. 1822. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 14.
43. Известия Екатеринославского Совета рабочих и солдатских депутатов. — 1918. — 19 февраля.
44. Звезда. — 1918. — 17 февраля.
45. Квиринг Э. Наши разногласия / Э.Квиринг // Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5-12 июля 1918 г.: статьи и протоколы съезда. — Харьков: Пролетарий, 1923. — С.3-9.
46. ДАДО. — Ф.Р-1246. — Оп.5. — Спр.27. — Арк.8.
47. Там само. — Ф. Р-2602. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 64.

В.Я. Ревезук

**СОБОРНОСТЬ УКРАИНСКИХ ЗЕМЕЛЬ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА
МЕСТНЫХ БОЛЬШЕВИСТСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ (АПРЕЛЬ 1917 — АПРЕЛЬ
1918 ГОДОВ)**

В статье освещается антиукраинская деятельность большевистских организаций в 1917 — в начале 1918 годов, направленная на расчленение территориальной целостности Украинской Народной Республики путем создания на ее территории псевдогосударственных образований и включение их в состав советской России.

Ключевые слова: большевистская диктатура, ленинская национальная политика, национальное самоопределение, пролетарский интернационализм, сепаратизм, соборность, советская власть, украинская государственность, Украинская Центральная рада.

UKRAINIAN TERRITORIES UNIT: THEORY AND PRACTICE OF LOCAL BOLSHEVICS ORGANIZATIONS (APRIL, 1917 — APRIL, 1918)

In the article the actions of Ukrainian Bolsheviks' organizations during the years 1917 — the beginning of 1918 are described. These actions were aimed at dividing the united Ukrainian People's Republic by making on its territory pseudostates and including them into the Soviet Russia.

Keywords: collegiality, separatism, Ukrainian state system, leninist national policy, soviet power, bolshevist dictatorship, Ukrainian Central Soviet, national self-determination, proletarian internationalism.

Надійшла до редакції 8 квітня 2010 року

УДК 735:339.16.012(477)

О.В. Щербань

**ЕЛЕМЕНТИ СТАНКОВОГО МАЛЯРСТВА
В ОПІШНЯНСЬКОМУ ГОНЧАРСТВІ
(1926 — КІНЕЦЬ 1930-х РОКІВ)**

Уперше проаналізовано кілька глиняних виробів, виготовлених в опішнянських гончарних навчальних закладах із елементами станкового малярства. Зроблено висновок про те, що саме ці заклади були провідниками нових ідей у опішнянське гончарство, основними впроваджувачами яких були художники, викладачі та учні цих гончарних шкіл. Зроблено спробу точніше атрибутувати виявлені вироби. Наголошено, що станкове малярство не було традиційним для опішнянського гончарства.

Ключові слова: малярство, Опішнянська керамічна промислова школа (1927–1933), Опішнянська школа майстрів художньої кераміки (1936–1941), опішнянське гончарство, глиняні вироби.

Упродовж ХХ століття гончарство Опішного активно реагувало на новації в суспільному і мистецькому житті. Знаковим періодом для нього стали 1926 — кінець 1930-их років, коли утворилися гончарні артілі, які пізніше трансформувалися в заводи, діяли Опішнянська керамічна кустарно-промислова школа (1925–1926), Опішнянська керамічна промислова школа (1927–1933) [1, с.316] та Опішнянська школа майстрів художньої кераміки (1936–1941) [2, с.131]. Саме ці гончарні навчальні заклади були провідниками впровадження новинок у технологічний процес опішнянського гончарного виробництва.

Однією з новацій зазначеного періоду є застосування елементів станкового малярства під час декорування посуду. Подібні процеси відбувалися і в інших видах українського народного мистецтва (зокрема, килимарстві та різьбярстві) й були пов'язані із загальнодержавною ідеологією. Про необхідність створення «нового радянського орнаменту» неодноразово наголошувалося в тогочасній пресі [3, с.46-47]. За визначенням доктора мистецтвознавства Михайла Селівачова, тогочасна «панівна вульгарно-позитивістська ідеологія зумовлювала «підтягування» орнаментально-умовного народного декоративного мистецтва до рівня реалістично-зображувального станкового». На думку дослідника це здійснювалося шляхом послаблення ролі орнаменту, який вважали історичним надбанням, придатним «для обрамовування загальнозрозумілих фігуративних композицій, нав'язуваних тодішньому «соціалістичному народному мистецтву»» [4, с.19].

Глиняні вироби з елементами станкового малярства в науковій літературі досі не аналізувалися. Лише мистецтвознавець Борис Бутник-Сіверський,

опрацювавши підбірку фотографій виробів викладачів та учнів Опішнянської керамічної кустарно-промислової школи (1927–1933), високо оцінив їх, відзначивши, що вироби виготовлені в стилі опішнянських народних традицій з використанням модерних елементів у декорі. На частині з них намальовано портрети та пейзажі. На жаль, на ілюстраціях таких виробів немає [5, с.81-85]. Мистецтвознавець Євдокія Дмитрієва в книзі «Мистецтво Опішні» (1953 р.) подала фотографію вази із зображенням постатей червоноармійців на конях, але в тексті про такі зображення не згадується [6, с.35].

Метою цього дослідження є введення до наукового обігу та аналіз глиняних виробів з елементами станкового малярства, виготовлених викладачами та учнями опішнянських гончарних шкіл.

Початок упровадження елементів станкового малярства в опішнянське гончарство поклав учитель малювання Опішнянського гончарного навчально-показового пункту (1912–1924) та Опішнянської керамічної кустарно-промислової школи (1925–1926), Опішнянської керамічної промислової школи (1925–1933) іконописець і живописець Петро Кононенко, випускник Строганівського училища технічного малювання [1, с.317]. Борис Бутник-Сіверський зазначив, що саме Петро Кононенко є автором портретів та пейзажів на глиняних виробах цієї школи [5, с.81-85]. Художник продовжував працювати в цьому напрямі й у 1930-х роках, про що свідчать тогочасні фотографії. На них зображено Петра Кононенка за роботою та на фоні глиняних виробів із пейзажами і портретами відомого українського поета Тараса Шевченка [7].

Найдавніший з відомих автору атрибутованих опішнянських глиняних виробів із живописним зображенням зберігається у фондах Музею українського народного декоративного мистецтва. Це ваза, виготовлена Біликом (котрий це з Біликів, ще не з'ясовано) в грудні 1926 року в Опішнянській керамічній кустарно-промисловій школі (1925–1926) (про що свідчить напис на дні). Окрім мальованого орнаменту на лицевій стороні вази в сіро-синіх барвах зображено російського поета Олександра Пушкіна на весь зріст. Угорі підпис — «О.С.Пушкін». Акцентую увагу на тому, що портрет обрамлений смугою рослинного орнаменту, намальованого коричневим, червоним, синім та зеленим ангобами. Ваза вкрита світлим ангобом, прозорою поливою.

У фондах Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішньому зберігається глиняний плесканець. На лицевій стороні виробу зображено морський пейзаж, на протилежній — стилізований квітковий букет, *обрамлений смугою рослинного орнаменту*. На жаль, виріб не підписано, але подібність декору, кольору ангобів, поливи, «учнівськість» виготовлення та декорування дають підставу стверджувати, що це може бути один з ранніх виробів учнів Опішнянської керамічної кустарно-промислової школи (1925–1927), тобто виготовлений у другій половині 1920-их років.

Автору відомий ще один виріб — глиняна таріль, яка експонується в Меморіальному музеї Григорія Сковороди (м. Переяслав-Хмельницький). Під нею підпис: «Опішнянський кераміко-художній завод. М.Різник. 1926 р.». Оскільки «Опішнянського кераміко-художнього заводу» в 1926 році Опішньому не існувало, на мою думку, мова йде про гончарну майстерню, яка працювала в той час при Опішнянській керамічній кустарно-промисловій школі (1925–1926) [2, с.133]. Підтвердженням цього є подібність декору виробу до описаних вище. На дзеркалі тарелі в стилі народного примітиву зображено хату, дерево, ставок із плаваючими на ньому качками, постаті хлопця та дівчини, які йдуть із книжками в руці. На мою думку, малюнок є

певною мірою агітаційним, оскільки з'явився в період «лікнепу». Зважаючи на те, що подібних зображень на опішнянській кераміці більше не відомо, можна зробити висновок про те, що керівництво гончарних навчальних закладів та пізніше гончарних підприємств Опішного обрало шлях копіювання творів академічного живопису.

Пейзажі та портрет Тараса Шевченка зображено на куманцях і вазах, виготовлених викладачами й учнями Опішнянської керамічної промислової школи (1927–1933) з нагоди випуску 1929 року [8], які проаналізував Борис Бутник-Сіверський. Таких виробів 5 (2,6% від кількості).

У другій половині 1930-их років елементи станкового малярства продовжують з'являтися на дипломних роботах учнів Опішнянської школи майстрів художньої кераміки (1936–1941). Збереглася дипломна робота перших випускників школи — ваза, виготовлена Іваном Багрієм та Трохимом Демченком (про що свідчить підпис на дні «Опішня Керамшкола Демченко І.Багрій») у 1937 році (рік випуску цих учнів) й присвячено 100-річчю від дати смерті відомого російського поета Олександра Пушкіна. Поверхню вази покрито коричневим ангобом. На одному боці вази наліплено барельєфне зображення портрета поета. Під ним підпис «Пушкін». Над ним — барельєфні зображення грон винограду й розгорнутої книжки. З другого боку — малюнок «Пушкін у Гурзуфі», про що свідчить відповідний підпис. У сіро-синіх тонах зображено силует поета, який лежить на камені біля моря і дивиться в далину.

З 1930-их років на глиняних виробах під впливом радянської ідеології трапляються зображення червоноармійців. Зокрема, випускники 1939 року Опішнянської школи майстрів художньої кераміки (1936–1941) Оксана Бабич та Олександр Ширай виготовили вазу, на якій було зображено, за свідченням випускниці цієї ж школи Мотрони Назарчук: «червоноармійці на конях їдуть, кругом пейзаж український, орнамент вузький» [4, с.321]. На мою думку, саме цю вазу вміщено в монографії Євдокії Дмитрієвої «Мистецтво Опішні» [6, с.35]. Підпис до неї такого змісту: «Тематичний розпис «Червона кіннота». Автори Ширай та Бабич». Зовні вона полита темним (на мою думку, коричневим) ангобом. На тулубі вази намальовано двох червоноармійців, що їдуть на білих конях попід лісом. На задньому плані помітні інші вершники. Малюнок у контурі вузької смуги рослинного орнаменту. До речі, тарелі із зображеннями червоноармійців на конях зберігаються у фондах Полтавського краєзнавчого музею, експонуються в Меморіальному музеї-садибі гончарської родини Пошивайлів у Опішному та інших музеях України.

Від 1930-их років елементи станкового малярства для декору глиняних виробів використовував учень Петра Кононенка, випускник 1937 року Опішнянської школи майстрів художньої кераміки (1935–1941) Терентій Наливайко. Відомий опішнянський гончар Василь Омеляненко згадував, що Терентій Наливайко малював пейзажі на глиняних виробах, переважно вазах, до виходу на пенсію (до середини 1950-их років). Малював він продуктивно. Одного разу Василь Омеляненко бачив одночасно вісім виробів, які стояли в приміщенні для сушіння. Окрім Терентія Наливайка, ніхто так не малював, але його робота не заохочувалася керівництвом. Головний художник Трохим Демченко вважав, що малювати пейзажі на глиняних виробах недоречно. До Наливайка ставилися як до дивака, його вироби не виставлялися на виставках [9].

Масове використання елементів станкового малярства на глиняних виробах Опішного фактично припинилося наприкінці 1930-их років, що збігається із закінченням роботи Петра Кононенка, але подібні до вищеописаних вироби виготовлялися й пізніше. В книзі «Каталог: кераміка»

Дніпропетровського державного історичного музею ім. Дмитра Яворницького, опублікованій у 1964 році зазначено: «майстри сучасної Опішні в своїх виробках відображають нашу чудову радянську дійсність. Декоративні предмети — блюда, вази тощо — часто прикрашають літаками, кремлівськими баштами, зірками, нерідко зустрічаються мотиви героїчного революційного минулого» [10, с.14]. Але про жоден такий виріб (окрім датованого 1930-им роком) у каталозі немає інформації.

На мою думку, основними причинами немасового використання елементів станкового живопису в опішнянському гончарстві є їх відірваність від народних традицій оздоблення глиняного посуду та складна техніка нанесення, що вимагало спеціальної художньої підготовки. На відміну від народного гончарства для їх нанесення використовували пензлик для передачі світлотіні змішували ангоби.

Аналізуючи елементи станкового живопису на опішнянських гончарних виробках, можна зробити висновки:

- масове використання елементів станкового живопису спостерігається в період з 1926 до кінця 1930-их років;
- зображували пейзажі, портрети та сюжетні композиції;
- використання елементів станкового малярства не є традиційними для опішнянського гончарства, вони з'явилися під впливом радянської ідеології, провідником якої в Опішному були гончарні навчальні заклади;
- виконавцями пейзажів, портретів й інших зображень на глиняних виробках були художники, які працювали та навчалися у гончарних навчальних закладах Опішного.

Примітки

1. Щербань О.В. Історія діяльності Опішненського гончарного навчально-показового пункту (1912–1924) / О.В. Щербань // Духовна культура як домінанта українського життєтворення: Зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. — К.: ДАККіМ, 2005. — Ч. II. — С. 316-322.
2. Щербань О. Опішненська керамічна кустарно-промислова школа (1925–1932) / Олена Щербань // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. — Випуск 22. — К.: УНІСЕРВ, 2007. — С. 131-137.
3. Кучеренко І. Нам потрібен новий орнамент / І.Кучеренко // Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України. — Х., 1929. — №4. — С. 46-47.
4. Селівачов М. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія) / Михайло Селівачов. — К.: Редакція вісника «Ант», 2005. — 400 с.
5. Бутник-Сіверський Б. Українське радянське народне мистецтво / Б.Бутник-Сіверський. — К.: Наукова думка, 1966. — 224 с.
6. Дмитрієва Є.М. Мистецтво Опішні / Є.М.Дмитрієва. — К.: Вид-во Академії архітектури Української РСР, 1952. — 60 с.
7. Фото художника-кераміста з Малих Будищ Петра Кононенка за роботою // Національний архів українського гончарства, Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. — Інв. №685.
8. Фото гончарних виробів Опішненської керамічної кустарно-промислової школи (1925–1932) // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. — Ф. 4. — Оп. 3. — Спр. 34.
9. Спогади Василя Омеляненка, від 12.10.2007 р. // Польові матеріали Олени Щербань. Приватний архів Олени Щербань, Опішне, Полтавщина.
10. Каталог: кераміка. — Дніпропетровськ: Промінь, 1964. — 144 с.
11. Спогади Мотрони Назарчук, від 6.03.2003 р. // Польові матеріали Олени Щербань. Приватний архів Олени Щербань, Опішне, Полтавщина.

12. Щербань О. Опішненська школа майстрів художньої кераміки (1936–1941) / О.Щербань // Український керамологічний журнал. — 2004. — №2-3. — С. 124-133.

Е.В. Щербань

ЭЛЕМЕНТЫ СТАНКОВОЙ ЖИВОПИСИ В ОПОШНЯНСКОМ ГОНЧАРСТВЕ (1926 — КОНЕЦ 1930-Х ГГ)

Впервые проанализировано несколько глиняных изделий, изготовленных в опошнянских гончарных учебных заведениях с элементами живописи. Автор делает вывод, что именно эти заведения были ведущими во внедрении новых идей в опошнянское гончарство, основными исполнителями которых были художники, преподаватели и ученики этих гончарных школ.

Ключевые слова: живопись, Опошнянская керамическая промышленная школа (1927–1933), Опошнянская школа мастеров художественной керамики (1936–1941), опошнянское гончарство, глиняные изделия.

O.V. Shcherbanj

ELEMENTS OF PAINTING MADE IN THE POTTERY OPISHNIA (1926–1930-N)

The article presents a description of some earthenware with elements of painting made in Opishnia ceramics educational establishment. The author makes a conclusion that those establishments guides of innovations in Opishnia traditional pottery.

Key words: painter, the Pottery School in Opishnia (1927-1933), the School of Art Pottery Craftsmen in Opishnia (1936-1941), earthenware, Opishnia pottery.

Надійшла до редакції 17 березня 2010 року

Слово молодого автора

УДК 94(477)«19»

Т.О. Матвієнко

ЗЕМСТВА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ КОМІСАРІВ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ В БЕРЕЗНІ — ТРАВНІ 1917 РОКУ

Аналізується ставлення земств України до концептуальних підходів Тимчасового уряду щодо призначень комісарів на місцях.

Ключові слова: губернське земство, земство, земське зібрання, земські управи, комісари, повітове земство, повноваження, самоврядування.

У кінці лютого 1917 року в Російській імперії відбулася буржуазно-демократична революція. Її головним політичним наслідком стало повалення самодержавства. Влада перейшла до рук Тимчасового уряду, який очолив князь Г. Львов — голова Всеросійського Земського союзу (з 1914 року).

Земці з радістю зустріли падіння царату, бо протягом усього часу свого існування земства були під пильним наглядом самодержавства, осторонь від політичної влади, обмежені тільки господарськими функціями, які також контролювалися. Ліквідація монархії відкривала шлях як до вільної політичної діяльності й влади, так і до необмеженої господарської діяльності.

Зі зміною влади в центрі постало питання про організацію влади на місцях.

Цікава з історичної точки зору проблема діяльності земств у процесі формування інституту комісарів в роки незалежності України. Як засвідчує історичний досвід, побудувати сильну державу неможливо без встановлення і зміцнення на місцях сильної та відповідальної влади.

Здобутки в історії формування інституту комісарів Тимчасового уряду в роки української революції не дуже вагомі. Це попри те, що значний інтерес до них засвідчено вже в працях безпосередніх учасників революційних подій 1917 року — О.Г. Шляпникова [1], керуючого справами Тимчасового уряду В. Набокова [2], колишнього міністра Центральної Ради П. Христюка [3] та інших.

Зі встановленням радянської влади в Україні в історіографії закріпилася ленінська оцінка земства як буржуазного за змістом і безперспективного в умовах революції органу [4, 5, 6]. Проте в окремі дослідники 1917 року і за радянської доби не обходили своєю увагою проблеми політичної боротьби після Лютневої революції. Серед них варто привернути особливу увагу до роботи Ю.І. Терещенка „Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції» [7] та А.А. Сенцова [8].

Зі здобуттям незалежності України дослідження української революції 1917 року опинилися серед пріоритетних. На сьогодні ми маємо низку фундаментальних видань, присвячених подіям першого її етапу, зокрема праці С. Кульчицького [9], В. Солдатенка [10, 11], В. Верстюка [12] й інших. Проте роль і місце земств у структурі формування інститутів влади Тимчасового уряду в них якщо й досліджується, то побіжно.

Предметом окремого дослідження ці питання стали в працях В. Старцева [13], С. Вайровської [14], А.С. Захарчука [15], статті С. Холяєва [16], а також в

колективній праці „Земский феномен: политологический подход» [17]. На особливу увагу заслугове дослідження Г. Герасименка „Земское самоуправление в России», де висвітлюється місце органів місцевого самоврядування в господарській діяльності починаючи з реформи 1864 року і зміна становища земств з ліквідацією царату на початку 1917 року. Закінчується дослідження періодом ліквідації земства після встановлення більшовицької влади [18].

Отже, проблема функціонування земств України в контексті процесу формування інституту комісарів Тимчасового уряду в березні — травні 1917 року залишається дослідженою недостатньо. Заповнити цю прогалину і ставимо за мету пропонованої статті.

Для досягнення зазначеної мети пропонується: проаналізувати організацію влади на місцях; визначити позицію земств України щодо Тимчасового уряду в Росії; з'ясувати причини незадоволення населення призначеними комісарами уряду; дослідити головні чинники, які вплинули на організацію влади на місцях.

Відразу після повалення царату в багатьох українських губернських та повітових центрах почали створюватися громадські комітети, до яких увійшли представники міських дум, установи земських або міських союзів, інтелігенція, підприємці. Безпосередній учасник революційних подій 1917 року О.Г. Шляпников описував картину, яка склалася в перші революційні місяці на місцях. Одночасно там діяли губернські комітети, міські комітети, повітові комітети, міські думи, губернські управи, повітові управи, Ради робітничих і солдатських депутатів та представники Тимчасового уряду — комісари [1, с. 6].

Таким чином, поки Тимчасовий уряд вирішував питання про організацію влади на місцях, у губернських центрах та в повітах уже існували створені ініціативним шляхом тимчасові органи місцевої влади — комітети громадських організацій. Паралельно створювалися ради селянських і солдатських депутатів.

Прагнучи зміцнити своє становище, уряд вирішив спертися на близькі йому структури влади — земства. Обумовлено це було тим, що багато членів уряду саме в земствах пройшли школу громадсько-політичної діяльності [18, с. 57]. Відтак, 5 березня 1917 року князь Львов в телеграфному розпорядженні головам губернських земських управ заявив: «з метою встановлення порядку всередині країни і для оборони держави, забезпечення безупинної діяльності всіх урядових та громадських установ, — Тимчасовий уряд визнав необхідним тимчасово усунути губернатора й віце-губернатора від виконання обов'язків. Керівництво губернією тимчасово покладається на голів губернських земських управ у якості губернських комісарів Тимчасового уряду зі всіма правами, наданими діючими узаконеннями губернатору, і зі збереженням за Вами керівництва роботою губернської земської управи» [18, с. 56]. Подібні повноваження отримали також голови повітових земських управ: „на голів повітових земських управ покладається обов'язки повітових комісарів Тимчасового уряду зі збереженням за ними керівництва роботою повітових земських управ» [19].

Після отримання телеграфного розпорядження на місцях голови губернських і повітових управ ставали комісарами Тимчасового уряду автоматично, тобто без затвердження урядом. У розпорядженні замісника міністра внутрішніх справ Леонтєва говорилося: „повітові комісари, котрі є головами повітових управ, уступають на посаду згідно з телеграмою 5 березня без особливого затвердження» [18, с. 57].

За багато років земці вперше отримали політичну владу. Земці навіть висловлювали вдячність Тимчасовому уряду, зокрема кн. Львову, за такі призначення. Подільське надзвичайне губернське земське зібрання 14 березня 1917 року надіслало князеві Львову телеграму, в якій висловлювало задоволення призначенням Павла Александрова губернським комісаром Тимчасового уряду і дякувало „за це призначення» [20]. Проте, зазначав керуючий справами Тимчасового уряду В.Д. Набоков, простою заміною назв посад чиновників та передачею їх земцям становище в країні на краще змінити не вдалося. Досить скоро з'ясувалося, що в більшості губернській головами управ були люди, сформовані за умов і на принципах відданості самодержавству [2, с. 44]. Тобто відбулася заміна одних чиновників на інших, але з однаковим менталітетом.

Водночас революція поступово набирала обертів, і свято земців продовжувалось не довго. Всюди почали виникати Ради робітничих, селянських та солдатських депутатів, різноманітні професійні союзи, комітети. Земства опинилися на правому фланзі суспільства, тому робітники, солдати й селяни ставилися до них як до контрреволюційних закладів [18, с. 58].

У багатьох випадках місцеве населення призначення голів управ комісарами Тимчасового уряду зустріло в багнети. В телеграмах, які направлялись як голові Ради Міністрів князю Львову, так і міністру внутрішніх справ, представники громадськості з обуренням описували голів управ, які стали комісарами, але, на думку громадськості, не відповідали вимогам нового часу. Селяни села Топільни Звенигорського повіту Київської губернії у зверненні до Київської Ради робітничих і солдатських депутатів на початку березня 1917 року писали: „Ми, мешканці с. Топільни, переживаємо великі дні панування правди та світлої свободи, були засмучені звісткою, що головував у губернському земському зібранні ворог і гнобитель народу князь М. Куракін. Звістка ця розповсюдилась по селу й була витлумачена, що Куракін призначений київським губернатором, тобто виконуючим обов'язки київського губернського комісара Тимчасового уряду... Занадто багато горя, образ і пригнічень зазнав народ від князя Куракіна» [18, с. 59].

Тимчасовий уряд, як правило, на такі телеграми не реагував. Оскільки звернення до уряду результатів не мало, на місцях селяни, робітники, солдати вирішили самі наводити порядки. Почалися зміщення комісарів із посад. Незважаючи на існуюче розпорядження князя Львова, на місцях у деяких повітах населення почало усувати з посади комісарів і обирати, на їх думку, більш підходящих. Так, Прилуцький повітовий виконавчий комітет 18 березня 1917 року телеграфував кн. Львову про те, що „голова Прилуцької повітової земської управи Маркевич склав повноваження комісара, передав виконання посади члену управи Луколюському слабкому старцеві» [21]. 22 березня 1917 року Уманське надзвичайне земське зібрання в оновленому складі обрало на посаду повітового комісара Тимчасового уряду капітана чотирнадцятого піхотного запасного полку Н.І. Блаватного [22].

Для збереження на місцях влади в своїх руках уряд поступово відступив від розпорядження 5 березня 1917 року. Міністерство внутрішніх справ 26 березня 1917 року направило циркуляр губернським комісарам, у котрому зазначалося: „Призначення нових осіб на посаду повітових комісарів покласти на осіб, які користуються авторитетом і довірою серед широких прошарків населення, провадиться урядом виключно за поданням губернських комісарів» [23]. Як бачимо, уряд уже не виключав перебування при владі демократичних прошарків населення не орієнтувався тільки на голів земських

управ в якості комісарів. Проте він намагався зберегти контроль за призначенням своїх уповноважених на повітовому рівні, доручивши здійснення відповідних функцій губернським комісарам.

Звичайно, сам по собі циркуляр не розв'язував тих проблем, якими, власне, й був зумовлений. Більше того, в низці випадків він стимулював критичне ставлення демократично налаштованих верств суспільства до призначених із числа керівників земських установ комісарів Тимчасового уряду. Відтак, потік телеграм та повідомлень про незадоволення їх діяльністю на місцях не лише не припинився, а навіть збільшився. Як зазначає дослідник політики Тимчасового уряду В.І. Старцев, призначення представників центральної влади шляхом адміністративних розпоряджень суперечило тій практиці обрання всіх осіб, що так широко розповсюдилась по країні в перші дні Лютневої революції [13, с. 206]. Тому з березня пішов потік прохань про усунення того чи іншого комісара з посади із зазначенням причини. В основному вказувалося на недовіру до голів земських управ, які стали комісарами з боку населення чи визнавали діяльність шкідливою, а потім виражали недовіру або вказували на антинародні, протиправні дії новоспечених комісарів.

Від громадян міста Гадяча Полтавської губернії на ім'я міністра юстиції О.Ф. Керенського надійшла телеграма від 5 квітня 1917 року, в якій говорилося: „на зібранні громадян м. Гадяча в кількості більше ніж 3000 чоловік спільно з Гадяцькою трудовою групою, солдатськими депутатами і представниками волосних комітетів одногослосно постановили: у зв'язку з відвертими антинародними, противними новому ладу діями призначеного з Полтави повітового комісара Ф.І. Мельникова негайно змістити його із займаної ним посади» [18, с. 62]. Загальне зібрання громадян міста Нової Ушиці Подільської губернії 7 квітня 1917 року характеризувало голову повітової земської управи, який став повітовим комісаром: „Патон весь час перебував предводителем дворянства, був близькою людиною Миколи II, за спрямуванням реакціонер і як такий дискредитує Тимчасовий уряд, агентом котрого він є» [24]. Протягом квітня-травня на адресу Тимчасового уряду продовжували надходити повідомлення про незадоволення населення комісарами, призначеними з числа керівників земських управ. Відділ Тимчасового Комітету Державної Думи із зносин з провінцією 22 квітня 1917 року констатував, що населення південно-західного краю „особливо не задоволене своїми комісарами, які складаються цілком з великих землевласників». Зокрема, за відомостями відділу саме такою була картина в Полтавській губернії [25].

У багатьох випадках ініціатори недовіри повітовим або губернським комісаром Тимчасового уряду зверталися до нього чи до Міністерства внутрішніх справ, як до вищих органів виконавчої влади, сподіваючись на їх допомогу у формуванні місцевих органів влади на демократичних принципах. Так, міністр внутрішніх справ 10 травня 1917 року отримав телеграму від Кам'янець-Подільського повітового виконавчого комітету з проханням „усунути губернського комісара Александрова з посади губернського комісара» [26]. Кіbliцька волосна рада Гайсинського повіту Подільської губернії 11 травня 1917 року висловила недовіру Гайсинському повітовому комісару А.А. Севастьянову. Своє рішення вона обґрунтувала тим, що „А.А. Севастьянов був головою Гайсинської повітової земської управи та повітовим предводителем дворянства і, будучи слабхарактерними керівником органу земського самоврядування, допускав на службу осіб, не відповідних своєму призначанню, які зловживали під його заступництвом у

збиток казні й населенню» [27]. Саме тому волосна рада й постановила: „про цілковиту недовіру комісару А. Севастьянову телеграфно довести до відома Міністра внутрішніх справ, прохання усунути його від займаної посади» [28]. 20 травня 1917 року на адресу кн. Львова надійшла телеграма від Германовського сільського сходу Київського повіту з постановою: „виразити недовіру діяльності Київській повітовій земській управі на чолі з її головою комісаром повіту Демченком і просить лишити [його. — Авт.] повноважень» [18].

Керуючись повноваженнями циркуляра від 26 березня 1917 року, губернські комісари також неодноразово зверталися до Тимчасового уряду з проханнями санкціонувати звільнення попередніх чи призначення нових його комісарів у повітах. Наприклад, 8 квітня 1917 року від Полтавського губернського комісара надійшла телеграма з проханням „звільнити Хорольського повітового комісара Велецького від цієї посади по хворобі» [18]. 22 квітня 1917 року на ім'я міністра внутрішніх справ надійшло прохання від Полтавського губернського комісара „звільнити Бокія з посади Кобеляцького повітового комісара, згідно з його проханням і призначити І.М. Сепетого» [29]. 2 травня 1917 року подібна телеграма надійшла від Подільського губернського комісара: „зважаючи на подане головою Летичівської земської управи і Летичівським комісаром А.Н. Косаговським прохання про звільнення його з посади по хворобі, прошу призначити Л.П. Бордакова» [30].

Відтак, влада на місцях поступово переходила до демократичних верств — земських службовців, учителів, інспекторів народних училищ, прапорщиків, мирових суддів, контролерів купецьких товариств та інших. Тимчасовий уряд намагався протистояти такій тенденції, прагнув будь-яким чином зберегти голів земських управ у якості комісарів. Як уже зазначалося, лише голова земської управи, котрий займав посаду комісара, звільнявся від процедури затвердження урядом. Усі інші особи повинні були отримати дозвіл Тимчасового уряду. І в цьому чиновники були непорушні: вони рішуче й наполегливо вимагали, щоб на обраних комісарами осіб були подані відповідні матеріали на предмет затвердження їх Тимчасовим урядом. Але контролювати повністю ситуацію уряду не вдалося. За даними МВС, отриманими в другій половині квітня 1917 року, з 55 голів губернських земських управ, котрі стали комісарами, цю посаду зберегли 23, а з 439 голів повітових управ, що також зайняли посаду комісара, до того часу залишилися лише 177 [18, с. 67]. Подібною була ситуація і в Україні.

Населення бачило, що призначені комісари Тимчасового уряду — колишні близькі особи царського двору. А в нових демократичних умовах, на думку громадськості, працювати на благо простих людей такі особи не будуть. Тому в більшості випадків місцеві громадські організації, переконані в своїй правоті, обирали комісарів з числа своїх висуванців. Вони надсилали телеграми міністру внутрішніх справ, у яких просто ставили до відома про обрання того чи іншого комісара із зазначенням його професії. До квітня 1917 року стало очевидним, що розвиток революції пішов далі демократичного етапу [8, с.109]. Голова Богодухівського повітового комітету 6 квітня 1917 року повідомив, що „Богодухівський повітовий комісар, граф Подгоричан-Петрович склав свої повноваження і замість графа вибраний окружний наглядач другого округу Харківського акцизного управління С.І. Коритко» [30]. Балтський повітовий виконавчий комітет Херсонської губернії на засіданні 14 квітня 1917 року „обрав повітовим комісаром учителя гімназії Залевського» [31]. На виборчому зібранні 17 квітня 1917 року в місті

Новгород-Сіверську Чернігівської губернії, „у зв'язку з відмовою від виконання обов'язків комісара голови повітової земської управи О.В. Пущина обраний О.О. Кононенко» [18, с. 65]. Катеринославський повітовий виконавчий комітет 21 квітня 1917 року „обрав на посаду повітового комісара замість голови повітової земської управи С.А. Бродницького — голову повітового виконавчого комітету, інспектора народних училищ Катеринославського повіту Т.В. Калініченка» [32], Кременчуцький комітет Полтавської губернії 21 квітня 1917 року „обрав комісаром П.О. Белевича — мирового суддю цілком підготовленого, який користується довірою населення» [33]. Херсонський губернський комітет 24 квітня 1917 року повідомляв міністра внутрішніх справ про те, що „внаслідок відмови губернського комісара П.Д. Горича, обраний у кандидати губернського комісара С.П. Юрицин» [34].

На адресу уряду телеграми з повідомленнями про зміщення призначених комісарів продовжували надходити й надалі. В телеграмі із Херсона 25 квітня 1917 року зазначалося: „в Алешках повітовий комісар, голова і члени управи зміщені, збудження в повіті наростає» [18, с. 62].

На засіданні загального зібрання Верхньодніпровського повітового народного комітету Катеринославської губернії 26 квітня 1917 року „на посаду повітового комісара одногосно обраний податний інспектор першого училища Верхньодніпровського повіту О.І. Чистяков» [35]. Тоді ж Золотоніський виконавчий комітет Полтавської губернії „усунув з посади голову земської управи Троєна, якому більшість земського зібрання із селян виразило недовіру» [36]. 28 квітня 1917 року з Вовчанського повіту Харківської губернії повідомляли: „скинутий голова земської управи і повітовий комісар В.Г. Колокольцев, але у Вовчанську пристрасті розгорілися настільки, що перебування там Колокольцева небезпечне» [18, с. 62].

Атмосфера в губерніях та повітах продовжувала загострюватися. Щодня Тимчасовий уряд отримував з різних кінців повідомлення про скинення губернських або повітових комісарів. Новомосковський повітовий виконавчий комітет на засіданні 3 травня 1917 року „обрав на посаду повітового комісара голову повітової земської управи — Н.Д. Комарова» [37, с.192], Олександрійський виконавчий комітет 5 травня 1917 року „обрав кандидатом на посаду повітового комісара уродженця Олександрійського повіту, головного контролера Петроградського купецького товариства взаємного кредиту В.В. Кузьменка» [38]. З Київської губернії 18 травня 1917 року повідомляли, що „повітові комісари міняються кожні 3 дні. В комісари обираються всі випадкові люди з непевним минулим, менше всього думаючи про внесення порядку в справи повіту» [39]. Безрезультатне звернення Волосної ради Гайсинського повіту до уряду вилилося 23 травня 1917 року в телеграму, в якій зазначалося: „Рада об'єднаних суспільних організацій м. Гайсина і повіту визнала діяльність повітового комісара Севастьянова шкідливою і постановила обрати на посаду повітового комісара О.Г. Кешолу» [40].

У деяких губерніях боротьба проти комісарів загострювалася настільки, що вони залишали свої посади і навіть не призначали замісників. Таку ситуацію обговорювали в кінці квітня-травні 1917 року в губернському виконавчому комітеті Волині. З місць майже щоденно комітет отримував повідомлення, що „повіти залишаються без будь-яких керівників. Повітові комісари йдуть, не залишаючи замісників. У десяти повітах Волині відсутні 6 комісарів, 9 помічників комісарів та не вистачає 8 замісників. Багато повітів залишаються зовсім без комісарів, а бажаючих зайняти ці вакансії немає» [41].

У низці випадків голів земських управ, котрі стали комісарами Тимчасового уряду, не тільки зміщували з посад, але й арештовували. Так, із міста Мглина Чернігівської губернії 20 квітня 1917 року Тимчасовому уряду надійшла телеграма від Мглинського міського голови Шимановського, в якій він повідомляв, що „протягом місяця в м. Мглині й повіті йде глухе бродіння і незадоволення призначенням Тимчасовим урядом комісаром головою земської управи Барановського, який дякуючи його реакційній політиці та чисто формальним відношенням до своїх обов'язків... нічого не робив для зміцнення в повіті нового ладу» [18, с.63]. Але на Барановського не діяли вимоги ані місцевої об'єднаної ради солдатських, селянських і робітничих депутатів, ані волосних виконавчих комітетів, селянських і робітничих зібрань про складання ним повноважень та проведення виборів комісара. Він продовжував свою політику „знаходячи підтримку в дуже обмеженому колі представників панівних класів» [18, с. 63].

Місцеві громадські організації неодноразово зверталися до губернського комісара Батуринського, а також у Петроград, але підтримки не отримували. На пасхальні свята повіт наповнився солдатами, які прибули у відпустку. Багато солдатів одержали доручення від різних солдатських комітетів про підтримку місцевих організацій повіту. Саме в пасхальні свята солдати й заарештували комісара Барановського. Отримавши телеграму, наступного ж дня Тимчасовий уряд негайно відреагував на події в Чернігівській губернії. Заступник міністра внутрішніх справ Леонт'єв надіслав телеграму губернському комісарові, начальнику міліції м. Мглина такого змісту: „благоволити вжити заходи щодо негайного звільнення повітового комісара Барановського». Також Леонт'єв надіслав телеграму і міському голові, в якій уважав „свавільний арешт солдатами голови Тимчасового уряду повітового комісара Барановського цілком неприпустимим» [18, с.63]. Але урядові змінити ситуацію не вдалося. Люди за підтримки громадських організацій зі свого середовища обрали нового комісара.

Таким чином, з наростанням революційної хвилі й відсутності реакції уряду на настрої мас, у квітні-травні 1917 року усунення комісарів, призначених Тимчасовим урядом з числа земців, набрало масового характеру.

Отже, після повалення самодержавства й приходу до влади Тимчасового уряду земства були сповнені надії на розширення своїх повноважень. І сподівання земців справдилися. Головам губернських та повітових земських управ були передані повноваження комісарів Тимчасового уряду. Натомість губернатори і віце-губернатори усувалися від виконання їх обов'язків. Проте автоматична заміна одних чиновників на інших з одного соціального середовища викликала обурення демократичних кіл на місцях. Відчувши дух свободи, вони вимагали передачі влади демократичним прошаркам населення. На перші такі звернення уряд не звертав уваги. Відтак, почалися самовільні заміни новопризначених комісарів Тимчасового уряду. Прагнучи зберегти свій вплив на місцях, той погодився на призначення нових осіб на посаду комісарів з числа осіб, які користувалися довірою у населення, але виключно за поданням губернських комісарів. Але ті не встигали реагувати на потік прохань про усунення комісарів з посад. Із посиленням революційної хвилі українська громадськість приступила до прямого обрання комісарів з числа своїх висуванців, просто ставлячи про це до відома міністра внутрішніх справ. Таким чином, сподівання Тимчасового уряду зміцнити свої позиції на місцях за рахунок земств виявилися безпідставними.

 Примітки

1. Шляпников А.Г. Канун семнадцатого года. Семнадцатый год / А.Г.Шляпников. — Т. 2. — Кн. 1-2. — М.: Республика, 1992. — 495 с.
2. Набоков В. Временное правительство (Воспоминания). Вступление статьи И.Н. Бороздина / В.Набоков. — М.: Мир, 1924. — 132 с.
3. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917 — 1920 рр. / П.Христюк. — Відень, 1921. — Т. 2. — С. 20-24.
4. История гражданской войны в СССР. 1917-1922: В 4-х т. — М.: Госполитиздат, 1958. — Т. 3: Упрочение Советской власти. Начало иностранной военной интервенции и гражданской войны (ноябрь 1917 — март 1919). — 679 с.
5. Кябелева Р.К. Деятельность Советов по созданию основ социалистической экономики (октябрь 1917 — июль 1918 гг.) / Р.К.Кябелева // Из истории деятельности Советов (Сб. статей) / Ред. коллегия: С.Ф. Найда (глав. ред.) и др. — М.: Мысль, 1966. — С. 3-45.
6. Тригуб П.Н. На защите завоеваний Великого Октября / П.Н.Тригуб. — Киев-Одесса: Вища школа, 1987. — 151 с.
7. Терещенко Ю.І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції / Ю.І.Терещенко. — К.: Наукова думка, 1974. — 143 с.
8. Сенцов А.А. Борьба народных масс за демократизацию местного управления России накануне Октября / А.А.Сенцов // Советское государство и право. — 1984. — №6. — С. 108-114.
9. Кульчицкий С.В. Центральна Рада. Утворення УНР / С.В.Кульчицкий // Укр. іст. журн. — 1992. — №5. — С. 71-88; №6. — С. 73-84.
10. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія / В.Ф.Солдатенко. — К.: Либідь, 1997. — 401 с.
11. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія / В.Ф.Солдатенко. — К.: Либідь, 1999. — 976 с.
12. Верстюк В. Українська Центральна Рада: Навчальний посібник / В.Верстюк. — К.: Заповіт, 1997. — 341 с.
13. Старцев В.И. Внутренняя политика Временного Правительства первого состава / В.И.Старцев. — Л.: Наука, 1980. — 256 с.
14. Вайровская С.В. Земства и Советы в 1917-1918 гг. (по материалам Комикрая) / С.В.Вайровская. — Сыктывкар: Комикнижное издательство, 1994. — 32 с.
15. Захарчук А.С. Державотворчі пошуки на Слобожанщині в контексті Української революції: політико-правовий аспект (березень 1917 — квітень 1918 рр.) / А.С.Захарчук. — Суми: Козацький вал, 2002. — 140 с.
16. Холяев С.В. Три февраля 1917 года / С.В.Холяев // Вопросы истории. — 2003. — №7. — С.26-38.
17. Земский феномен: политологический подход. — Sapporo: Slavic Research Center Hokkaido University, Екатеринбург: ИПЦ Изд-во Уральського ун-та, 2001. — 189 с.
18. Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России / Г.А.Герасименко. — М.: Наука, 1990. — 264 с.
19. Державний архів Російської Федерації (далі ДАРФ). — Ф. 1788: Відділ у справах місцевого управління 1917-1918 рр. — Оп. 2. — Спр. 36: Циркуляри МВС по підготовці до ліквідації земських начальників, по виборам волосних земств і комітетів, про ведення інституту губернських комісарів і по інших питаннях. — Арк. 44.
20. ДАРФ. — Ф. 1788: Відділ у справах місцевого управління 1917-1918 рр. — Оп. 2. — Спр. 131: Переписка з губернськими і повітовими виконавчими комітетами і комісарами Подільської губернії про організацію рад, утворенню органів місцевого управління, про відношення населення до Тимчасового уряду і по інших питаннях. — Арк. 3.
21. Там само. — Спр. 132: Переписка з губернським і повітовими комісарами Полтавської губернії про економічне і політичне положення губернії і про призначення комісарів. — Арк. 182.

22. Там само. — Спр. 104: Переписка з Київським губернським комісаром, Радою об'єднаних громадських організацій в м. Бердичіві, губернськими і повітовими закладами про політичне і економічне становище, про утворення органів місцевого управління в Київській губернії. — Арк. 22.
23. Там само. — Спр. 36: Циркуляри МВС по підготовці до ліквідації земських начальників, по виборам волосних земств і комітетів, про ведення інституту губернських комісарів і по інших питаннях. — Арк. 46.
24. Там само. — Спр. 131: Переписка з губернськими і повітовими виконавчими комітетами і комісарами Подільської губернії про організацію рад, утворенню органів місцевого управління, про відношення населення до Тимчасового уряду і по інших питаннях. — Арк. 273.
25. Там само. — Спр. 43: Переписка з тимчасовим комітетом Державної Думи про організацію органів місцевого управління. — Арк. 12.
26. Там само. — Спр. 131: Переписка з губернськими і повітовими виконавчими комітетами і комісарами Подільської губернії про організацію рад, утворенню органів місцевого управління, про відношення населення до Тимчасового уряду і по інших питаннях. — Арк. 25.
27. Там само. — Арк. 184.
28. Там само.
29. ДАРФ. — Ф. 1788: Відділ у справах місцевого управління 1917-1918 рр. — Оп. 2. — Спр. 132: Переписка з губернським і повітовими комісарами Полтавської губернії про економічне і політичне положення губернії і про призначення комісарів. — Арк. 144.
30. Там само. — Арк. 221.
31. Там само. — Спр. 150: Доповідні записки губернського і повітових комісарів, голів земських управ Харківської губернії про створення органів місцевого самоврядування в губернії. — Арк. 10.
32. Там само. — Спр. 131: Переписка з губернськими і повітовими виконавчими комітетами і комісарами Подільської губернії про організацію рад, утворенню органів місцевого управління, про відношення населення до Тимчасового уряду і по інших питаннях. — Арк. 121.
33. Там само. — Спр. 96: Переписка з Катеринославським губернським виконавчим комітетом і повітовими комісарами, створення інституту губернських і повітових комісарів та інше. — Арк. 28.
34. Там само. — Спр. 132: Переписка з губернським і повітовими комісарами Полтавської губернії про економічне і політичне положення губернії і про призначення комісарів. — Арк. 166.
35. Там само. — Спр. 152 (ч. 1): Переписка з губернським і повітовими комісарами Херсонської губернії про утворення органів місцевого управління, про відношення населення до Тимчасового уряду та інше. — Арк. 33.
36. Там само. — Спр. 96: Переписка з Катеринославським губернським виконавчим комітетом і повітовими комісарами, створення інституту губернських і повітових комісарів та інше. — Арк. 163.
37. Там само. — Спр. 193: Газетні огляди за період з 14 квітня по 24 серпня 1917 р. — Арк. 62.
38. Там само. — Спр. 96: Переписка з Катеринославським губернським виконавчим комітетом і повітовими комісарами, створення інституту губернських і повітових комісарів та інше. — Арк. 192.
39. Там само. — Спр. 152 (ч. 1): Переписка з губернським і повітовими комісарами Херсонської губернії про утворення органів місцевого управління, про відношення населення до Тимчасового уряду та інше. — Арк. 152.
40. Там само. — Спр. 193: Газетні огляди за період з 14 квітня по 24 серпня 1917 р. — Арк. 31-39.
41. Там само. — Спр. 131: Переписка з губернськими і повітовими виконавчими комітетами і комісарами Подільської губернії про організацію рад, утворенню органів місцевого управління, про відношення населення до Тимчасового уряду і по інших питаннях. — Арк. 189.

42. Там само. — Спр. 194: Газетні огляди і вирізки з газет інформаційного бюро відділу по справам місцевого управління. — Арк. 21.

Т.А. Матвиенко

**ЗЕМСТВА УКРАИНЫ В КОНТЕКСТЕ ПРОЦЕССА ФОРМИРОВАНИЯ
ИНСТИТУТА КОМИССАРОВ ВРЕМЕННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В МАРТЕ —
МАЕ 1917 ГОДА**

*Анализируется отношение земств Украины к концептуальным подходам
Временного правительства относительно назначений комиссаров на местах.*

*Ключевые слова: земство, самоуправление, полномочия, комиссары, земские
собрания, земские управы, уездное земство, губернское земство.*

Т.А. Matviyenko

**THE COUNTRY OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF FORMING THE
COMMISSARS INSTITUTE IN THE TEMPORARY GOVERNMENT FROM
MARCH TO MAY 1917**

*The article deals with the attitude of county council to the conceptual ideas of temporary
government of appointing commissars at the local places.*

*Keywords: zemstvo, self— government, authorities, commissars, zemstvo meetings,
zemstvo boards, uezd zemstvo, gubernia zemstvo.*

Надійшла до редакції 2 квітня 2010 року

УДК 322:279.14»1960»

В.О. Ніколаєнко

**ЛІКВІДАЦІЯ ВСЕСОЮЗНОЇ РАДИ
АДВЕНТИСТІВ СЬОМОГО ДНЯ: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ**

*У статті аналізуються причини і наслідки ліквідації Всесоюзної ради адвентистів
сьомого дня, вивчаються особливості державно-церковних відносин у 50-их—
60-их роках ХХ століття.*

Ключові слова: адвентисти, державна політика, релігійні громади, релігія, церква.

На кінець 50-их років ХХ століття у Радянському Союзі посилюється антирелігійна державна політика. Якщо в перші післявоєнні роки органи влади виявляли відносну лояльність до релігійних організацій (принаймні до найчисельніших), то з часом держава чітко дала зрозуміти, що курс на побудову атеїстичного суспільства залишається невід'ємною складовою «світлого комуністичного майбутнього» і релігії у ньому місця немає. Ліквідація Всесоюзної ради адвентистів сьомого дня (ВРАСД) була складовою урядового плану з масштабної антирелігійної кампанії, що мала місце наприкінці 50-их — у середині 60-их років ХХ століття. Актуальність теми зумовлена необхідністю врахування історичного досвіду взаємин держави й церкви АСД, дотримання толерантності у державно-церковних відносинах за сучасних умов поліконфесійності в Україні.

Вибрана для дослідження тема продовжує викликати значний інтерес у наукових колах. Адвентистську церкву в Україні у різний час досліджували чимало істориків, зокрема О. Клібанов, Л. Воронін, А. Белов та інші, проте їх праці базуються на незначній кількості джерел і мають переважно викривальний характер. Сучасні дослідники, серед яких виділяємо В. Любашенко, Р. Сітарчука, Ю. Вільхового, розширили як фактологічну базу дослідження адвентизму, так і збагатили її концептуально.

Метою нашої публікації є висвітлення обставин ліквідації ВРАСД, з'ясування ролі держави у зміні діяльності керівного органу адвентистів та її впливу на церкву АСД загалом у 50-их роках ХХ століття.

У кінці 40-их — на початку 50-их років ХХ століття радянська влада тиснула переважно на незареєстровані та особливо «реакційні й антирадянські» релігійні громади, але вже із середини 50-их років поле діяльності антирелігійної владної політики значно розширюється. 7 липня 1954 року виходить постанова ЦК КПРС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді та заходи щодо її поліпшення», в якій йшлося про незадовільний стан роботи з населенням відповідальних партійних органів [1, с.199]. Постанова вимагала рішучого усунення пасивності у боротьбі з релігією, «розвінчування її реакційної суті». 10 листопада 1954 року виходить нова постанова ЦК КПРС «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення», в якій акцентувалась увага саме на науковому підході до роз'яснювальної роботи з населенням і мало місце застереження щодо образ релігійних переконань віруючих [2]. Зокрема, зазначалося: «...безглуздо і шкідливо ставити тих чи інших радянських громадян під політичний сумнів через їх релігійні переконання» [3].

Після цієї постанови можемо простежити певну зміну тактики у протистоянні влади з релігією: замість грубого адміністрування і тиску на перший план виходить роз'яснювально-пропагандистська робота, намагання наукового обґрунтування хибності релігійних переконань, несумісності їх із сучасним життям. Однак, як показав час, котрими б не були методи, цілі залишалися незмінними — ліквідація релігії як соціального явища. На практиці досягти цієї мети у короткі строки було майже неможливо, тому держава часто брала на озброєння давньоримський принцип «розділяй та володарюй».

Серйозних проблем контролю радянським урядом релігійних мереж завдавали незареєстровані громади віруючих, про яких було обмаль достовірної інформації та які важко було тримати у полі зору Ради у справах релігійних культів. Тому 17 лютого 1955 року виходить постанова Ради Міністрів СРСР «Про зміну порядку відкриття молитовних споруд», яка значною мірою спрощувала правила реєстрації й регламентацію внутрішнього життя релігійних громад. Можемо зробити припущення, що ця постанова досягла подвійної мети: з одного боку, показово декларувала права і свободи радянської людини і з другого — встановлювала контроль над сіткою релігійних громад, що раніше перебували на нелегальному становищі та отримали реєстрацію лише після оприлюднення цього документа.

На 1954 рік реєстрації підлягали такі релігійні течії, як католики, реформісти, іудеї, старообрядці, євангельські християни-баптисти, адвентисти сьомого дня, молокани і караїми [4]. Спинимо свою увагу на течії адвентистів сьомого дня, зокрема на їх керівному органі — Всесоюзній раді адвентистів сьомого дня. Незважаючи на невелику чисельність, громади АСД відзначалися чіткістю структури, суворістю догматів, порівняно високою дисципліною і постійною динамікою розвитку. Неабияку роль у житті громад адвентистів відіграла ВРАСД, владі якої підпорядковувалися зареєстровані громади АСД країни. Після закінчення Другої світової війни ВРАСД була поновлена у реєстрації. Її очолював Г. Григор'єв, авторитетний керівник, чие ім'я серед адвентистів ототожнювалося з церквою в роки її найтяжчих часів. Утім, у березні 1952 року Г. Григор'єв помирає і на розширеному засіданні ВРАСД її головою обирають першого заступника П. Мацанова. Відбулися зміни і в українському керівному складі. Голова АСД в Україні Василь Яковенко був переведений до Москви на посаду пастора московської громади АСД, а Федір Мельник, який раніше обіймав цю посаду, стає уповноваженим ВРАСД в Україні [5, с.227]. Якщо в останні роки до літнього і хворого

Г. Григор'єва ставлення з боку влади було певним чином поблажливе, то обрання П. Мацанова головою ВРАСД викликало у державних органів серйозне занепокоєння. Новообраний керівник відзначався енергійністю, ініціативністю, твердістю переконань, тобто всіма тими якостями, які не сприймалися владою й суперечили її політиці щодо церкви. Той факт, що за керівництва Григор'єва Мацанов відповідав за залучення молодих кадрів в ряди послідовників церкви і продовжував цю роботу, вже будучи головою ВРАСД, робив нового керівника особливо не бажаною фігурою для контролюючих владних органів.

Протягом 1954 року ВРАСД проводить кадрові перестановки у громадах Кисва, Сталіно, Одеси, Чернівців, Євпаторії, Білої Церкви, Сквири, Вінниці та ін. [6]. Необхідно відзначити, що часта ротація керівників громад практикувалася керівництвом адвентистів ще з часів царської Росії. Такі переміщення були покликані розв'язати відразу кілька завдань, починаючи від конспіративних мотивів і завершуючи прагненням надати динаміки розвитку місцевим громадам. Так, С. Смика з Тернополя переводять у Львів, М. Вовка зі Львова переводять до Чернівців, Д. Колбача з Чернівців — до Вінниці, П. Костомського з Київської області — до Сталінської (з правом обслуговування громад, що знаходяться у Ворошиловградській області) [7]. Такі переміщення пасторів дали певний результат. Уповноважений Ради у справах релігійних культів (РСРК) по Харківській області Славков у своїй доповіді зазначав: «Якщо до перестановки кадрів Харківська громада АСД не виявляла особливої активності, то з появою Ярмоленка Харківська громада значно поживавила свою роботу, виходячи за межі навіть Харківської області». В свою чергу Уповноважений ради по Кримській області М. Рудаков повідомляв, що у Сімферопольській громаді після зміни керівництва стала спостерігатись активізація, молитовні зібрання почали проводитися за текстами проповідниці Г. Уайт [8]. Подібні випадки фіксувалися і в інших громадах АСД у багатьох областях УРСР, простежувалося активне відновлення адвентистської церкви. Звичайно, таке поживалення в житті громад АСД не залишилося не поміченим контролюючими органами.

Радянський історик В. Горський відповідно до урядового курсу так оцінював події навколо церкви АСД у 40-50-их роках минулого століття: «У післявоєнний період ВРАСД посилено нагнітала фанатизм і віро-нетерпимість серед віруючих, санкціонувала порушення ними законодавства про релігійні культу. Така екстремістська лінія суперечила політиці КПРС і Радянської держави щодо релігії, церкви і віруючих, спрямованій на здійснення принципів свободи совісті. Проте більшість віруючих не підтримала цю лінію» [9, с.34]. Конфесійні дослідники О. Парасей і М. Жукалюк виявили своє бачення ситуації, що склалася навколо ВРАСД у зазначений період: «Радіючи, хоча і дуже незначному послабленню терору з боку держави, відновлюючи, де тільки було можливо, з попелу громади, майже ніхто з членів Церкви і служителів не знав про наближення нового випробування, не менш важкого і небезпечного, ніж довоєнні репресії і шалені гоніння» [10, с.68].

Різні державні інстанції неодноразово намагалися схилити П. Мацанова до співпраці, вимагали беззастережного дотримання законодавства про культу, постійних звітів фінансового і духовного характеру, припинення місіонерської діяльності. Через небажання йти на таку «співпрацю» в кінці 1954 року його позбавили реєстраційного посвідчення і вислали за межі Московської області. З ініціативи влади тимчасово ВРАСД очолив В. Яковенко. У квітні 1955 року ВРАСД зібрав розширений пленум, у якому

взяли участь 15 керівників церкви з різних регіонів країни. Перед пленумом постало складне завдання: затвердити своїм рішенням позбавленого реєстрації П. Мацанова і тим самим накликати гнів влади або обрати нового керівника духовного центру. Після двох днів гарячих дебатів пленум схиляється до компромісу та обирає головою С. Кулижського, колишнього пастора з Вінниці, введеного до складу президії у 1952 році. П. Мацанова ж було відправлено на служіння на Північний Кавказ, з проживанням у Ростові-на-Дону [10, арк.72].

Тепер важко чітко визначити, які фактори переважили у рішенні обрати нового керівника ВРАСД. На нашу думку, до цього питання потрібно підходити комплексно, не відкидаючи як впливу влади на членів пленуму, так і благих намірів керівників АСД, котрі розуміли ймовірні негативні наслідки, які б чекали на ВРАСД. Один з очевидців так згадував ті події: «Отже, я мав можливість у різний час розмовляти майже з усіма учасниками того історичного пленуму, й у мене немає ні найменшого сумніву в добропорядності та бажанні добра Церкві кожного з них... То був час, коли Церква ще не оговталась від переслідувань, репресій і в'язниць 30-их років. Надто вже багато вона втратила вірних служителів і рядових членів — безкомпромісних своїх синів та дочок. Тому учасникам пленуму хотілось якомога довше протягнути цей порівняно спокійний період. До того ж, незгода з рішенням Ради у справах релігійних культів означала нову ескалацію конфлікту з владою, втрату навіть тієї незначної легітимності Церкви і права на існування напівзаконного, але так потрібного Центру. Ось чому вони погодились на компроміс, дозволивши ворожій до Бога владі втрутитись у внутрішні церковно-організаційні питання Церкви» [5, с.286].

Як виявилось пізніше, таким своїм рішенням пленум ВРАСД просто відстрочив свою ліквідацію, а обрання нового керівника ВРАСД започаткувало масштабний розкол у громадах АСД. Частина віруючих стала на бік офіційної ВРАСД на чолі з С. Кулижським, інша ж частина визнавала владу нелегального духовного центру на чолі з П. Мацановим, закидаючи першим прокомуністичні погляди і відхід від адвентистських догматів. Таким чином, зміна керівництва ВРАСД стала першим кроком до її ліквідації.

Досягнувши розколу в середовищі адвентистів, держава все ж не розв'язала головного завдання, тобто повної ліквідації цієї релігійної течії. Діючи фарисейськими методами і балансує між протиборствующими таборами, влада вміло зіштовхувала опонентів, всіляко використовуючи кожний епізод задля ослаблення руху АСД.

У кінці 1956 року державні органи позбавляють реєстрації уповноваженого ВРАСД по Україні Ф. Мельника, старшого пресвітера по Чернівецькій області М. Вовка, пресвітера Харківської громади В. Ярмоленка. Також, було попереджено пресвітерів Ворошиловградської та Київської громад [11].

Наступним кроком до ліквідації церкви стало обмеження у пересуванні старших проповідників С. Смика (Львівська область), О. Павлюка (Волинська область), Д. Колбача (Київська область) та В. Комарова (Вінницька область), а старшого пресвітера Л. Белінського зняли з реєстрації. Уповноважений Ради у СРК по УРСР П. Вільховий у інформаційному звіті за 1958 рік зазначав, що адвентистів у УРСР нараховується порівняно невелика кількість і потреби в існуванні інституту старших пресвітерів у областях немає. Також у згаданому звіті вперше прозвучала думка про недоцільність функціонування ВРАСД, зважаючи на невелику кількість громад у СРСР і «оскільки вона виключно займається веденням місіонерської роботи, поводить себе дволично і по суті

наших рекомендацій не приймає» [12].

Невдовзі, після обмеження в пересуванні, частину старших проповідників АСД позбавляють реєстрації. Не визнаючи влади ВРАСД, колишні керівники Л. Белінський, М. Вовк, П. Костомський організували на Буковині місцевий духовний центр, так званий комітет, і поширили свій вплив на 18 громад АСД у Чернівецькій області [13]. Новопризначений Уповноважений Ради у СРК К. Полонник у звіті за 1959 рік так коментував ситуацію, що склалася: «Нас абсолютно не цікавлять взаємовідносини між окремими представниками духовенства, нехай собі гризуться, але, користуючись свободою дій, наданою ВРАСД, створений на Буковині комітет намагається задавати тон всім громадам АСД, штовхає їх на створення суботніх шкіл із вивчення віровчення, музичних гуртків тощо... І взагалі, якщо ВРАСД не може впливати на свою периферію, не виховує її в дусі дотримання вимог радянського законодавства про культу, то навіщо він здався?» [14].

12 лютого 1959 року ЦК КП України видає постанову «Про недоліки в науково-атеїстичній пропаганді», яка стала сигналом до поживлення дій для відповідних державних органів. У грудні 1959 року П. Вільховий порушує питання перед Радою СРК при Раді Міністрів СРСР про ліквідацію ВРАСД [15]. Остаточно переконавшись у неефективності використання ВРАСД для керування рухом адвентистів, радянський уряд прийняв рішення про її ліквідацію у 1960 році. 12 грудня 1960 року до Ради у СРК були запрошені С. Кулижський та А. Лікаренко (пресвітер Московської громади на той час і за сумісництвом секретар ВРАСД), де їм було оголошено про намір закрити ВРАСД. Наступного дня, 13 грудня, була вилучена вся документація, в тому числі приходно-витратні книги, архів церкви та бібліотека ВРАСД. Також, на рахунки духовного центру АСД був накладений арешт [10, с.76-77].

Закриття керівного центру АСД викликало подальший поділ громад віруючих на конкуруючі табори. М. Жукалюк виділяє чотири основних угруповання: група на чолі з С. Кулижським, що притримувалась промосковської орієнтації, група П. Мацанова, нейтральна група на чолі з В. Пролінським і диманівська група з А. Диманем на чолі. Між цими осередками впливу розпочалася справжня боротьба за віруючих. Кожне угруповання намагалося справляти вплив на якомога більше громад, забезпечення релігійних потреб переходило у змагальний характер (хто краще забезпечить віруючих Бібліями, творами Е. Уайт тощо). Природно, що це призвело до падіння рівня дисципліни в громадах (позбавлять членства в одній — візьмуть в іншу), внесло хаос у релігійне життя віруючих та загалом знизило активність церкви АСД по всій Україні. Вся енергія керівників адвентистів витрачалася на боротьбу між собою, в чому брала активну участь влада, підігруючи то одним, то іншим.

Підсумовуючи у звіті зняття з реєстрації ВРАСД, Уповноважений Ради СРК К. Полонник підкреслював важливість «активного підсікання» позицій церкви АСД, особливо її керівного складу. Також пропонувалося ліквідувати посади старших пресвітерів АСД в Україні, що мало прискорити затухання релігійних громад [16]. У схожому руслі така ситуація протрималась до 1965 року, коли з ініціативи державних органів відбувся з'їзд представників громад АСД і після якого стався найбільший розкол у середовищі адвентистів СРСР за всю історію церкви.

Проаналізувавши й дослідивши опановані нами дані, можемо зробити висновок, що ліквідація ВРАСД, очевидно, була плановою складовою широкомасштабної антирелігійної кампанії, яку розв'язала влада проти церкви в кінці 50-их — середині 60-их років ХХ століття. Можемо стверджувати, що держава значною мірою визначала курс політики ВРАСД у зазначений період, грубо втручалася у внутрішні справи церкви АСД, тим самим порушуючи статтю 124 Конституції Союзу РСР та статтю 104

Конституції УРСР, у яких відзначалося, що церкву відділено від держави і школу від церкви «з метою забезпечення за громадянами свободи совісті» [17, с.17] Передумовами закриття ВРАСД стала зміна її керівництва у 1955 році, активна діяльність владних органів щодо обмеження ротацій усередині церкви АСД і позбавлення реєстрації значної частини її пресвітерів та проповідників. Причин закриття можна виділити декілька, але найголовніша з них — утрата владою можливості ефективно управляти церквою АСД через її духовний центр, роль якого нівелювалася розкольницькими тенденціями у середовищі адвентистів. Наслідки закриття ВРАСД виявилися у поглибленні внутрішньої конфронтації, нагнітанні суперечностей між керівниками й громадами, що в подальшому призвело до багаторічного конфлікту в церкві АСД. Зважаючи на її ізольованість у СРСР від Генеральної Конференції, ВРАСД відіграла важливу роль, будучи найвищим духовним авторитетом і керівним органом водночас. Отже, ліквідація духовного центру адвентистів украї негативно відбилася на внутрішньому житті громад АСД, призвівши до розбрату та протистояння.

Примітки

1. Баран В.К. Україна: новітня історія (1945-1991 рр.) / Володимир Кіндратович Баран. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. — 670 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). — Ф. 4648. — Оп. 4. — Спр. 237. — Арк. 11.
3. Там само. — Спр. 148. — Арк. 53.
4. Там само. — Спр. 127. — Арк. 4.
5. Жукалюк М.А. Кризь бурі, шторми, лихоліття / Микола Арсентійович Жукалюк. — К.: Джерело життя, 2009. — 544 с.
6. ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 4. — Спр. 127. — Арк. 81.
7. Там само. — Арк. 42.
8. Там само. — Арк. 43.
9. Горський В.Л. Адвентизм: історія та сучасність / Валерій Леонідович Горський. — К.: Знання, 1987. — 48 с.
10. Жукалюк М.А. Бедная, бросаемая бурей: Исторические очерки к 110-летию юбилея церкви АСД в Украине / М.А. Жукалюк, О.Ф. Парасей. — К.: Джерело життя, 1997. — 339 с.
11. ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 4. — Спр. 40. — Арк. 32.
12. Там само. — Спр. 237. — Арк. 24.
13. Там само. — Спр. 263. — Арк. 11.
14. Там само. — Арк. 28.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4704. — Арк. 245, 246.
16. ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 4. — Спр. 284. — Арк. 30.
17. Голодний М.О. Радянське законодавство про релігійні культу / Михайло Олександрович Голодний. — К.: Політвидав України, 1968. — 112 с.

В.А. Николаенко

ЛИКВИДАЦИЯ ВСЕСОЮЗНОГО СОВЕТА АДВЕНТИСТОВ СЕДЬМОГО ДНЯ: ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ

В статье анализируются причины и последствия ликвидации Всесоюзного совета адвентистов седьмого дня, изучаются особенности государственно-церковных отношений в 50-ых — 60-ых годах XX столетия.

Ключевые слова: адвентисты, государственная политика, религия, религиозные общества, церковь.

V.A. Nikolayenko

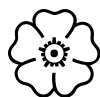
LIQUIDATION OF ALL-UNION ADVICE OF ADVENTISTS OF SEVENTH DAY: CAUSES AND EFFECTS

Causes and effects of liquidation of All-union advice of Adventists of seventh day are analysed in the article, the features of state-church relations are studied in 50th of XX century.

Keywords: Adventists, religion, public policy, religious communities, church.

Надійшла до редакції 15 квітня 2010 року

УДК 279.14(477):[2-735:658.14]

Р.А. Сітарчук

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ АДВЕНТИСТІВ У ПЕРІОД ЇХ ВИНИКНЕННЯ В УКРАЇНІ

У статті досліджується матеріальне забезпечення адвентистів сьомого дня в українських землях у складі Російської імперії в період формування їх організації, яке виявилось одним із визначальних факторів у внутрішній конфесійній діяльності церкви.

Ключові слова: адвентизм, кошти, організаційна діяльність, українські землі.

Важливим і водночас необхідним чинником діяльності будь-якої організації, у тому числі й релігійної, є наявність коштів. Тому метою нашої публікації є дослідження фінансової діяльності конфесії адвентистів у роки її становлення в українських землях у складі Російської імперії, що дає можливість ознайомитися з життям громад віруючих із середини, дозволяє простежити в історичній ретроспективі формування основ устрою церкви на найнижчому шаблі її існування.

Спеціальних праць із задекларованої теми немає, однак частина авторів, які займалися дослідженням історії Церкви адвентистів сьомого дня, у своїх роботах так чи інакше торкалася питань внутрішньоконфесійної діяльності. З-поміж інших назвемо праці О. Безносової [1], Г. Лебсака [2], О. Парасея, М. Жукалюка [3], котрі частково висвітлювали певні аспекти фінансової практики адвентистів, хоча і вони стосуються передусім церкви в Російській імперії загалом. Відомості ж з історії громад адвентистів в українських землях зосереджуються передусім в архівних фондах. Тому головними завданнями цієї наукової розвідки було опрацювання та аналіз наявних літературних джерел з теми, її розкриття на основі архівних матеріалів, а також розгляд фінансової діяльності адвентистів на прикладі конкретних громад у період їх становлення в українських землях на теренах Російської імперії у другій половині XIX — на початку XX століть.

Матеріальна база українських організацій Російського уніону адвентистів сьомого дня (почав діяти з 1 січня 1908 року, інша назва — Російська уніон-конференція адвентистів сьомого дня) забезпечувалася переважно пожертвуваннями віруючих і надходженнями з-за кордону.

Процес збору та розподілу коштів, що були в розпорядженні общини, розглянемо на прикладі Дзензелівської громади адвентистів Уманського повіту Київської губернії, яку, на нашу думку, можна вважати класичною пересічною організацією адвентистів із середньостатистичною кількістю членів. Згідно з віровченням адвентистів члени громади повинні жертвувати на поширення Євангелія десяту частину зароблених коштів. Водночас, як свідчили провідники Дзензелівської організації Д. Цибульський і Н. Дишлок, ні вони, ні вищі керівники адвентистів указівок віруючим про розмір пожертвувань не давали. Кожен член громади здавав скільки міг. Назва «десятина» мала умовне значення, а не була визначеною грошовою часткою для сплати. Ми, в свою чергу, зазначимо, що відомостей про чітко встановлену квоту пожертвувань для адвентистів не знайшли і в інших громадах, хоча можливо існували й винятки з правил. Адже маємо

інформацію, що квота могла встановлюватися в інших протестантських конфесіях. Так, для баптистів, наприклад, Катеринославської губернії вона становила 5 крб. на місяць [4]. Гроші, як правило, збирали пресвітер або касир громади під час молитовних зібрань, а не вдома у віруючих.

Крім добровільних пожертвувань віруючих, діяв щотижневий збір (хто скільки міг відкласти за тиждень). Однак він був, як правило, незначним. Так, у 1915 році за три місяці такого збору дзензелівські адвентисти заощадили всього 90 коп. Збиралися кошти й під час занять суботньої школи та на засіданнях юнацьких гуртків. Гроші також жертвувалися і при переломленні хліба, яке здійснювалося чотири рази на рік. Були й спеціальні разові збори. Наприклад, Дзензелівська громада надіслала 62 крб. на видання журналу адвентистів «Благая весть». Зазначеними зборами займалися безпосередні керівники громади — пресвітер та скарбничий.

Про незначні розміри названих вище зборів свідчить і фінансова звітність Малоросійського поля адвентистів (структурного підрозділу Середньоросійської конференції — однієї зі складових Російського уніону) за четвертий квартал 1909 року. Так, із 17 громад щотижневий збір здали лише чотири: Дзензелівська (4 крб. 91 коп.), Київська (7 крб. 86 коп.), Кишеньківська (2 крб. 2 коп.) та Христинівська (60 коп.). Кошти, зібрані на суботніх школах, здали також не всі громади. Найбільші суми традиційно надійшли: з Києва (25 крб. 07 коп.), Полтави (10 крб. 34 коп.), Кишеньків (10 крб.), Харкова (9 крб. 52 коп.). Деякі ж громади перерахували зазвичай мало коштів. Так, Богуславська здала лише 96 коп., а Христинівська — 86 коп. Інші ж чотири організації не зібрали взагалі жодної копійки. Всього на суботніх школах пожертвувано 83 крб. 78 коп. Ще гірша ситуація була з надходженням коштів від юнацьких гуртків. Зокрема, гроші зібрали тільки шість громад, із яких найбільше Київська (51 крб.), Кишеньківська (18 крб. 76 коп.), Дзензелівська (10 крб.) і Харківська (9 крб. 20 коп.), а збір молитовних днів у розмірі 10 крб. здали лише полтавські адвентисти [5, с.190].

Загалом кошти, зібрані під час так званих другорядних зборів, становили лише незначну частку від усього обсягу фінансових надходжень. Наприклад, у 1912 році гроші, зібрані на суботніх школах, становили менше від одного відсотка від усього бюджету Російського уніону адвентистів. Для порівняння, надходження від «десятини» становили 76% від загальної зібраної суми пожертвувань [6].

Під час обшуку жандармами помешкання М. Цибульського, скарбничого дзензелівських адвентистів, знайдено записи грошових надходжень до каси громади. Так, за третю чверть 1912 року 38 членів громади, з яких хрещення прийняли 13, назбирали: десятини на суму 216 крб. 23 коп.; тижневого збору — 3 крб.; у молитовні дні — 17 крб. 43 коп.; пожертвувань для бідних — 2 крб.; у суботній школі — 12 крб. 77 коп., усього: 251 крб. 43 коп. За другий квартал 1914 року члени громади надіслали до Риги (на той час — центру Російського уніону) лише 100 крб., за третій — 188 крб. У першій чверті 1915 року дзензелівські адвентисти зібрали 152 крб., у другій — 145 крб. 06 коп. [7].

Наведена статистика свідчить, що зібрані впродовж кожного з років суми не були сталими. При цьому, за нашими даними, суттєвої плинності серед дзензелівських віруючих не відбувалося. Малоймовірними були й значні коливання розмірів їх заробітків упродовж року. Єдиним винятком міг бути хіба що третій квартал, коли віруючі, які займалися хліборобством, збирали та частково реалізовували свій урожай. Тому у вересні кількість зібраних грошів

була дещо більшою, ніж у березні і червні. Таким чином, різна кількість зібраних упродовж року коштів зайвий раз підтверджує факт добровільності пожертвувань віруючих-адвентистів, а також те, що для членів громад не встановлювалися чітко фіксовані розміри внесків.

На підтвердження думки наведемо приклад збору десятини в Малоросійському полі адвентистів за четвертий квартал 1909 року. Із 17 зорганізованих громад та розсіяних груп найбільше десятини зібрали: у Богуславі (33 крб. 40 коп.), Русалівці (50 крб. 25 коп.), Дзензелівці (71 крб. 71 коп.), Харкові (76 крб. 50 коп.), Полтаві (76 крб. 33 коп.), Кишенях (94 крб. 21 коп.) і Києві (387 крб. 14 коп.). Усього зібрано десятини на суму 2298 крб. 85 коп. [5, с.190]. Як свідчить наведена статистика, кількість зібраних коштів залежала від заможності членів громад, а це простежується в містах. Утім, вона не була прямо пропорційно пов'язана з чисельністю віруючих у громадах, оскільки, наприклад, богуславські адвентисти при втричі більшій кількості від полтавських, здали вдвічі менше. У Кишенях це співвідношення було ще більше не на користь їх віруючих.

Разом з тим зазначимо, що переважна більшість адвентистів дотримувалася церковних канонів та сприяла матеріальному благополуччю своєї організації, оскільки середній річний розмір десятини, внесеної адвентистами імперії, наприклад, у 1912 році — відносно благополучному порівняно з майбутнім військовим часом, — становив 120 крб. [8], тобто щомісячно кожен віруючий жертвував приблизно 10 крб. Це для того часу була значна сума. Для порівняння зазначимо, що середній розмір грошової допомоги пересічному пресвітерові становив 50 крб. Приблизно таким же був і середній місячний зарібок кваліфікованих робітників (у некваліфікованих — ще менше, він не перевищував 25 крб.) Наведена статистика свідчить, що розмір десятини перевищував десяту частину середніх зарібків адвентистів, отже, деякі з них мали вищі від зазначених заріботки або жертвували більше від десятої частки своїх коштів.

Водночас звернемо увагу на загальне зменшення грошових сум у 1915 році порівняно з 1912-им. Причиною цього могло бути зниження життєвого рівня її членів: вирувала Перша світова війна й подорожчали товари першої необхідності, частина чоловіків членів громади перебували в армії, та тому сім'ям не вистачало їхніх колишніх зарібків тощо. Разом з тим, на певних етапах діяльності общини ми не виключаємо й суб'єктивних факторів, які могли вплинути на зменшення грошових надходжень у її касу. Так, учасник Дзензелівської громади А. Рябокінь відмовився сплатити кошти на потреби громади, аргументуючи своє рішення тим, що в Євангелії про необхідність цього нічого не сказано [9]. Мотивом такої поведінки віруючого міг стати конфлікт, який відбувся в колективі між його членами та колишнім пресвітером Д. Цибульським, котрий призвів до часткового порушення людьми встановленого раніше розпорядку життя громади, що негативно позначилося на розмірі десятини й інших жертвах. Адаже загальна кількість членів на середину 1915 року не зменшилася і навіть зросла.

Імовірно, з ослабленням дисципліни в головній громаді місцевості, якою була Дзензелівська, та зниження авторитету її голови пов'язане й нехтування канонами пожертвування в сусідніх, менших колективах адвентистів. Так, група С. Мельника, котра жила в Маньківській волості, збирала кошти за принципом: хто скільки і коли зможе. За 1915 рік ця сума становила тільки 20 крб. [10]. Таким чином, ми не відкидаємо і можливість несумлінного дотримання деякими віруючими основ свого віровчення, що спонукало до пожертвування саме десятої частини зарібків. Утім, за

небажання жертвувати кошти, як свідчив наступний пресвітер громади Н. Дишлок, з членів організації не виключали. «Недобросовісним» віруючим лише нагадували, що без повного дотримання канонів віровчення, адвентист не буде врятований Господом. Водночас у 1915-1916 роках із російських громад адвентистів сьомого дня (склалися з українців та росіян) реєструвалися в німецькі з'єднання уніону (склалися з етнічних німців) тільки ті, які погодилися платити «десятину» в загальну касу [11].

Зібрані гроші чотири рази на рік відсилалися в уніон. Там відбувався загальний збір і перерозподіл, після чого вони, крім суми необхідної для забезпечення функціонування центрального апарату, цільовим призначенням поверталися в регіони. Щороку про надходження й витрати керівники уніону звітували перед віруючими. Загальні ж цифри про використання коштів у масштабах Російського уніону адвентистів сьомого дня наводилися на з'їздах під час звітів його керівників, а також друкувалися в журналі «Маслина».

Головні витрати йшли, звичайно ж, на справу місії, зокрема на оплату роботи проповідників, які займалися біблійною і місіонерською діяльністю. Вона потребувала частих поїздок різними регіонами країни, а також проживання та харчування за власний кошт. Щоправда, в деяких громадах таким біблійним працівникам надавалася допомога. Скажімо, їх селили безкоштовно на квартирах місцевих віруючих, а також харчували за рахунок господарів. Однак не кожна громада могла це собі дозволити, оскільки більшість мала незначну кількість членів. Крім того, частина з них належала до малозабезпечених верств населення.

Зарплату проповідникам нараховували з центру на підставі надісланих ними звітів, які іноді візувалися керівниками тих громад, у яких здійснювалися біблійні бесіди. Розміри виплат працівникам Російського уніону залежали від інтенсивності праці і від кваліфікації. У 1912 році церква адвентистів утримувала 58 робітників, із яких біблійні працівники одержували 9 — 10 крб. на тиждень, роз'їзні проповідники — близько 13 крб., а старші проповідники — 20 — 25 крб. Для порівняння, проповідники євангельських християн, що кількісно значно переважали адвентистів, за 8 місяців місіонерської роботи отримували 600 — 800 крб., що було не набагато більше від показників адвентистів [12].

Останні також ураховували місце проживання (село чи місто) і сімейний стан своїх місіонерів. Витрати на роз'їзди проповідникам компенсувалися окремо. Для прикладу наведемо грошові виплати проповіднику з Дзензелівської громади адвентистів Д. Цибульському. В 1914 році за біблійну роботу він отримав із Риги 151 крб. 15 коп. У 1915 році за більш активне «пояснення братам Біблії і Євангелія» (тобто за біблійну діяльність) йому заплатили 434 крб. 27 коп., із яких зарплата за 52 тижні становила 416 крб. (по 8 крб. за кожний), дорожні витрати — 11 крб. 23 коп., наймання приміщення й оголошення про зібрання — 45 коп., інші витрати [13]. Як бачимо, у 1915 році, під час війни, у зв'язку зі скороченням надходжень коштів до загальної каси, тижневі виплати працівникам були дещо зменшені, а надалі вони отримували тільки половину свого заробітку.

У пресвітерів громад постійних і чітко встановлених зарплат не було. Виплати їм залежали від кількості членів громади, а також наявності чи відсутності основного заробітку. Так, Г. Тец, пресвітер громади адвентистів Євпаторії, особа літнього віку (64 роки), існував на допомогу в розмірі 50 крб. на місяць. Утім, сім'ї Г. Теца навряд чи вистачало б наданих йому коштів, якщо б не заробіток дочки, яка працювала швачкою за 50 крб. на місяць [14].

Пресвітери громад з більшою кількістю віруючих отримували дещо

більшу грошову допомогу. Напевно, на її розмір впливала й сума пожертвувань, зібраних членами общини і направлених у центр уніону. Скажімо, у 1916 році голова кількісно значної Московської організації адвентистів І. Львов (36 років), який згодом плідно працював і на Україні, одержував грошову допомогу в розмірі 100 крб. Разом з тим, це було не єдине джерело доходу в його сім'ї, що існувала також на кошти дружини, котра володіла в Петрограді невеличкою нерухомістю [15].

Звернемо увагу на ще один бік фінансових надходжень евангелістів — закордонну допомогу. Свідчень надання підтримки Російському уніону адвентистів іноземними адвентистами є чимало. Як правило, кошти надходили на покриття дефіциту бюджету організації. Скажімо, зі звіту за 1909 рік дізнаємося, що доходи церкви адвентистів становили 30082 крб. 60 коп., а витрати — 43357 крб. 50 коп. Різницю в більше ніж 13000 крб. керівництво адвентистів планувало переkritи допомогою з-за кордону [16].

Нерідко іноземні кошти мали цільове призначення. Так, на облаштування семінарії адвентистів у Росії англійські брати асигнували 10000 крб. Надходили гроші й окремим віруючим, переважно наставникам громад. Наприклад, у 1908 році матеріальну допомогу отримали 32 особи, з яких тільки один був з українських територій, а саме: з Києва — А. Гранберг. Розміри допомоги коливалися від 5 до 40 крб. Лише кілька сум перевищували названі межі, при цьому київський адвентист отримав найбільше — 100 крб. [17]. Очевидно, така «винятковість» була пов'язана з тим, що ці кошти призначалися для розподілу в усьому українському або київському регіоні. Маємо й інші свідчення адресної закордонної допомоги окремим віруючим адвентистам. Усі вони були керівниками громад або проповідниками, що також, на наш погляд, підтверджує спрямованість коштів на загальні потреби їхніх організацій.

Звернемо увагу ще на один факт, пов'язаний з іноземною допомогою. З перелічених вище адвентистів, яким вона призначалася, усі були німцями, тобто етнічна належність у церковній ієрархії та розподілі матеріальних благ ще продовжувала відігравати певну роль у перші роки після легалізації у 1906 році діяльності адвентистів, хоча на той час поряд із суто німецькими громадами діяло уже чимало російських. Правда, кошти могли надсилатися винятково на ім'я німців ще й тому, що переважно вони на той час залишалися на чолі руху адвентистів у Російській державі, а тому і займалися розподілом фінансів.

Слід зауважити на тому, що значення закордонної допомоги не варто перебільшувати, оскільки більшість ужиткових коштів Російського уніону адвентистів мала місцеве походження. З початком Першої світової війни іноземна допомога адвентистам фактично не надходила. Факт її наявності міг свідчити про співпрацю з ворогуючою стороною керівників громад, а за умов діючої війни з Німеччиною, влада постійно звинувачувала їх в антипатріотизмі та державній зраді.

Проте навіть після згорання іноземних надходжень українські адвентисти знаходили власні кошти для благодійної діяльності. Прикладом цього була організація в роки війни лазаретів для поранених. Однак, убачаючи в цьому одну з можливостей навернення солдат у «сектантське» віровчення, влада закрила їх.

Благодійність у адвентистів була важливою складовою місіонерської діяльності, оскільки мала й достатньо прагматичну мету — залучення до своїх лав нових членів. До протестантів з найбільшим бажанням приєднувалася біднота, яку вабило зростання матеріального благоустрою послідовників

«нової віри». Крім того, ті, хто вступали до громади, були впевнені в підтримці одновірців у випадку якогось лиха. Особливо яскраво сила сектантської взаємодопомоги проявлялася вже в 90-ті роки XIX століття, коли розпочався етап утисків проти «штунди», а найбільш активні з них висилалися на Кавказ. Зібрані кошти передавали на заслання, що часто рятувало вигнанців від голодної смерті [1, с.108-109].

Поширеною практикою в діяльності громад адвентистів та інших євангелістів було надання допомоги продуктами як своїм членам, котрі мали в цьому потребу, так й іншим односельцям, а це додавало місцевим адвентистам авторитету серед жителів села і міста. Наприклад, адвентисти Дзензелівки збирали хліб для сімей солдат, які перебували в запасних військових частинах, а також для вдів та сиріт. Поширеною ставала й практика фінансування поховань померлих родичів одновірців. Зокрема, пресвітер Д. Цибульський допоміг у грудні 1912 року брату по вірі П. Балицькому поховати його тещу за обрядом адвентистів. При цьому останній склав заяву про те, що він не має претензій до членів громади щодо способу такого поховання. Такі заяви від рідних померлих були необхідними на випадок, якщо місцеві поліцаї звинуватять керівників організації в недотриманні правил поховань для іновірців, адже адвентисти мали право ховати своїх померлих за власним обрядом тільки на спеціально відведених для цього цвинтарях. Під останні ж влада землі, як правило, не давала. Тому залишалися тільки загальні православні цвинтарі. Втім, не тільки відсутність окремих кладовищ спонукала адвентистів ховати своїх віруючих поряд із православними. Це зумовлювалося також і нестаточним розривом їхньої свідомості з колишньою традиційною вірою, а також бажаною близькістю до могил раніше померлих родичів.

Грошових інвестицій потребувало й внутрішньорелігійне життя громади, яке дедалі більше набувало чіткої регламентації. Так, кошти були необхідні для забезпечення роботи суботніх шкіл, зокрема для закупівлі необхідної релігійної літератури, котра коштувала недешево, та й доставка її була нелегкою і водночас небезпечною справою. Були в пресвітерів громади і непередбачувані витрати. Так, як свідчив Н. Дишлюк, він давав частину грошей уряднику, зокрема — 2 крб. 80 коп. Що це було — хабар або, можливо, якийсь місцевий податок — не відомо. Мабуть, перше, оскільки громада офіційно не була зареєстрована, але, хоча і з обмеженнями, все ж діяла, і її керівники перебували на волі.

Отже, до джерел надходження коштів для організації адвентистів можна віднести передусім «десятину», яка лише умовно мала названі розміри і була добровільним пожертвуванням віруючих. Крім того, діяв щотижневий збір, кошти, зібрані під час занять суботньої школи та на засіданнях юнацьких гуртків. Гроші також жертвувалися при переломленні хліба, що здійснювалося чотири рази на рік. Існували й спеціальні разові збори на якийсь захід чи подію.

Фактів примусу в зборі пожертвувань або чіткої квоти ми на знайшли. Однак варто зазначити, що були певні проблеми з небажанням окремих громад здавати зібрані гроші до Російського уніону адвентистів сьомого дня, оскільки при зарахуванні новоприбулих організацій до його складу керівництво висувало обов'язкову вимогу — надсилання коштів до центру.

Стабільності в пожертвуваннях не було, і їх розміри залежали від рівня матеріального статку віруючих, їх кількості в громадах, політичної ситуації в державі, а також добросовісності членів. Переважна більшість адвентистів дотримувалася церковних канонів та сприяла матеріальному благополуччю

свої організації, оскільки середній розмір десятини, внесеної адвентистами імперії у спокійні й благополучні роки розвитку, за нашими підрахунками, становив більше від десятої частини середнього заробітку.

Адвентисти отримували грошову допомогу із-за кордону. Вона мала щонайменше два різновиди. Частина її покривала дефіцит бюджету уніону адвентистів, решта мала цільове призначення. Гроші надходили керівникам організацій, а тоді розподілялися за потребами громад. Крім того, кошти були і від діяльності господарських товариств, однак вони були незначними.

Перерозподілом коштів займалася рада Російського уніону. Зокрема, покривалися витрати на утримання пресвітерів, для оплати праці проповідників, які, у зв'язку з особливостями своєї діяльності, не могли мати постійної роботи. Решта витрат була пов'язана з оплатою можливих міграцій членів громад, з листуванням з центральним керівництвом та братами по вірі, з купівлею релігійної літератури та інвентарю, необхідного для молитовної практики, для забезпечення роботи суботніх шкіл. Не забували адвентисти й про своїх малозабезпечених віруючих, яким надавалася матеріальна допомога. Крім того, частина коштів надходила на утримання центрального апарату, що координував діяльність усіх складових уніону.

Примітки

1. Безносова О.В. Позднее протестантское сектантство Юга Украины (1850-1905): дис. ... кандидата ист. н.: 07.00.01 / Оксана Владимировна Безносова. — Днепропетровск, 1997. — 257 с.
2. Лебсак Г.И. Великое Адвентистское Движение и Адвентисты Седьмого Дня в России / Генрих Иванович Лебсак. — Ростов-на-Дону: Издание Церкви АСД, 2006. — 352 с., с илл.
3. Парасей А.Ф., Жукалюк Н.А. Бедная, бросаемая бурей... / Исторические очерки к 110-летию юбилею Церкви адвентистов седьмого дня в Украине / Александр Федорович Парасей, Николай Арсентьевич Жукалюк. — К.: Джерело життя, 1997. — 340 с.
4. Центральний державний історичний архів України (далі ЦДІА України). — Ф.313. — Оп.2. — Спр.3125. — Арк.66.
5. Джулай В. Дом на камне / Василий Джулай. — К.: Джерело життя, 2003. — 192 с.
6. ЦДІА України. — Ф.274. — Оп.1. — Спр.3590. — Арк.74зв.
7. Там само. — Арк.74.
8. ЦДІА України. — Ф.274. — Оп.1. — Спр.3590. — Арк.74зв.
9. Там само. — Арк.49.
10. Там само. — Арк.85.
11. Там само. — Ф.419. — Оп.1. — Спр.6864. — Арк.3зв.
12. Державний архів в Автономній республіці Крим (далі ДА АРК). — Ф.118. — Оп.1. — Спр.2384. — Арк.4.
13. ЦДІА України. — Ф.274. — Оп.1. — Спр.3590. — Арк.41, 46зв. — 48.
14. ДА АРК. — Ф.27. — Оп.1. — Спр.13177. — Арк.81.
15. Архів Євро-Азійського відділення Генеральної Конференції Церкви адвентистів сьомого дня (м. Москва). — Спр.2. — Арк.140 — 141.
16. Там само. — Спр.1. — Арк.291.
17. Там само. — Арк.98.

Р.А. Ситарчук

МАТЕРИАЛЬНОЕ СОСТОЯНИЕ АДВЕНТИСТОВ В ПЕРИОД ИХ ВОЗНИКНОВЕНИЯ В УКРАИНЕ

В статье исследуется материальное обеспечение адвентистов седьмого дня в украинских землях в составе Российской империи в период формирования их организации, которое явилось одним из определяющих факторов во внутренней конфессиональной деятельности церкви.

Ключевые слова: адвентизм, организационная деятельность, средства, украинские земли.

ADVENTISTS' MATERIAL STATE AT THE BEGINNING OF THEIR FOUNDATION IN UKRAINE

In the article told about financial practice of Adventists of seventh day in Ukrainian earths in composition the Russian empire in the period of forming of their organization. It was one of determinatives in internal confession activity of church.

Keywords: activity, Adventism, means, organization, Ukrainians territories.

Надійшла до редакції 29 квітня 2010 року

УДК 322.2:279.14:2–78(477)»19»

Н.О. Воронянська

**РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКИХ ВЛАДНИХ СТРУКТУР
У ПОСТСТАЛІНСЬКУ ЕПОХУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ
ОБ'ЄДНАННЯ ЦЕРКВИ АДВЕНТИСТІВ СЬОМОГО ДНЯ В УКРАЇНІ**

У статті розглядається вплив радянських органів влади на об'єднання Церкви Адвентистів сьомого дня в другій половині 70-их — на початку 80-их років ХХ століття. Аналізується еволюція державно-церковних відносин у зазначений період.

Ключові слова: Адвентисти сьомого дня, громади, конфесія, протестантизм, розкол, церква.

Останнім часом на конфесійній карті України утвердилися потужні, з високою динамікою розвитку протестантські конфесії, що нараховують десятки тисяч віруючих. Одна з них — Церква християн Адвентистів сьомого дня, релігійна конфесія, що функціонує на теренах України вже більше, ніж століття, має численних прихильників і посідає визначне місце в системі міжцерковних взаємин. Основна частина історії адвентизму в Україні припала на час існування радянської держави, що зумовило нерівномірність розвитку конфесії, кризові й досить суперечливі явища в процесі її еволюції. Визначальним у розвитку новітньої історії адвентизму став період середини 70-их — початку 80-их років ХХ століття. Адже саме тоді були закладені основи формування структури адвентизму сучасного типу, здійснено перші вдалі кроки в напрямі об'єднання Церкви, формується генерація майбутніх керівників, закладається мережа сучасних інституцій.

Починаючи з 1960 року Церква Адвентистів сьомого дня в Радянському Союзі існувала без єдиного керівного центру — Всесоюзної Ради (далі — ВР АСД) та республіканських керівних осередків. В Україні ситуація мала більш складний характер, унаслідок існування тут декількох нелегальних керівних центрів. Фактично в середині Церкви існував розкол, основні течії якого очолювали О.Ф. Парасей і П.А. Мацанов. Середина 70-их років ХХ століття ознаменувалася подіями, які започаткували важкий і суперечливий процес об'єднання ворогуючих сторін АСД. Примирення не було б можливе без наполегливої праці адвентистських лідерів, допомоги закордонного центру адвентистів — Генеральної Конференції, бажання віруючих тощо. Однак визначальну роль у цьому процесі відіграли зміни в релігійній політиці влади.

У період брежнєвського двадцятиліття, як зазначає В. Єленський, неможливість подальшого тоталітарного придушення релігійної активності для центрального партійного й державного апарату ставала дедалі більш очевидною. Але він був не здатний і проартикулювати нову політичну лінію в цій сфері, яка виявилася хоча б скільки-небудь прийнятною та, головне, сумісною з пропагованими впродовж десятиліть ленінсько-сталінськими

постулатами боротьби з релігією» [1, с. 118-120]. Не змінюючи основного ідеологічного курсу щодо побудови атеїстичної держави, у 70-их роках ХХ століття держава змінила тактику боротьби з релігією. Чим далі популярнішими ставали заходи щодо зняття з реєстрації релігійних громад та їх культових приміщень, закриття духовних семінарій та монастирів, знищення святих місць, постійний контроль за діяльністю церковних організацій. Така діяльність владних структур поступово пригнічувала релігійну активність переважної більшості населення, проте, не завжди мала успіх у середовищі протестантизму. Зокрема, в той час, коли закриття монастирів і знищення святих місць мали відчутний вплив на зниження релігійності православних віруючих, по відношенню до протестантів ці дії не могли бути застосовані, адже, як відомо, протестантизм не містить у своїй структурі зазначених інституцій. Суттєвою проблемою для православ'я стали й закриття духовних семінарій та обмеження кількості семінаристів у ще діючих. Така політика викликала скорочення кадрів церковнослужителів, що неминуче призводило до закриття церковних громад, у яких не було священників. Натомість освітні заклади протестантів завжди виконували лише освітню функцію і через практику загального священства ніколи не виступали джерелом поповнення кадрів пресвітерів та проповідників. Тож політика закриття існуючих і заборони створення нових духовних закладів освіти не мала безпосереднього впливу на кількість пресвітерів та проповідників.

Окрім цього, сама сутність протестантизму, його ліберальність і гнучкість щодо оточуючих змін, простота у внутрішній організації церковно-конфесійного життя надавали йому стійкості та ставили у більш вигідні умови, ніж, наприклад, православ'я, хоча тиск на протестантські громади був не меншим, а часто й більшим за тиск на православну церкву. Різний вплив мала також поява у житті радянських громадян нової системи обрядовості. В той час, як пропаганда нових радянських звичаїв і обрядів перетворювала православну релігійну обрядовість у несучасну та архаїчну, протестантські конфесії створювали вокальні й інструментальні ансамблі різних напрямів, розповсюджували проповіді, записані на аудіокасетах, чим урізноманітнювали богослужіння і привертали увагу й інтерес власних прихожан та іновірців.

Щодо протестантських конфесій, вочевидь, необхідно було застосовувати зовсім іншу політику, яка вимагала більш „тонкого» підходу, а також досконалого знання їх теології та процесів внутрішнього розвитку. Зокрема, у звіті ЦК КПУ за 1961 рік Уповноважений Ради у справах релігійних культів при РМ УРСР К. Полонник зазначав: „Сектантські об'єднання міцні своїми керівниками. Наш досвід показує, що організаційний розпад і відхід віруючих починається й відбувається лише в тих об'єднаннях, на чолі яких не стоять енергійні пресвітери, красномовні проповідники. Ось чому на Україні, поряд із розширенням антирелігійної роботи серед віруючих, посиленням контролю за діяльністю сектантських об'єднань та їх духовенства, велика увага приділяється зниженню якості інституту пресвітерів і проповідників зареєстрованих общин. [...] Місцеві органи та Уповноважені Ради вже в цьому році відхилили не мало спроб сектантських керівників замінити в общинах престарілих, малоосвічених і неосвічених членів виконорганів підготованою молоддю, що володіє організаторськими якостями та красномовством» [2]. На таких методах наголошував і Голова Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР А. Пузін: „Переглянуто і в багатьох сектантських громадах знижено якість проповідницького складу. Гарних організаторів, красномовців замінили, і продовжуємо замінювати на менш підготованих» [3].

Така політика мала негативний вплив на розвиток протестантських церков, у тому числі й на Церкву Адвентистів сьомого дня. Її наслідком стало зняття з реєстрації ВР АСД, а також подальша ліквідація духовного центру в Україні, відміна посад старшого пресвітера республіки та Чернівецької області, у якій була зосереджена найбільша кількість прихильників адвентизму, адже вважалося, що позбавлення общин АСД організованого керівництва прискорить їх затухання [4]. Такий підхід, звичайно, мав вплив на внутрішньоконфесійне життя адвентистів. Довгий час серед загальної кількості служителів культу не було жодного представника з вищою освітою, більшість проповідників були людьми похилого віку. Низька грамотність керівників не могла вплинути на поглиблення розколу та загальну ситуацію в житті релігійних громад, адже часто замість здорового глузду в їх діях переважали особисті амбіції, небажання знайти компроміс.

З-поміж інших протестантських конфесій адвентисти вирізнялися тим, що пильніше дбали про молоде покоління. Вони постійно проводили нелегальні молодіжні навчання, орієнтували батьків на сім'ю, як домашню церкву. В своєму звіті за 1960 рік Уповноважений Ради у справах релігійних культур при РМ УРСР К. Полонник зазначає, що на відміну від ЄХБ, ця конфесія енергійно просуває до керівництва молоді кадри. „Секта — не велика, але турбот спричинює чимало» [5]. Про це свідчить і статистика: якщо у ЄХБ відсоток молоді до 39 років серед пресвітерів у 1960 році становив 4,2 відсотки, то в АСД — 37,6 відсотка [6, с. 125-126].

Щоб розхитати інститут проповідників, влада вживає й інші заходи. За допомогою нового Положення ВР ЄХБ, яке було взято за приклад і для інших протестантських об'єднань, кількість проповідників у общинах з 6-8 чоловік була обмежена до трьох, кількість молитовних зібрань з 6-8 на тиждень — до двох. З метою подальшого послаблення інституту сектантських керівників той же К. Полонник пропонував залучити економічні важелі боротьби: розглянути питання про статус проповідників з тим, щоб вони поруч із пресвітерами вважалися служителами культу і відповідно підлягали оподаткуванню; переглянути законодавство про надання релігійним об'єднанням культових приміщень у безоплатне користування [7]. Церковнослужителі також відсторонювалися від фінансово-господарської діяльності общин. Зазначені методи були розраховані на перспективу й поступово пригнічували активність релігійного життя протестантів. Однак такий підхід вимагав досконалого знання внутрішньоконфесійних процесів, розгалуженої агентурної сітки. Натомість партійне керівництво постійно відчувало брак кваліфікованих, досвідчених кадрів, робота уповноважених Ради на місцях часто не відповідала ідеологічному курсу керівного центру.

Існували й інші складнощі. Впродовж 50-их років ХХ століття основним показником успішної діяльності адміністрації були статистичні дані, які мусили невпинно свідчити про поступове зменшення мережі релігійних спільнот. Тож, основним критерієм професіоналізму уповноважених стала їх робота зі зняття з реєстрації релігійних громад. Партія вимагала рішучих та ініціативних дій проти церкви, Рада розглядала різноманітні „конструктивні пропозиції», які б допомогли скоротити і зменшити релігійну мережу [6, с. 116-117]. Як зазначає дослідник Ю. Вільховий: „Усі намагалися швидше виконати постанови ЦК та уряду й першими відзвітувати. Деякі громади знімали з реєстрації по декілька разів різними інстанціями» [6, с. 127]. Фанатично налаштовані працівники партапарату нижчої ланки часто діяли, використовуючи старі методи: безапеляційно негативне ставлення до релігійних об'єднань, зняття з реєстрації культових приміщень та релігійних

громад без законних підстав, необґрунтована відмова або безпідставне затягування реєстрації нових релігійних об'єднань. Найяскравіше ця тенденція спостерігалася в Україні, де „склалася традиція більш непримиренного ставлення до національних і релігійних рухів, культурних новацій, вільнодумства інтелігенції, аніж навіть того вимагали у Москві» [1, с. 121]. У своїх щорічних звітах уповноважені Ради з гордістю зазначали зменшення показників релігійності населення. Зокрема, вказувалося, що впродовж 1959-1961 років мережа Церкви Адвентистів сьомого дня скоротилася на 20 відсотків [8]. Відповідальний працівник РСРК при РМ СРСР Є.В. Чернецтв говорив: „...тиск влади на православну церкву й на протестантські конфесії був, по суті, однаковим, тільки вівся він різними методами. Православні храми закривали адміністративним шляхом, а в протестантській общині провокувався розкол, у результаті якого виникали общини, що діяли нелегально... Це влаштовувало і місцеву, і центральну владу, адже покращувало звітність, реальне ж становище справ у розрахунок не приймалося. Був ще й такий метод: замість реєстрації общин, що знову виникали, їх оформлювали як філії. Таким чином досягалася не лише „стабілізація» сітки релігійних організацій, але її „скорочення» [9, с. 21].

Однак згодом державна влада була змушена поступово переходити до лібералізації законодавства, міжнародної інтеграції. Відповідно боротьбу з релігійністю населення переносять у напрямі „заходів виховного характеру». Вже 1960 року А. Пузін наголошував, що в основі боротьби за суворе дотримання законодавства повинно бути не посилення заходів покарання, а широке застосування заходів запобіжно-профілактичного характеру [10]. Адміністративні методи, не підкріплені копіткою роз'яснювально-виховною роботою, належного ефекту не приносили.

1962 року Раду в справах релігійних культів при РМ УРСР очолив К. Литвин, який одразу переглянув методичку антирелігійної боротьби. Звітуючи того ж року перед ЦК КПУ, він зазначив, що аналіз звітних даних та зіставлення їх з минулим роком показує, що скорочення мережі релігійних культів відбувалося в основному за рахунок зареєстрованих общин і зовсім не торкнулося незареєстрованих груп, кількість яких у звітному році зростає. [...] Як установила вибіркова перевірка, не всі зняті з реєстрації общини дійсно розпалися й припинили свою діяльність, а віруючі цих общин відійшли від релігії [11]. Не зважаючи на вимоги закону, зняті з реєстрації пресвітери і проповідники залишалися в тих же общинах і впливали на їх керівництво та віруючих. Так, в общині АСД села П'ятигірка Житомирської області був знятий з реєстрації дуже активний та авторитетний пресвітер. Замість нього община обрала, на думку Уповноваженого Ради, малограмотного, недосвідченого та слухняного одновірця. Як потім виявилось, знятий з реєстрації пресвітер фактично керував общиною, виступаючи з проповідями, виконуючи обряди хлібоприлоблення та водного хрещення, і займався релігійною пропагандою за межами молитовного будинку [12].

Усупереч статистиці, яка свідчила про невпинне зменшення кількості релігійних громад, у республіці не було такої області, де б зовсім спинилося поповнення релігійних об'єднань. Скорочення релігійних общин не тільки не зменшувало, а в низці областей збільшувало кількість віруючих. У 1989 році Уповноважений Ради в Чернівецькій області П. Подольський підсумував: „Там, де віруючих із року в рік „утискували», зростання сект призупинялося лише зовні й ненадовго» [13, с. 44]. До того ж такі адміністративні заходи сприяли зростанню сектантського підпілля, адже основний удар влади спрямовувався на легально діючі общини. Це ставило заборонені громади в

більш вигідне становище і створювало позитивні умови для їх активної діяльності. Що ж до легально діючих громад АСД, то в боротьбі їх лідерів за першість вони чим далі більше активізували свою діяльність, у тому числі й незаконну, з точки зору радянського керівництва.

Аналіз архівних матеріалів дозволяє зробити висновок, що розкол у адвентизмі ніколи не входив у плани державного керівництва. Більше того, він був абсолютно не бажаним, адже міг призвести і, зрештою, призвів до таких наслідків, як пожвавлення нелегального релігійного життя, активізація діяльності адвентистів-реформістів. Уже 1964 року К. Литвин звертає увагу на доцільність обрання у республіці та областях з найбільшою кількістю релігійних общин старших пресвітерів, через яких буде можливо мати уявлення про внутрішнє життя й процеси, що відбуваються в релігійних общинах [14]. Знімаючи з реєстрації ВР АСД влада сподівалася на поступове згасання обезголовленої конфесії. Натомість збільшилася кількість порушень законодавства про релігійні культу, посилилася незаконна діяльність. Дослідник В. Пашенко зазначає, що хрущовська кампанія загнала релігійне життя багатьох конфесій у підпілля, що було для кремлівської верхівки небезпечніше, ніж відкрита релігійність [15, с. 100].

У наступний період, коли „лозунг комуністичного будівництва залишався, але комунізм відсунули в неокреслене майбутнє» [16, с. 249], цілковите знищення релігії також відклали на потім. Першочерговою стала вимога від релігійних громад законослухняності. Для цього необхідно було легалізувати багаточисленні підпільні общини, адже факт реєстрації означав, що релігійне об'єднання бере на себе зобов'язання з дотримання законодавства [17, с. 110].

Наслідком нових орієнтирів у антирелігійній боротьбі стала постанова ЦК КПУ від 9.10.1973 року „Про посилення боротьби з сектантським підпіллям». Її виконання дозволило виявити громади віруючих різних релігійних напрямів, зареєструвати, а значить — узяти під контроль частину нелегальних релігійних формувань. Реалізація постанови викликала цікаву тенденцію: у той час, як кількість зареєстрованих протестантських громад почала невпинно зростати, з іще більшою швидкістю продовжувала зменшуватися кількість громад РПЦ, про що свідчать звітні дані за 1975-1977 роки, наведені у таблиці (табл. 1) [18].

	Знято з реєстрації			Зареєстровано			Відмовлено в реєстрації			Разом		
	1975 р.	1976 р.	1977 р.	1975 р.	1976 р.	1977 р.	1975 р.	1976 р.	1977 р.	Знято з реєстрації	Зареєстровано	Відмов. у реєстрац.
РПЦ	22	31	47	-	-	-		1		100	-	1
ЄХБ	4	3	4	18	16	12	1		2	11	46	3
АСД	-	1	-	5	5	6				1	16	-
ХВС та ХЄВ	-	-	-	8	10	12			1	-	30	1
РКЦ	1		-	1		3	1			1	4	1
Старо-обрядці	1									1	-	-
Християни в дусі апостольському						1	1			-	1	1

Можемо стверджувати, що передумови посилення активності протестантських громад у 90-их роках ХХ століття були закладені ще в 70-их роках того ж століття політикою боротьби з сектантським підпіллям

радянської держави. У 1988 році цю тезу підтвердив Голова Ради у справах релігій при РМ СРСР К. Харчев, коли під час виступу на зустрічі з викладачами Вищої партійної школи при ЦК КПРС зазначив: „Раніше ми душили РПЦ і не стримували сектантів, оскільки боялися, що вони підуть у підпілля й ми остаточно втратимо над ними контроль» [15, с. 395].

Попри очікування, викриття та реєстрація підпільних сектантських громад проходили незадовільно, низькими темпами. Гальмували процес усе ті ж партійні працівники нижчих (районних, місцевих) ланок, які ніяк не розуміли політичної та ідеологічної значимості ліквідації сектантського підпілля. Бажання протестантських громад отримати реєстрацію часто наштовхувалося на відкрито вороже ставлення адміністрації. Всупереч указівкам зверху, деякі місцеві посадовці вимагали повної заборони діяльності всіх сект, у той час як ідеологія компартії була направлена на заходи виховного характеру. Іноді виконками місцевих рад обмежувалися виявленням діючих об'єднань, а заходи для їх реєстрації або припинення діяльності не застосовували.

Владні структури наголошували на тому, що різнобічно не вивчаються принципи зростання активності громад АСД, особливо Вінницької, Закарпатської, Житомирської, Одеської, Чернівецької областей. Зазвичай констатується протизаконна діяльність емісарів та прибічників так званого „мацанівського угруповання», але не вживаються заходи для припинення їх діяльності. Про незадовільні темпи роботи свідчить і той факт, що впродовж 1973-1974 років у цілому по Україні загальна кількість громад АСД залишалася майже незмінною, а кількість віруючих зросла з 9685 до 10850 осіб. Чисельність членів незареєстрованих груп Волинської області збільшилася з 20 до 240 осіб, Донецької — зі 100 до 150 осіб, Івано-Франківської — з 81 до 103 осіб, Рівненської — зі 110 до 150 осіб, Херсонської — з 50 до 65 осіб, Хмельницької — з 67 до 81 осіб тощо [19]. Ця тенденція зберігалася постійно. Так, і в 1986 році М. Колесник зазначав, що Рада у справах релігій виявилася не на висоті, оскільки її працівники багато чого не знають і не враховують у повсякденній діяльності, слабо обґрунтовують оцінки сучасного й прогнози на майбутнє [20, с. 43]. Непрофесійність та безвідповідальність партійних працівників у 70-их роках ХХ століття стала майже тотальним явищем і зачепила не лише сферу ідеології. Зокрема, у Постанові РМ УРСР за № 217 від 30.04.74 року „Про стан державної дисципліни, організації виконання директив партії та Уряду в міністерствах, відомствах УРСР і обласних (міських) виконкомів» зазначалося: „Ряд міністерств, відомств УРСР і обласних (міських) виконкомів слабо організують роботу по своєчасному й повному виконанню встановлених Урядом завдань, недостатньо займаються підвищенням ефективності й роботи центрального апарату, головних управлінь і об'єднань» [21].

Вочевидь, саме завдяки недбалому ставленню працівників Ради, релігійним громадам різних спрямувань удавалося таємно здійснювати протизаконну діяльність: завозити нелегальну літературу, здійснювати релігійні обряди поза межами молитовних будинків, проводити біблійні бесіди, вести місіонерську роботу, яка постійно маскувалася під виглядом святкових зустрічей та нарад. При порівнянні адвентистської літератури і доповідей працівників обласних відділів Ради виявляється, що в середині 70-их років ХХ століття значна частина таких порушень дійсно мала місце, але уповноважені Ради обмежувалися лише припущеннями, однак не здійснювали заходів для викриття та припинення забороненої діяльності релігійних громад і їх керівників.

З часом змінювалася й реакція владних органів на порушення релігійними об'єднаннями законодавства про релігійні культу. Її еволюцію цікаво спостерігати на прикладі наступних подій. 1958 року в Полтаві існувала одна община АСД, молитовні збори якої впродовж 1951-1958 років проходили в орендованому будинку, власником якого був громадянин І.Г. Міняйло. У жовтні 1958 року з невідомих причин власник будинку запропонував розірвати угоду, тож община втратила можливість проводити молитовні збори. Щоб урятувати становище, віруючі за кошти громади купили будівлю під молитовний будинок, зареєстрували його на ім'я підставної особи та потім уклали з нею договір оренди. На перший погляд порушення законодавства не відбулося, адже теоретично община не була власником орендованого приміщення, однак цей маневр не залишився без уваги влади. Було порушено кримінальну справу. В результаті будинок вилучили в юридичного власника й передали до муніципального фонду міської ради. Після цієї події община АСД упродовж шести місяців не могла проводити молитовні зібрання, що стало приводом для зняття її з реєстрації як такої, що не функціонує [22]. Безперечно, в цій ситуації влада поводи́ла себе рішуче та безкомпромісно.

Подібний інцидент повторився 1980 року в Чернівецькій області. Кіцманський райвиконком дозволив общині АСД села Верхні Станівці здійснити капітальний ремонт молитовного будинку, зокрема частково замінити фундамент, стіни та підлогу. Однак віруючі замість ремонту 5 жовтня звели по зовнішньому периметру молитовного будинку новий фундамент. Перешкодити подальшому будівництву намагалися голова сільської ради, начальник райвідділу міліції та районний архітектор, але їх дії не мали успіху. 12 жовтня віруючі за один день повністю виклали стіни будинку й поставили віконні рами. Цього разу спинити будівництво намагалися начальник райвідділу міліції та начальник райвідділу КДБ, але знову безрезультатно. „Екстремісти, що розперезалися» в ніч на 14 жовтня розібрали стіни старого молитовного будинку, повністю очистили територію від будівельного сміття і перекрили дах нового будинку. Лише коли справа дійшла до обласного уповноваженого, молитовний будинок був знесений. Проте ці дії викликали протест з боку адвентистів, почали поширюватися заклики здавати паспорти, відмовлятися від радянського громадянства [23]. У цій ситуації вражає той факт, що вже на зламі 70-их — 80-их років місцеві органи самоврядування, міліції та навіть КДБ не могли спинити незаконного будівництва.

Ще один схожий випадок мав місце 1984 року в селі Скаківка Бердичівського району Житомирської області. Цього разу місцеві адвентисти, не поставивши до відома органи влади, почали перебудову молитовного будинку, орендованого в громадянки Лаврінчук, а саме: розібрали перегородку між молитовним приміщенням і прибудовою звели спільну цегляну стіну, підняли стіни, перебудували веранду, збільшивши при цьому її розміри, зробили загальну стелю. Якщо у двох попередніх прикладах будівництво все ж таки було припинено, то цього разу органи влади запропонували значно лояльніші заходи впливу: негайно припинити перебудову молитовного приміщення; отримати в господарки будинку письмову згоду на перебудову приміщення; надати до райвиконкому заяву на перебудову, план молитовного приміщення, план перебудови з перерахуванням будівельних робіт; отримати від райвиконкому офіційний дозвіл на проведення будівельних робіт з перебудови; одержані розпорядження довести до всіх членів громади. Старші пресвітери В. Пролінський, М. Зінюк, В. Стеценко та весь виконавчий орган общини

були запрошені до Житомирської ради у справах релігій, де після бесіди „усвідомили» протиправність своїх дій [24]. Як бачимо, тепер порушники не були покарані, більше того, влада погодилася з фактом порушення законодавства за умови, що громада оформить будівництво відповідно до всіх вимог радянської бюрократії.

Лібералізація засобів впливу на порушників законодавства помітна й у інших сферах діяльності адвентистів. Так, у 1977 році по релігійним об'єднанням АСД (УРСР, РРФСР, Молдовській, Латвійській, інших республіках) був неофіційно розповсюджений текст „Читань для молитовних днів на 1977 рік», виданий Генеральною Конференцією АСД (США). Раді у справах релігій при РМ СРСР були відомі навіть імена ймовірних поширювачів тексту — О. Парасей та М. Жукалюк. Однак, „ураховуючи факт, що вже здійснився», Рада дозволяє офіційне використання цих текстів, за умови виключення з них положень, що суперечать радянському законодавству про культури [25]. Зрозуміло, що автентичні примірники були збережені й підпільно поширювалися серед адвентистів, а ліберальна позиція Ради залишала надію порушникам на подальші поступки.

Указані випадки, крім пом'якшення державної політики щодо боротьби з релігією, свідчать також і про нову тактику адвентистів. За оперативною інформацією уповноваженого Ради, інцидент у Чернівецькій області був „випробуванням сил», причому не лише для адвентистів, але й для інших релігійних спільнот [26]. Загалом у діяльності Церкви АСД з кінця 70-их років ХХ століття з'являється тенденція до здійснення незначних порушень законодавства, щоб мати можливість спостерігати за реакцією з боку влади. Було зрозуміло, що в разі негативного ставлення до їх діяльності, максимум, що чекало на порушників, — заборона подальшої діяльності у цьому напрямі. Але частіше влада мирилася з фактом протиправних дій, що вже відбувся, й обмежувалася попередженням на наступний раз.

Таким чином, постсталінська релігійна політика, яка включала в себе заходи й щодо Церкви Адвентистів сьомого дня, із самого початку була запрограмована на невдачу. Діяльність партійного керівництва в умовах десталінізації, брежнєвської відлиги, міжнародної інтеграції була приречена на поступову втрату ініціативи в процесі взаємодії держави та релігійних спільнот. В умовах, коли силові методи боротьби з релігією застосовувати було неможливо, нові підходи не були достатньо продуманими і далекоглядними. Давалася взнаки й погана підготовка та поінформованість працівників партійно-адміністративного апарату. В другій половині 70-их — на початку 80-их років ця тенденція чітко простежується на прикладі протестантизму, чому сприяли інституційні особливості й догматичні відмінності цієї конфесії. Приклад розвитку Церкви АСД у зазначений час яскраво ілюструє поверховість нової релігійної політики Радянського Союзу, внаслідок чого часто виникали не прогнозовані ситуації.

Щоб контролювати події в середині нелегальних протестантських громад, влада змушена була оголосити боротьбу із сектантським підпіллям. Ця подія задовго до часів „перебудови» дала надію прихожанам на послаблення державою релігійного тиску, можливість передачі ініціативи до рук релігійних об'єднань.

Мусимо констатувати, що партійно-державне керівництво відіграло визначальну роль у пожвавленні життя пізньопротестантських громад. Тож, звертаючись до проблеми поліпшення умов існування та подальшого об'єднання Церкви АСД у 70 — 80-их роках ХХ століття, не слід забувати про чільне місце держави у цьому процесі.

Примітки

1. Єленський В.Є. Релігійно-суспільні зміни в процесі посткомуністичних трансформацій: Україна в центрально-східноєвропейському контексті: дис. на здобуття наук. ступ. д. філос. н.: 09.00.11 / В.Є. Єленський. — К., 2003. — 434 с.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5488. — Арк. 169-173.
3. Там само. — Спр. 5116. — Арк. 304.
4. Там само. — Спр. 5297. — Арк. 72.
5. Там само. — Арк. 69-71.
6. Вільховий Ю.В. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-их — 70-их років ХХ ст.): дис. на здобуття наук. ступ. к. і. н.: 09.00.11 / Ю.В. Вільховий. — Полтава, 2002. — 297 с.
7. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5488. — Арк. 187.
8. Там само. — Арк. 22.
9. Харазов В. Одиннадцятий дивизион / В. Харазов // Наука и религия. — 1991. — №2. — С. 21-22.
10. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5116. — Арк. 90.
11. Там само. — Спр. 5663. — Арк. 82.
12. Там само. — Арк. 87.
13. Храпов В. Конфлікт вокруг святой субботы / В. Храпов // Сельская молодежь. — 1989. — №3. — С. 40-45.
14. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 6007. — Арк. 100.
15. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. Ч. II / В. Пащенко. — Полтава: Полтава, 2001. — 736 с.
16. Котляр М. Шляхами віків: довідник з історії України / Котляр М., Кульчицький С. — К.: Україна, 1993. — 380 с.
17. Куроедов В. Религия и церковь в советском обществе / В. Куроедов. — М.: Политиздат, 1984. — 256 с. — (2-е изд., доп.).
18. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО України). — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 10-13, 31-34, 57-60.
19. Там само. — Спр. 1. — Арк. 47-54.
20. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі напередодні тисячоліття хрещення Русі / В. Пащенко // Історична пам'ять. — 2004. — Вип. 2. — С. 39-54.
21. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). — Ф. Р-4085. — Оп. 21. — Спр. 179. — Арк. 26.
22. ДАПО. — Оп. 15. — Спр. 8. — Арк. 78-101.
23. ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 131. — Арк. 146-149.
24. Там само. — Спр. 271. — Арк. 185-186.
25. Там само. — Спр. 54. — Арк. 31.
26. Там само. — Спр. 131. — Арк. 148.

Н.А. Воронянская

РЕЛИГИОЗНАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКИХ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СТРУКТУР В ПОСТСТАЛИНСКУЮ ЭПОХУ И ПЕРСПЕКТИВЫ ОБЪЕДИНЕНИЯ ЦЕРКВИ АДВЕНТИСТОВ СЕДЬМОГО ДНЯ В УКРАИНЕ

В статье рассматривается влияние советских органов власти на объединения Церкви Адвентистов седьмого дня во второй половине 70-х — начале 80-х годов ХХ в. Анализируется эволюция государственно-церковных отношений в донный период.

Ключевые слова: Адвентисты седьмого дня, конфессия, общины, протестантизм, раскол, церковь.

Н.А. Voronyanskaya

RELIGIOUS POLICY OF SOVIET STATE STRUCTURES IN THE POST-STALIN EPOCH AND PROSPECTS OF UNIFICATION OF CHURCH OF ADVENTISTS OF THE SEVENTH DAY IN UKRAINE

In the article the influence of soviet organs of power on the unification of Church of Adventist of seventh day in the second half of 70th — at the beginning 80th years of XXth century. Is analyzed evolution of state-church relations in a noted period.

Keywords: Adventists of the seventh day, church, confession, dissidence, Protestantism, societies.

Надійшла до редакції 10 березня 2010 року

УДК 165.742(092)(450):304»715»

Б.В. Год

ФЛОРЕНТІЙСЬКИЙ ПРОПОВІДНИК ДЖИРОЛАМО САВОНАРОЛА І ГУМАНІСТИЧНИЙ РУХ У ЄВРОПІ XV-XVI СТОЛІТЬ

У статті обговорюється феномен Савонарола в контексті соціально-політичних і культурологічних змін епохи європейського Відродження. Розглядаються його ідеї щодо вдосконалення тогочасної дійсності. Підкреслюється взаємовплив гуманістичної та реформаційної традицій на межі XV-XVI століть.

Ключові слова: гуманізм, гуманістична традиція, Джироламо Савонарола, Європа, релігія, Ренесанс, Реформація, християнські цінності.

Джироламо Савонарола — одна з відомих постатей епохи європейського Відродження, але водночас найбільш спірна й неоднозначна. Серед біографів і дослідників мислителя поширені думки, що він був ворогом гуманістичної культури, релігійним фанатиком та предтечею Реформації. У той же час його називають ворогом тиранії й захисником знедолених. У зв'язку з цим дослідження поглядів і діяльності «флорентійського пророка» видається актуальним та необхідним для кращого розуміння складнощів і суперечностей ренесансної доби, взаємозв'язку й динаміки різнопланових процесів, що її наповнювали, ментальних особливостей людини того часу.

Мета статті — з'ясувати взаємовідносини Дж. Савонарола з гуманістичним рухом XV століття; встановити ренесансні ідеї, які були сприйняті й відкинуті проповідником; показати, як це позначилося на його діяльності; визначити місце Дж. Савонарола у розвитку реформаційного процесу в Європі. Це стало можливим завдяки нашим попередникам — італійцям П. Вілларі та М. Растреллі; німцям В. Кларку, К. Мейєру та Л. Ранке; росіянам Д. Бережкову, О. Волинському та І. Красновій.

Дж. Савонарола народився 21 вересня 1452 року в Феррарі у незаможній, але освіченій сім'ї (його дід був університетським викладачем і особистим лікарем герцога). Батьки Джироламо прагнули, щоб він став медиком, але юнак вирішив присвятити себе Богові. Савонарола 7 років провів у монастирі Св. Доменіка в Болоньї, мандрував і проповідував у Тоскані та Ломбардії, зрештою знайшов помешкання у Флоренції. Флорентійський період, особливо коли Савонарола очолював монастир Св. Марка (1494-1498 роки), був найбільш плідним та водночас трагічним етапом його життя.

Савонарола — глибоко релігійна людина. Головним джерелом освіти для нього були Біблія і твори Фоми Аквінського. Схильність до усамітнення, релігійної екзальтації характеризували його змолоду. Проте важко уявити, щоб оточуюча реальність зовсім не торкнулися юнака, а вона в той час була пронизана новими, ренесансними віяннями. Місто Феррара, де пройшло дитинство Савонарола, було столицею італійських герцогів д'Есте, які сприяли розвитку ренесансної культури. Так, нащадка правлячої династії, принца Ліонелло, виховував видатний гуманіст-педагог Гуаріно да Верона. Він же створив у Феррарі гуманістичну школу (одну з кращих у Європі) та заснував університет, де в усій повноті втілювалися принципи класичної

освіти. Школа Гуаріно користувалася величезною популярністю, куди «не лише з Ломбардії, але й із Угорщини, з усіх куточків світу посилали школярів навчатися наукам, моральності під керівництвом Гуаріно...» [15, с. 350]. Гуманіст був авторитетним знавцем античної літератури, філософських, історичних і природознавчих творів, перекладачем Плутарха, Авла Гелія, Цельса, Страбона, автором підручника з латини, вступу до вивчення грецької мови. У нього навчалися майбутні гуманісти — Ермолао Барбаро, Ян Панноній, учні з Далмації, Німеччини, Чехії, Польщі, Франції, Англії та інших міст Європи.

Гуманізм здійснив глибокий позитивний вплив як на двір д'Есте, так і на двори Гонзаги та Монтефельтро, інших італійських правителів. Тут виник осередок передової культури, процвітало меценатство, довгий час не велися війни (Феррару стали називати «землею миру»). Мали місце спроби здійснення прогресивних реформ. Феррара активно розбудовувалася, прикрашалася. Малий Джироламо міг часто спостерігати за різноманітними святковими заходами, що влаштовувалися правителями для народу.

Особливий вплив гуманістичні ідеї здійснили на італійських теологів і священників. На початку 60-их років XV століття Феррару відвідав папа Пій II, відомий гуманіст Енео Сильвіо Пікколоміні — палкий шанувальник класичної культури та знавець чистої латини. Під час понтифікату Пікколоміні з'явилася булла про захист пам'яток Стародавнього Риму від руйнування. Малий Савонарола брав участь в урочистій зустрічі, яку феррарці влаштували папі під час його приїзду до міста. Понтифіка вітали кращі оратори й учені, виступали Гуаріно да Верона та Ф. Філельфо, а Пій II відзначився яскравою промовою у кращих ренесансних риторичних традиціях.

Як бачимо, майбутній проповідник зростав у ренесансному оточенні. Щоправда, наприкінці XV століття далася взнаки тенденція до формалізації гуманістичних знань, перетворення класичної спадщини на предмет сліпого наслідування. У свій час про це скаже М. Монтень, а Х.Л. Вівес, критикуючи байдуже ставлення людей епохи до античних авторитетів, зазначав: «Люди, які шукають лише старожитності, забувають, поміж яких людей і в який час вони живуть...» [3, с. 92]. Що стосується правителів Феррари, особливо Борсо д'Есте, котрий обійняв престол у 1450 році, то вони швидше віддавали данину моді, підтримуючи діячів ренесансної культури і влаштовуючи багаті свята. Здається, саме в такій атмосфері відбулася перша зустріч Савонарола з Ренесансом. Йому, як людині глибоко релігійній, не подобалося плазування перед язичництвом, зіпсованість звичаїв, дух безтурботності й веселощів, що панував у рідному місті.

Флоренція, до якої Савонарола прибув у 1481 році, вже багато років славилася як головний центр італійського Ренесансу. Місто Данте і Петрарки переживало період так званого Високого Відродження — час небувалого розквіту художньої та інтелектуальної творчості, широкого визнання гуманістичної культури. Світські тенденції утверджувалися в ідеології, менталітеті, повсякденному житті різних груп населення. Ренесансний дух пронизував літературу, філософію, мистецтво. Лоренцо Медічі, який стояв біля керма влади, сам займався літературною творчістю і різними засобами підтримував нову культуру.

Це був час М. Фічіно та Піко делла Мірандола, А. Поліціано та К. Ландіно, С. Ботічеллі та молодого Мікеланджело, Н. Макіавеллі та Ф. Гвіччардіні. При монастирі Св. Марка, де Савонарола навчав новіціїв, була створена перша публічна бібліотека в Італії. У ній зберігалася багата колекція

стародавніх манускриптів, зібрана гуманістом Н. Ніколлі. Стіни монастиря прикрашали чудові фрески Б. Анджеліно, а його ченці славилися вченістю, знали Аристотеля і Платона. Будь-якого проповідника флорентійці сприймали залежно від того, наскільки він володів ораторською майстерністю, запозиченою у стародавніх риторів.

Серед флорентійських гуманістів двоє, як нам видається, привернули найбільшу увагу Савонарола: Піко делла Мірандола та М. Фічіно. Піко у той час не було ще й двадцяти п'яти років, але його знали як у Італії, так і за її межами. Виходець із старовинного знатного роду, він навчався у декількох університетах — Болонському (канонічне право), Феррарському (література), Падуанському, Паризькому (філософія), захоплював сучасників широтою ерудиції і сміливістю постановки філософсько-релігійних проблем. Ренесансний гуманізм загалом не цурався християнської традиції, поєднуючи її з античною філософською думкою. «900 тез» Піко, із якими він збирався виступити в Римі 1487 року, пропагували ідею створення універсальної релігії, яка повинна була синтезувати філософський досвід різних цивілізацій. Християнська доктрина антропоцентризму була переосмислена Піко в гуманістичному дусі: людина, користуючись інтелектуальним потенціалом, здатна піднятися до свого Творця й досягнути повною мірою божественну істину. Вирішальним фактором цього процесу ставала освіта, заняття філософією. «Промова про гідність людини» Піко звучала справжнім гімном величчю й творчим можливостям особистості. У трактаті «Гептапл» (1489 рік) гуманіст за допомогою герменевтичного аналізу книги «Буття» доводив особливість людської природи, що охоплює своєю субстанцією всі види реальності, і обґрунтовував істину герметичного вчення: «велике диво — людина». «Їй підвладні й покірні земля, стихія, тварини; для неї працює небо; про її спасіння піклуються ангели...» [10, с. 79]. Піко поєднував у собі теолога і філософа, намагався примирити язичництво з християнством. Його погляди були осуджені католицькою церквою як єретичні, а від розправи над гуманістом урятувало лише заступництво Лоренцо Медічі.

М. Фічіно ввійшов в історію гуманістичної культури як один із засновників ренесансного неоплатонізму і глава флорентійської Платонівської академії. На відміну від раннього гуманізму неоплатоніки наголошували на духовних якостях людини й божественності її душі. З іншого боку, світ, у якому існує людина, поставав наповненим божественністю (пантеїзм), а отже, був гармонійним і пронизаним любов'ю. Гуманістична антропологія дістала філософське обґрунтування, а людина була максимально наближена до Бога, піднята до небес у її гідності й самодостатності.

Савонарола був особисто знайомим із флорентійськими філософами, товаришував із Піко та його небожем і, здається, не уникнув впливу неоплатонізму. «Остання мета людини, — писав він у трактаті «Моральність», — є, звичайно, блаженство, що полягає не у спогляданні крізь абстрактні поняття, як цього хочуть філософи, а в чистому, безпосередньому відчутті Бога...». І тут же додавав, що до такого відчуття людина йде шляхом багатьох зусиль, «добрих справ», бо блаженство є нічим іншим, як «винагородою за добродесні вчинки» [4, с. 115]. У цьому ж творі знаходимо точки зіткнення з антропологією Піко: «Якщо щось відрізняє людину від тварин, то це вільне самовизначення, що не є лише певною рисою або характером дій, але самою сутністю волі, *est ipso — hominus vountas*» [4, с. 115].

Проте Савонарола не надавав особливого значення філософії. Головним для нього були теологія й богослужіння, до яких він підходив із «містичним

ентузіазмом», удавався до пророкувань, видінь, релігійного екстазу. Власні зусилля мислитель зосереджував на реанімації та оновленні тих релігійних почуттів, які, здавалося, втрачалися з катастрофічною швидкістю, що призводило до втрати моральних орієнтирів і зіпсованості суспільства. І тут ми підходимо до кардинальних розбіжностей між ідеологією Савонаролі і гуманістів — розбіжностей, що зумовили різне ставлення до морально-етичних, політичних, педагогічних та інших проблем.

Ренесансний гуманізм поставив у центр уваги людину як таку, особистість, покликану реалізувати всі свої потенції у земному житті. Це повинно робитися не заради вічного спасіння у потойбічному світі, а задля спільного блага й процвітання роду людського на землі. Моральне вдосконалення тоді вважалося одним із пріоритетних напрямів. Релігії відводилося у цьому процесі також важливе місце. Але основними засобами виховання тоді були окультурення людини, освіта, вдосконалення за допомогою *studia humanitatis* — комплексу гуманітарних студій. Те, що Савонаролі видавалося залишком язичництва, пустою вченістю, мішурою, вони розцінювали як «школу людяності». «Адже ці заняття, — писав Л. Бруні, спрямовані на формування порядної людини, і нічого кориснішого не можна собі уявити» [2, с. 197].

Етика гуманістів включала традиційні християнські цінності, враховувала земні потреби реальної людини. Така категорія, як «добродесність», у них доповнювалася новим змістом («добродесність — доблесть»). Покірність, терплячість, нехтування тілом виходили тоді з моди. Цілком природним проголошувалося право людини на багатство, славу, земне щастя. Зрозуміло, не всі гуманісти думали з цього приводу однаково, але те, що середньовічна людина почала вставати з колін, безспірно. І те, що в цьому процесі були свої втрати, не є провиною гуманістів.

А Савонаролі так не здавалося. Його дратував дух безтурботності й веселощів, що панував у Флоренції, надто світські настрої городян, їх любов до земних благ, красивого одягу, жіночих прикрас, ігор і розваг. Йому подобалося захоплення античною старожитністю, поезією Овідія і Горация, красномовством Цицерона тощо. Не влаштовували мислителя картини на світські теми, зображення оголеної натури. За всім цим Савонарола бачив постать Лоренцо Пишного, який сприяв наукам і мистецтвам і в такий спосіб розбещував народ. Церкву Савонарола також звинувачував у язичницьких нахилах: «Піди до Риму, пройди весь християнський світ: у будинках самих перших прелатів і вищих начальників розмови ведуться лише про поезію та ораторське мистецтво..., ти побачиш їх із книгами гуманітарного характеру в руках, за вивченням Вергілія, Горация, Цицерона, щоб знати, як управляти душами...» [11, с. 591].

У своїх проповідях Савонарола викривав моральні вади флорентійців. Його погляди на моральність розходилися з гуманістичними. «Покірність і милосердя» — ось головні чесноти, які б він хотів бачити в своїх мирян. «Покірність є фундаментом, що підтримує всю споруду, милосердя — її завершення і прикраса. Відтак необхідно, щоб віруючий упокорився перед Богом, усвідомив свою неспроможність робити добро без його сприяння..., визнав справи свої, здійснені без допомоги Бога, лише гріхами...» [4, с. 122]. Багато гнівних слів було сказано проповідником на адресу розпутних жінок і взагалі природного бажання жінки виглядати красивою, насолоджуватися життям. Любов, здається, визнавалася лише до Ісуса Христа. У книзі «Про життя вдови» (1491 рік) Савонарола закликав удовиць залишити мирські турботи й віддатися Богові. «Добра вдова завжди повинна вдягатися в темне,

жити на самоті, уникати товариства чоловіків...» — закликав Савонарола [4, с. 126].

На відміну від Савонароли, гуманісти любили людину, вірили в її добру природу, намагалися переглянути догмат про первородний гріх, який, відповідно до християнського віровчення, спотворив людське ество. У них переважав оптимістичний, життєстверджуючий погляд (Дж. Манетті, Л. Валла та інші). Ренесансний гуманізм сприяв пробудженню інтересу до світу дитинства. Зростала увага до сім'ї та дитячого виховання. Дитина, котра традиційно вважалася гріховною від народження, ставала предметом особливого інтересу та піклування. Савонаролу, звичайно, не могли не торкнутися ці віяння, тому інколи він висловлювався навіть у дусі гуманістичної педагогіки: розглядав дитинство як важливий період життя людини, осуджував недбалих батьків, матерів, які не годують дітей своїм молоком.

Але здебільшого у проповідях на морально-етичні теми домініканець збагачувався ідеєю першородного гріха, споконвічної розбещеності людини. 17 березня 1497 року він присвятив їй спеціальну проповідь, де розвивав постулати про відповідальність дітей за первородний гріх батьків (смертний гріх). «Подивіться, у пеклі лише ті діти, які відповідають за гріхи батьків; вони ніколи не побачать Бога» [7, с. 169]. Отже, діти, за Савонаролою, повинні вибрати шлях до Бога як головну мету свого існування, а всемогутній правитель небесного царства розумівся проповідником як грізна караюча сила, котра протистоїть людині. Загалом він був прихильником різноманітних залякувань, зловісних пророкувань щодо загрози місту. Проте Савонарола належав до «нових людей», людей ренесансного часу. Його чернецтво не зводилося до споглядання, він активно втручався у соціально-політичне життя Флоренції і залишив у ньому свій слід. Коли в 1494 році військо французького короля Карла VIII удерлося в Італію і розпочалися довготривалі (аж до 1559 року) «італійські війни», а сімейство Медічі було усунуто від влади, Савонарола взяв участь у політичній боротьбі на боці республіканських сил, розробив проект широких соціальних реформ і сприяв демократизації державного устрою Флоренції. У країні утворилася Велика рада, яка разом із Радою Вісімдесяти нагадувала Народне зібрання і Сенат. Відповідно до порад мислителя була реформована податкова система (введена «десятина»), розширено право на апеляцію, знищено лихварство шляхом заснування ломбарду, прийнято закон про загальний мир і громадянську злагоду.

Політичні погляди Савонароли перетиналися з ідеями «громадянського гуманізму» — провідної течії суспільної думки Флоренції першої половини XV століття. Його проповіді проти тиранії, за свободу, народне правління і суспільне благо потрапляли на сприятливий ґрунт, підготовлений діяльністю багатьох поколінь гуманістів, які прагнули виховати «ідеального громадянина», республіканця й патріота рідної комуні. Так, ненависть до тиранії прищеплював флорентійцям К. Салютаті [14, с. 21], патріотизм, відданість державі та народу, традиціям та цінностям флорентійської республіки пропагував Л. Бруні, який поєднував гуманістичні студії з державною діяльністю (канцлер республіки). Впродовж п'ятдесяти років служив Флоренції його молодший сучасник і послідовник М. Пальмієрі. Користуючись всезагальною повагою, він двічі обирався гонфалоньєром справедливості. У творі «Громадянське життя» гуманіст виклав соціально-етичну програму «громадянського гуманізму». Честь і благо комуні, на його думку, повинні стояти вище від приватних інтересів. «Нехай кожний, знаючи, що це послугує спільному благу та користі всієї держави, буде готовим чим

завгодно пожертвувати, наразитися на будь-яку небезпеку... Суспільну користь, славу і честь ніколи не можуть заступити приватні вигоди, і ніколи не буде корисним те, що... зашкодить усьому тілу держави...» [9, с. 192].

Савонарола також говорив про флорентійські свободи, справедливість і громадянські чесноти. «Ви повинні любити спільне благо значно більше, ніж власне... Хто не любить його, той не є справжнім християнином, бо не розуміє свого призначення» [12, с. 625]. Загалом політичним ідеям проповідник прагнув дати релігійну аргументацію. Так, Ісуса Христа він проголосив царем Флоренції, свої поради щодо нової конституції видавав за бажання Божої Матері, а скасування парламентів обґрунтовував бажанням Господа тощо. При цьому городянам щоразу нагадувалася думка про «гнів господній», меч, нібито занесений над містом, різні апокаліптичні жахи. Савонарола досить уміло грав на почуттях флорентійців, урахував психологію натовпу, окремих соціальних груп. Можна припустити, що політична фразеологія була для нього засобом посилення релігійного впливу на неслухняних мирян.

Інакше слід розцінювати антипапські настрої та боротьбу Савонароли. Тут, беззаперечень, він виступав новатором, щирим борцем за оновлення церкви, попередником Реформації. Гуманісти такої мети не ставили, хоча, проголосивши розрив із офіційною церковно-схоластичною культурою Середньовіччя, відновлення зв'язків із античністю, своєю діяльністю сприяли цьому процесу. Савонарола ж із церковної кафедри відверто критикував зловживання й розпусту кліру, закликав повернутися до чистоти ранньохристиянської віри. Він навів десять доказів зіпсованості католицької церкви: осквернення прелатів, зникнення добрих і праведних, гоніння на справедливих, упертість грішників, зростання гріхів тощо [13, с. 607-608]. Своє розуміння католицької доктрини проповідник виклав у брошурі «Тріумф Христа». Вона була популярною серед учасників реформаційного руху в XVI столітті. «Істини віри» розкривалися й аргументувалися в ній на основі широкого спектра філософського та церковного знання того часу (аристотелізм і неоплатонізм, містика і схоластика). «Ми не зневажаємо добрих справ і розумних законів як народів, так і філософів та імператорів язичницьких, але з усіх учень і книг вибираємо те, що в них є гарного, справжнього, стверджуючи при цьому, що все істинне й гарне походить від Бога...» [4, с. 459]. Отже, справжня релігія — християнська в католицькій іпостасі. Все це не мало нічого спільного з ренесансним вільнодумством Фічіно і Піко, які мріяли про широкий синтез різних конфесій, язичницької, східної, іудейської традицій.

Одним із напрямів оновлення церкви Савонарола вважав відродження релігійності простих мирян, а на цій основі — їх моральне виправлення. Із цією метою він ініціював «реформу звичаїв», «молодіжну реформу». Великі надії покладалися на дітей та юнаків. Так, за ініціативи мислителя при монастирі Св. Марка були створені спеціальні дитячі загони, що займалися наведенням порядку під час карнавалів і свят, збором пожертвувань для бідних тощо. Дітям приписувалося суворо дотримуватися божих заповідей, цілковито підкорятися церкві, брати участь у богослужінні й проповідях, відмовлятися від поганих товаришів; їм заборонялося читати книжки світського змісту, танцювати, співати, навіть гратися. Під час свят вони повинні були уникати веселощів і розваг, уважно молитися, прославляти Бога, а також діти позбавлялися права носити довге волосся і неохайний одяг [7, с. 171].

Релігійний екстремізм досяг апогею під час так званих «вогнищ Савонароли», коли спалювалися різні речі світського призначення, що підпадали під категорію аморальних (*vanitos — суета*): маски, перуки, карти, музичні інструменти, книги світського змісту (від Овідія до Боккаччо), картини на світські сюжети (навіть С. Ботічеллі). Все це збиралося дітьми, складалося у штабель на площі Синьорії, увінчувалося чучелом Люципера і членів сімейства Медічі і під крики «ура» підпалювалося. Потім розпочиналися релігійні процесії з молитвами і церковними гімнами.

Тогочасні дитячі загани — «поліція звичаїв» — діяли вкрай агресивно. Вони вдавалися до насильства: вдиралися у будинки, де смажилося м'ясо, штрафували перехожих, відбирали прикраси в багатих жінок тощо. Все це, звичайно, не могло не викликати невдоволення городян. Адже Савонарола зазіхав на традиційні флорентійські цінності — такі, як сім'я, підпорядкованість авторитету батьків, молодших старшим. Обурювало й ставлення до світської культури з її гуманістичною орієнтацією. Розв'язана проповідником фанатична кампанія загострила соціальні суперечності, суттєво послабила його позиції перед папською курією, прискорила трагічний кінець проповідника.

Жахливою стала смерть домініканського ченця. Він був страчений у травні 1498 року, що викликало неоднозначну реакцію у суспільстві. Порізному ставилися до нього гуманісти. Багато хто з них товаришували з Савонаролою (Піко, Поліціано), схвалювали ученість, високі моральні якості. Інші (Фічино) осуджували мислителя за різке несприйняття язичницько-світського характеру ренесансної культури. Нарешті, Дж. Незі, Дж. Бенів'єні, Н. Нальді, У. Веріно прямо підтримували реформи проповідника. Дж. Незі був «фічиніанцем» і «савонароліанцем», палким прихильником нової релігійності. Тільки для Савонароли це була очищена від схоластичних нашарувань догматика раннього християнства, а для Незі — «вчена релігія» в дусі Фічино. З ідеями «феррарського Сократа» (так гуманіст називав проповідника) його також пов'язували соціально-етичні погляди, проблеми демократії, морального стану суспільства. «Якщо Незі бачив у цьому шлях до земного громадянського щастя, то Савонарола — до християнського спасіння, хоча останнє, зрозуміло, не заперечував і гуманіст» [1, с. 268]. Так реформаційна й гуманістична лінії в культурі Відродження то зближувалися, то розходилися.

Своє бачення «феномена Савонароли» висловили найвідоміші представники «політичної школи» — Н. Макіавеллі та Ф. Гвіччардіні. Воно теж було суперечливим. У листі до Р. Беккі, посла Флорентійської республіки в Римі (березень 1498 року), Макіавеллі розглядав виступи «пророка» з чисто політичної точки зору, ловив його на суперечностях і зневажливо оцінював релігійний екстаз навколо нього. На думку гуманіста, Савонарола був хитрим політиком й уміло «прикрашав свою брехню» [8, с. 30]. Пізніше, вже у зрілому віці, Макіавеллі говорив про нього з більшою повагою, віддавав належне «вченості, мудрості, душевним якостям», прагненням оновити державний лад Флоренції [4, с. 730].

Ф. Гвіччардіні в «Історії Флоренції» (1509 рік) прагнув об'єктивно оцінити протистояння Л. Медічі та Савонароли. Його симпатії були на боці республіканського режиму, проте Гвіччардіні не дуже співчував релігійному фанатизму проповідника, який «говорив про необхідність оновлення Церкви і про зміни способу життя не шляхом збільшення благ і мирського благополуччя, а шляхом багатоженства й страждання; пророкував великі муки й випробування для Італії від голоду, чуми, зброї...» [6, с. 112]. Що стосується

моральних якостей, то Гвіччардіні знайшов у пророка тільки одну ваду — «нещирість, викликану пихатістю й честолюбством» [6, с. 136]. У «Нотатках про справи політичні та громадянські» (Ricordi) Гвіччардіні аналізував становлення і розвиток особистої кар'єри, уроки суспільної боротьби у Флоренції й Італії. У творі ім'я Савонарола згадується у зв'язку з розглядом проблеми про роль віри в житті людини. Флорентійці під впливом його проповідей, на думку Гвіччардіні, продемонстрували довготривалу стійкість: «вони аж сім місяців витримували натиск іноземних військ...». Уся справа в тому, що мешканці міста надихалися пророцтвом Савонарола [5, с. 274]. Проте в цьому контексті має значення й інший запис гуманіста: «Не змагайтеся ніколи з релігією..., бо надто сильною є влада всього цього над умами дурнів» [5, с. 310].

Як бачимо, ренесансний гуманізм у свій час дав потужний імпульс процесу оновлення в Європі. Його впливу не уникнув і Джироламо Савонарола. Але домініканський чернець пішов своїм шляхом, урешті-решт опинившись на ворожих позиціях до світської культури і гуманістичної лінії Відродження. Інакше не можна розцінити крайній фанатизм і навіть вандалізм його культурної політики. Реформація і Контрреформація, предтечею яких був флорентійський проповідник, ще більше поглибила розрив між гуманізмом і його противниками, викликала розкол гуманістичного руху і прискорила його поступове згасання у наступному столітті.

📖 *Примітки*

1. Брагина Л.М. Социально-этические взгляды итальянских гуманистов. Вторая половина XV века / Л.М. Брагина. — М. : Изд-во Москов. ун-та, 1983. — 303 с.
2. Бруни Л. Письмо к Никколо Строцци / Леонардо Бруни // Гуманистическая мысль итальянского Возрождения. — М. : Наука, 2004. — С. 196-198.
3. Вивес Х.Л. О причинах упадка искусств / Хуан Луис Вивес // Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV — XVII вв.). — М. : Изд-во УРАО, 1999. — С. 87-92.
4. Виллари П. Джироламо Савонарола и его время / Паскуале Виллари. — М. : ООО «Изд-во Астрель»; ООО «Изд-во АСТ», 2002. — 832 с.
5. Гвиччардини Ф. Заметки о делах политических и гражданских / Франческо Гвиччардини // Гуманистическая мысль итальянского Возрождения. — М. : Наука, 2004. — С. 271-332.
6. Гвиччардини Ф. История Флоренции / Франческо Гвиччардини // Сочинения великих итальянцев XVI в. — СПб. : Алетей, 2002. — С. 72-138.
7. Краснова И.А. Проблемы воспитания во Флоренции времён Савонаролы / И.А. Краснова // Школа и педагогическая мысль Средних веков, Возрождения и начала Нового времени. Исследования и материалы : [сб. науч. труд.; под ред. К.И. Салимовой и В.Г. Безрогова]. — М. : Изд-во АПН СССР, 1991. — С. 164-176.
8. Макиавелли Н. Письмо к Риччардо Бекки от 9 марта 1498 года / Никколо Макиавелли // Сочинения великих итальянцев XVI в. — СПб.: Алетей, 2002. — С. 27-30.
9. Пальмиери М. Гражданская жизнь / Маттео Пальмиери // Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV — XVII вв.). — М.: Изд-во УРАО, 1999. — С. 180-197.
10. Пико делла Мирандола Дж. Гептапл / Пико делла Мирандолла Джованни // Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV — XVII вв.). — М.: Изд-во УРАО, 1999. — С. 86-90.
11. Савонарола Дж. Из проповеди на псалом «Сколь благ» / Джироламо Савонаролла // Виллари П. Джироламо Савонарола и его время. — М.: ООО «Изд-во Астрель»; ООО «Изд-во АСТ», 2002. — С. 591-604.

12. Савонарола Дж. Из проповеди на псалом «Хвалите Бога» / Джироламо Савонаролла // Виллари П. Джироламо Савонарола и его время. — М.: ООО «Изд-во Астрель»; ООО «Изд-во АСТ», 2002. — С. 618-637.
13. Савонарола Дж. Проповеди на тему обновления церкви / Джироламо Савонаролла // Виллари П. Джироламо Савонарола и его время. — М.: ООО «Изд-во Астрель»; ООО «Изд-во АСТ», 2002. — С. 605-617.
14. Салютати К. Из трактата «De turgano» / Колюччо Салютати // А.К. Дживелегов. Возрождение. Собрание текстов итальянских, немецких, французских и английских писателей XIV — XVI веков. — М.-Л.: Госиздат, 1925. — С. 21-22.
15. Ученики и современники о Гуарино // Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV — XVII вв.). — М.: Изд-во УРАО, 1999. — С. 360-361.

Б.В. Год

ФЛОРЕНТИЙСКИЙ ПРОПОВЕДНИК ДЖИРОЛАМО САВОНАРОЛА И ГУМАНИСТИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В ЕВРОПЕ XV — XVI ВЕКОВ

В статье обсуждается феномен Савонаролы в контексте социально-политических и культурологических изменений эпохи европейского Возрождения. Рассматриваются его идеи об усовершенствовании тогдашней действительности. Подчёркнуто взаимовлияние гуманистической и реформационной традиций на рубеже XV — XVI веков.

Ключевые слова: гуманистическая традиция, Джироламо Савонарола, Европа, религия, Ренессанс, Реформация, христианские ценности.

B.V. God

GIROLAMO SAVONAROLA, THE PREACHER OF FLORENCE, AND THE HUMANISTIC MOVEMENT IN EUROPE OF THE 15-16TH CENTURIES

Savonarola's phenomenon in the context of the sociopolitical and cultural changes of the European Renaissance is discussed in the article. Savonarola's ideas concerning improving the reality of his time are considered. The mutual influence of the humanistic and Reformation traditions at the turn of the 15-16th centuries is emphasized.

Key words: humanistic tradition, Girolamo Savonarola, Europe, religion, Renaissance, Reformation, Christian values.

Надійшла до редакції 30 березня 2010 року

УДК 141«652»(510)«712»

Н.В. Бессідина

**КНР НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ:
ОСОБЛИВОСТІ «КОНФУЦІАНІЗАЦІЇ» СУСПІЛЬСТВА**

Проаналізовані різні аспекти впливу конфуціанської ідеології на сучасні трансформаційні процеси у Китаї. Увагу приділено особливостям політичних та економічних реформ.

Ключові слова: конфуціанство, соціальна гармонія, новий авторитаризм, патерналізм, політичне покоління, трансформація.

Реформи і відкритість Китаю стали поштовхом до нового розвитку країни. Сучасний соціалізм з китайською специфікою зовсім не схожий на економіку з централізованим плануванням, характерну для маодзедунівської епохи. Китай з його півтора мільярдами населенням — найбільша з країн, яка успішно переорієнтовується з моделі маоїстсько-комуністичного соціального експерименту в модель «конфуціанського ринкового соціалізму». Вирішальну роль у процесі повернення КНР до «лона конфуціанського культурного регіону» відіграв архітектор китайських реформ Ден Сяопін. Саме він звернув увагу на позитивну роль учення Великого Мудреця у становленні феномена

«конфуціанського капіталізму» Японії, Південної Кореї, Тайваню, Сингапуру і Гонконгу.

Уражаючі масштабні реформи у Китаї дають усі підстави твердити про значимість конфуціанства на сучасному етапі розвитку, про актуальність філософії «Вчителя десяти тисяч поколінь» не тільки для індустріального, а й постіндустріального суспільства.

На питання про формулу успіхів КНР намагаються дати відповідь багато дослідників, висуваючи на перший план ті чи інші чинники, які пов'язані з відомою ідеологічною дискусією сучасності щодо переваг та недоліків ринкової або планової економіки. На думку деяких науковців, одним із головних факторів піднесення Китаю є творча насага всього суспільства, зумовлена його культурно-цивілізаційною єдністю, котра традиційно у нашій догматиці розглядалася як надбудовна або вторинна, а насправді, виявилася достатньо базовою і первинною. Модернізація суспільства тільки тоді є результативною, коли вона базується на гармонійному поєднанні сучасного і старого, власного і запозиченого. З огляду на це, принциповий інтерес викликає розуміння змісту та якості традицій Китаю стосовно завдань модернізації країни та переведення її економіки на ринкові рейки. Китайський шлях засвідчує, що розуміння традицій та специфіки власної країни — це шлях до успішного запозичення досвіду інших країн, що є особливо актуальним в умовах переходу до ринкової економіки. Важливим у цьому контексті є не відкидання або некритичне відтворення традицій, а виявлення тих чинників у культурі і традиціях, які сприяють модернізації, і тих, які перешкоджають її проведенню, тобто вибіркоче ставлення до традицій.

Проблемі «конфуціанізації» КНР за Ден Сяопіна присвячені праці російських науковців Л.С. Переломова [1], Л.С. Васильєва [2], В.Г. Портякова [3]. Увага дослідників приділена тим конфуціанським принципам, які завжди становили основу державного управління в Китаї, та заходам керівництва держави щодо їх повернення нації. Спроба розв'язання соціальних суперечностей відповідно до вчення Конфуція, розглядається у публікаціях синологів Ю.І. Савенкова [4], Л.І. Головагової [5], Г.В. Дудникова [6]. Ролі традиції та національної специфіки у процесі модернізації Китаю присвячені наукові дослідження В.В. Малявіна [7], Є.П. Бажанова і П.А. Развіна [8]. Окремі аспекти цієї проблеми розглядаються у публікаціях П.М. Мозіаса [9], Ю.П. Горяїної [10] та А.І. Салицького [11]. Проте узагальнюючої праці, присвяченої відродженню та реінтерпретації морально-етичних цінностей конфуціанства у сучасному Китаї, й досі немає.

Мета пропонованої статті полягає у спробі проаналізувати місце і роль конфуціанської спадщини у формуванні єдиної системи цінностей сучасного китайського суспільства.

Стрижнем китайської цивілізації є конфуціанська традиція, метою якої завжди було створення соціально впорядкованого гармонійного соціуму, керованого мудрою і гуманною, етично досконалою та відповідно підготовленою адміністрацією. Провівши аналогію між сім'єю та державою, Конфуцій (551-479 роки до н.е.) проголосив два базових принципи її стабільного існування: культ старших, передусім батька і правителя, та ідею патерналізму, що визначило посилення принципу соціальної гармонії. У межах такої структури кожному належало його місце, кожен мав визначену суму прав й обов'язків і повинен був відповідати своєму призначенню: «Правитель має бути правителем, підданий — підданим. Батько має бути батьком, а син — сином» [12, с. 156]. Конфуціанська проблематика раціонального правління залишається незмінною і для сучасного Китаю, який,

спираючись на традиційні засади культурної спадковості та свідомої обережної адаптації до нових реалій життя, вдало пристосовується до ритмів мінливого світу.

Ініціатором сучасних реформ було не суспільство, а новітня «корнфуціансько-легістська держава», партійна бюрократія. Модернізаційні процеси, започатковані лідером КНР Ден Сяопіном, відбуваються, хоча й у прискореному порядку, але, по суті, за усталеним централізованим, «династичним» сценарієм. Тисячоліттями цементовані принципи авторитарної централізованої влади та управлінської стабільності залишаються актуальними й у наш час [13, с. 67]. Однією із специфічних рис китайського соціалізму є збереження монопольної кладі КПК, її монопартійної диктатури. Сучасне китайське правління, основане на патерналізмі, деякі дослідники кваліфікують як новий авторитаризм, що задля самозбереження вкрай потребує авторитету традиції [1, с. 301]. На думку інших синологів, у політичній моделі сучасного Китаю втілена ідея поєднання «освіченого авторитаризму» та «керованої демократії» [14, с. 3]. На відміну від інших держав конфуціанського регіону (Японія, Тайвань, Сингапур, Південна Корея), у яких також не сформувалася практика «політичного маятника», КНР значно повільніше просувається до існуючої у них півторипартійної системи. Так, у Китаї, крім КПК, існують ще декілька політичних партій, однак вони змушені визнавати її керівну роль, знаходиться під її контролем. Відсутність демократичної виборчої системи унеможливило участь цих партій у політичній боротьбі. Першим кроком до вдосконалення політичної системи КНР можна вважати проголошене Ден Сяопіном верховенство закону, відповідно до якого всі партійні органи КПК повинні діяти лише у межах Конституції та законів. Конкретним застосуванням цього принципу стала заборона позитивного лідерства — закон у КНР дозволяє обіймати вищі посади у державі і партії не більше від двох п'ятирічних термінів поспіль.

Після смерті Мао Цзедуна, представника першого політичного покоління, у 1976 році у КНР змінилося декілька поколінь: друге покоління, очолюване Ден Сяопіном, керувало країною з 1978 по 1988 рік, третє, представлене Цзян Цземіном, — з 1989 по 2002 рік, четверте, сучасне на чолі з Ху Цзіньтао, прийшло до влади у 2002 році [14, с. 4]. Досить важливою стала введена Ден Сяопіном система вікових обмежень чільників партії і держави, яка відповідає конфуціанському канону, що «в 70 років для людини настає час відповідати на питання онуків» [15, с. 7]. Водночас у КНР з часів архітектора реформ було відроджено «інститут мудреців», коли, не обіймаючи офіційно жодних посад, колишній лідер фактично зберігає за собою вищу владу. Така практика відповідає конфуціанським нормам, згідно з якими, ідеальне правління — це «батьківське», патерналістське, причому батько повинен бути добрим, а правління — гуманним і, крім того, позитивним [12, с. 163].

Головним напрямом політичних реформ у КНР є розширення практики виборів на альтернативній основі. Прямі вибори на рівні місцевого самоврядування започатковані ще з 1987 року. Спочатку дозвіл на обрання керівників отримали жителі сіл, унаслідок чого була встановлена проста децентралізована система регулювання та контролю між головою сільського комітету і сільськими зборами. Вибори на повітовому рівні проводяться у Китаї з 2003 року, на рівні міста — з 2008 року. За розробленим керівництвом КНР амбіційним планом підвищення рівня виборів на 2013 рік передбачається їх упровадження на провінційному рівні, а на 2018-2023 роки — на національному [16, с. 106].

На останньому, XVII з'їзді КПК (жовтень 2007 року), у «нових ідеях» Ху Цзіньтао та Вень Цзябао було зроблено наголос на необхідності повернення до китайського шляху «золотої середини», тобто до здійснення поступових політичних реформ, зміст яких полягає у такому: КПК робить акцент не на всенародній, а внутрішньопартійній демократії (звіти вищих партійних органів, вибори на основі конкуренції, внутрішньопартійної дискусії тощо); на думку КПК, політична «шокотерапія» є небезпечною з огляду на прихід до влади радикалів (через наявність величезного масиву напівграмотного селянства) і як наслідок — загрозою порушення політичної стабільності, а у випадку кризи за умов дестабілізації — реставрацією авторитарного правління; неодмінним компонентом реформ є зміцнення влади закону: боротьба з корупцією, звуження поля влади партії на користь закону при концентрації зусиль партії на макрорегулюванні в економіці та політиці [16, с. 104]. Важливою складовою політичної трансформації оголошено виховання відповідального за свій вибір виборця, привчання його до свідомої виборної практики, до того, щоб він знав, за кого і за що голосує. З цією метою вживаються заходи щодо розвитку «низової демократії» (вибори низових керівників). Накреслена політична програма має забезпечити просування Китаю до всенародної демократії. Водночас, урахуовуючи конфуціанський принцип «Переходити річку, ошупуючи ногами каміння», Ху Цзіньтао обстоює ідею політичного консенсусу [12, с. 166]. Як свідчать рішення з'їзду, голова КНР не схильний форсувати перехід до інститутів всенародної демократії, а, навпаки, переконаний, що і завдання здатні будуть виконати представники наступного покоління керівників, передача влади яким відбудеться у 2012 році. Прикметно, що й сам процес передачі влади у КНР значною мірою інституціоналізований відповідно до пошуку політичних наступників. Китайське керівництво докладає всіх зусиль для того, щоб вища влада передавалася наступним поколінням керівників без гострої боротьби, без ризику неочікуваної, «незапланованої» появи на політичному Олімпі нового лідера. В будь-якому випадку навіть такий розвиток подій, на переконання Ху Цзіньтао, не повинен стати шоком для суспільства [16, с.106].

Величезне значення у контексті трансформаційних процесів у Китаї має відродження конфуціанської традиції меритократії у суспільно-політичному житті. На початку реформ багато мільйонів репресованих у роки «культурної революції» повернулися до активного життя, долучилися до розбудови нового Китаю. За останні роки статус наукової еліти зріс ще відчутніше. Вона бере активну участь у публічному аналізі соціально-економічних та духовних проблем. Це вкотре свідчить про актуальність слів Великого Мудреця, що «конфуціанець починає турбуватися про світ раніше, ніж турбується сам про себе, і щасливим почувається тільки тоді, коли все людство щасливе» [4, с.31]. Зі свого боку КПК, прагнучи зберегти свою керівну роль у суспільстві та перетворитися на партію нового типу, ще у 2000 році висунула «ідею трьох представництв», котра була озвучена тодішнім лідером Цзян Цземіном. Ця ідея мала подолати розрив інтересів нової та традиційної еліт Китаю [17, с.115]. Згідно з нею, КПК повинна представляти інтереси всього китайського народу, особливо передових продуктивних сил (бізнесу) і передової китайської культури (інтелігенції). Особливо важливим було «друге представництво» — поворот партії до бізнесу відкривав перед партією зовсім нові перспективи. У 2001 році Цзян Цземінь спеціально підкреслив в одному зі своїх звернень, що для представників приватного бізнесу при прийомі до партії буде особливо прихильне ставлення. За офіційними даними, селяни та робітники зараз становлять менше від половини із 64,5 млн. членів КПК —

усього 49,1% [14, с.3]. Решта членів партії — державні службовці, військові, менеджери, студенти.

Основи економічної моделі сучасного Китаю були закладені ще у 1980-ті роки у доктрині «соціалізму з китайською специфікою». Ця ідея має виражене національне забарвлення: соціалізм трактується і як універсальна стадія розвитку, і як особливий шлях розвитку саме Китаю. В іншому сенсі поняття руху до соціалізму поєднується з уявленням про модернізацію по особливому шляхові, альтернативному західному, тому відокремити ці два концепти один від одного важко. Початково ідея якісного оновлення економіки була сформульована Ден Сяопіном у вигляді гасла так званих «чотирьох модернізацій» (у сферах сільського господарства, промисловості, науки і оборони). Етапи її реалізації були визначені відповідно до конфуціанських уявлень про триступеневий перехід до загальної гармонії та розвитку: 1) досягнення стану «тепла і ситості» (веньбао); 2) побудова суспільства «малого благоденства» (сяокан); 3) досягнення єдності та гармонії (датун). Конкретно виконання цієї програми, за словами Ден Сяопіна, одночасно означало: «Першочергова мета — на 1980-ті роки зробити перший крок і досягти подвоєння ВВП. Другий крок — повторне подвоєння ВВП — здійснити наприкінці ХХ століття: ВВП має досягти 1000 дол. на душу населення, що буде означати наш вступ у суспільство «сяокан». Бідний Китай перетвориться на суспільство «відносного благоденства». Ще більш важливим є третій крок — наступне подвоєння ВВП до 30-их або 50-их років ХХІ століття. Тоді на душу населення має припадати по 4000 дол.» [18, с. 29].

Особливими рисами «самобутнього китайського соціалізму», як сьогодні здебільшого характеризується китайська модель розвитку, є насамперед пов'язана з конфуціанською традицією поступовість його розбудови, відмова від «великого стрибка», поетапність, провідна роль держави у проведенні політики реформ і відкритості, їх глибоке теоретичне обґрунтування. На початку проведення реформ були визначені три установки: не запозичати за кордоном модель економічного та політичного ладу і не переносити її на китайський ґрунт, підтримувати у суспільстві стабільність, проводити реформи зважено.

На XIV з'їзді КПК (жовтень 1992 року) була проголошена концепція «соціалістичної» ринкової економіки, тобто розбудова специфічного ринкового, відмінного від капіталістичного, господарства. В інституціональному сенсі передбачалася різноманітність форм власності, але при домінуванні суспільної форми, державної і колективної власності. Господарський механізм «соціалістичної ринкової економіки» базувався на ринковому саморегулюванні, але водночас передбачав сильний макроекономічний вплив держави [9, с. 64]. Допускалася різноманітність форм розподілу, у тому числі такі види доходів, як прибуток приватних підприємств, початковий відсоток, дивіденди по акціях, але головна роль відводилася розподілу за працею.

Наприкінці 1990-их років стали очевидними соціальні диспропорції. Збагачення підприємців та пов'язаних з ними чиновників відбувалося одночасно з наростанням маргіналізації селянства та низів міського суспільства. Офіційна ідеологія за таких умов змушена була знову змінюватися, еволюціонувати, щоб відобразити нові реалії, знайти відповіді на нові питання.

На XV з'їзді КПК (жовтень 1997 року) Цзян Цземінь знову підтвердив вірність влади ідеї плюралістичної структури власності. У 1999 році відповідні поправки були внесені до Конституції КНР: індивідуальні й

приватні підприємства, які раніше розглядалися як «корисне доповнення до суспільної власності», стали вважатися «важливою складовою частиною соціалістичної ринкової економіки» [9, с. 64].

XVI з'їзд КПК (листопад 2002 року) констатував, що на початок XXI століття середньодушовий ВВП у Китаї досягнув рівня 1000 дол. Зростання в чотири рази абсолютного ВВП відбулося достроково — ще у 1995 році. Це означало, що Китай вийшов на показники, встановлені свого часу Ден Сяопіном як критерій «суспільства сяокан». Однак при цьому офіційно визнавалося, що прорив був забезпечений за рахунок екстенсивного економічного зростання, ціною загострення соціальних суперечностей та економічних проблем. Реальний результат, таким чином, мало відповідав ідеї Дена про «спільну заможність» [19, с. 154]. У зв'язку з цим на XVI з'їзді було оприлюднене нове гасло — «всебічного будівництва «суспільства сяокан», тобто фактично визнавалося, що «суспільство поміркованої заможності» для всіх ще тільки належить створити. Новим якісним орієнтиром стало ще одне чотириразове зростання ВВП до 2020 року. В пропагандистських документах 2002-2003 років формулювання про розбудову «суспільства сяокан» стало абсолютно домінуючим, відтіснивши на другий план навіть ідеологему про «соціалізм з китайською специфікою». Це означало, що офіційна ідеологія зробила рішучий крок до остаточної заміни традиційних марксистських установок на звичайні для країн, що розвиваються, націоналістичні мобілізаційні гасла.

Наприкінці 2003 року з'явилася так звана «наукова концепція розвитку, основна ідея якої полягала у відмові від ставки на кількісні параметри економічного зростання. Було поставлене завдання змінити модель економіки, зробити її інтенсивною, інноваційною, ресурсозберігаючою, соціально зорієнтованою [16, с. 106]. Проголошувалася концепція «п'яти збалансувань»: 1) розвитку міста і села; 2) різних регіонів; 3) економіки і соціальної сфери; 4) людини й оточуючого середовища; 5) внутрішнього розвитку і зовнішньої «відкритості». Важливим стало гасло «Брати людину за основу»: метою економічної політики мало бути не зростання економіки як такої, а розв'язання соціальних завдань. Заклик до суб'єктів ринку пам'ятати про «важливість обов'язку і неважливість зиску» свідчить про те, що в Китаї фактично відбувається будівництво «конфуціанського ринкового соціалізму». Увага керівництва країни зосереджена на тому, що суспільство заможності («сяокан шехой») повинне бути передусім суспільством гармонії («хесе шехой») [20, с. 16]. Така прагматична позиція пов'язана з особливістю конфуціанської цивілізації, відповідно до якої особистість, на відміну від західного індивідуалізму, не відокремилася від родового дерева: кожен обіймає чітке місце у сім'ї, соціумі та державі. Зв'язки з історією не розірвані, і розвиток відбувається у руслі традиційної китайської економічної системи, доповненої досвідом західних шкіл. Деякі помилково вважають, що конфуціанство — основа духовного життя китайців — несумісне з підприємництвом. Але, як відомо, конфуціанство ставило акцент на «розподілі праці». Урядовим чиновникам належало слугувати справедливості, нації. Цивільне населення повинно було створювати багатство для себе, а отже, й для держави. Головна відмінність економічної моделі країн конфуціанського регіону, Китаю зокрема, — це більш активна роль держави у всіх сферах суспільного життя [4, с. 32].

«Наукова концепція розвитку» КНР дістала своє підтвердження у рішеннях XVII з'їзду КПК (жовтень 2007 року). Так, формування суспільства сяокан» нерозривно пов'язане не тільки з економічними показниками, а й з

поліпшенням культурних та економічних характеристик країни, вдосконаленням її політичних інститутів.

Важливою складовою модернізації Китаю є визначені відповідно до традицій сучасні суспільні етично-моральні цінності. На необхідності поєднання реформ з давньою мудрістю Конфуція наголошував ще Цзян Цземінь: «Суспільство повинне управлятися не тільки владою закону, а й нормами, правилами поведінки, моральними переконаннями, силою прикладу» [7, с. 110]. Ця установка стала основою «Програми будівництва громадянської моралі» (жовтень 2001 року), яка складається із 20 ієрогліфів: любов до Батьківщини, дотримання закону, культура поведінки і щирість, єдність і доброзичливість, працелюбність і неухильне самовдосконалення, професіоналізм і винагорода за заслуги. Крім того, прийнята Центральною дисциплінарно-контрольною комісією, постанова застерігала кадрових працівників від таких зловживань, як купівля і ввезення за державний кошт іноземних автомобілів, використання у власних інтересах транспорту підприємств, купівля житла за рахунок службового становища, винаймання під час відряджень дорогих готелів, улаштування для офіційних зустрічей на місцевому рівні спеціальних банкетів, використання громадських коштів для проведення сімейних свят. Такі застереження, без сумніву, перекликаються з конфуціанським афоризмом: «Уживати просту їжу, запивати її джерельною водою і спати, підклавши під голову власний лікоть, — у всьому цьому є своя радість. А чини та багатства цього світу, набуті нечесним шляхом, для мене — пропливаючі хмари в небесах» [12, с. 178].

Уражаючі успіхи Китаю та інших країн конфуціанського регіону доводять, що вчення Мудреця здатне не тільки прислужитися досягненню громадянської злагоди, а й підвищити творчий потенціал суспільства. Незважаючи на те, що життя стає все більш механічним, а конкуренція жорстокою, жителі Піднебесної глибоко переконані у необхідності рухатися конфуціанським шляхом духовного самовдосконалення, усвідомленого існування. Моральна складова конфуціанського вчення є настільки універсальною, що здатна вписатися в будь-яку постіндустріальну цивілізацію. Досвід Китаю особливо корисний для країн з перехідною економікою і невизначеними суспільно-політичними характеристиками, до котрих, до речі, належить й Україна.

Таким чином, незважаючи на марксистську риторику лідерів, КНР і китайська нація-цивілізація при всіх її внутрішніх циклічних переоформленнях зберігає усвідомлену спадковість своєї ідентичності, культури, державних традицій. Сучасна, відносно авторитарна, з поступовою демократизацією, політична система досить органічно спирається на фундамент провідної ролі держави у господарстві, відновлену роль меритократії й високої вертикальної мобільності. Сила цієї традиції суттєво полегшує Китаю засвоєння всього революційного комплексу модернізаційних та навіть певних постмодернізаційних зрушень.

Примітки

1. Переломов Л.С. Конфуцій: «Лунь Юй» / Л.С. Переломов. — М.: Восточ. література, 1998. — 588 с.
2. Васильев Л.С. Китай на рубеже III тысячелетия: конфуцианская традиция или марксизм-маоизм? / Л.С. Васильев // Восток. — 1992. — №2. — С. 64-73.
3. Портяков В.Я. Традиции и рыночная экономика в современном Китае / В.Я. Портяков // Проблемы Дальнего Востока. — 1996. — №3. — С. 68-72.
4. Савенков Ю.И. Тень Великого Старца / Ю.И. Савенков // Новое время. — 2003. — № 12. — С. 30-33.

5. Головачева Л.И. Цивилизация, Конфуций и будущее Китая / Л.И. Головачева // Проблемы Дальнего Востока. — 1996. — №1. — С. 111-122.
6. Дудников Г.В. Специфика китайского стиля управления: сравнение с японским и американским менеджментом / Г.В. Дудников // Восток. — 2009. — №4. — С. 111-120.
7. Малявин В.В. Китайская мудрость в постмодернистский век: возвращение традиции? / В.В. Малявин // Проблемы Дальнего Востока. — 1995. — № 5. — С. 106-115.
8. Бажанов Е.П., Развин П.А. Изучение китайской цивилизации / Е.П. Бажанов, П.А. Развин // Новая и новейшая история. — 2008. — №2. — С. 90-98.
9. Мозиас П.М. Идеология экономических реформ в Китае: основные этапы эволюции / П.М. Мозиас // Мировая экономика и международные отношения. — 2007. — №11. — С. 62-68.
10. Горяина Ю.П. Специфика «внутреннего» и «внешнего» образа Китая в начале XXI в. / Ю.П. Горяина // Проблемы Дальнего Востока. — 2009. — №2. — С. 25-37.
11. Салицкий А.И. Китайская цивилизация в современном мире / А.И. Салицкий // Мировая экономика и международные отношения. — 2003. — №8. — С. 70-77.
12. Конфуций. Лунь Юй // Классическое конфуцианство: переводы, статьи, комментарии А. Мартынова и И. Зограф. В 2 т. — Т. 1. — СПб.: Нева, 2000. — 384 с.
13. Рашковский Е.Б. Цивилизационный облик Китая: структуры, преемственность, метаморфозы / Е.Б. Рашковский // Мировая экономика и международные отношения. — 2003. — №8. — С. 62-69.
14. Арсланов Г. Реформы в Китае: Смена поколений на политическом Олимпе / Г. Арсланов // Азия и Африка сегодня. — 2002. — №4. — С. 2-6.
15. Делюсин Л. Величие и трагедия Дэн Сяопина / Л. Делюсин // Азия и Африка сегодня. — 2000. — №10. — С. 7-14.
16. XVII съезд КПК: смысл и последствия // Мировая экономика и международные отношения. — 2008. — №5. — С. 103-111.
17. Каспрук В. Китайське диво: що заважає реформуванню Піднебесної / В. Каспрук // Сучасність. — 2005. — №11. — С. 103-121.
18. Кондрашова Л. Точку ставить рано: начался «третий акт» китайской реформы / Л. Кондрашова // Азия и Африка сегодня. — 2004. — №10. — С. 27-35.
19. Дэн Сяопин. Основные вопросы современного Китая. — М.: Восточная литература, 1988. — 242 с.
20. Галенович Ю.М. Китай в начале XXI века / Ю.М. Галенович // Свободная мысль. — 2005. — №8. — С. 16-29.

Н.В. Беседина

**КНР НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ: ОСОБЕННОСТИ
«КОНФУЦИАНИЗАЦИИ» ОБЩЕСТВА**

Проанализированы разные аспекты влияния конфуцианской идеологии на современные трансформационные процессы в Китае. Внимание уделено особенностям политических и экономических реформ.

Ключевые слова: *конфуцианство, социальная гармония, новый авторитаризм, патернализм, политическое поколение, трансформация.*

N.V. Besedina

**CHINESE PEOPLE'S REPUBLIC ON THE MODERN STAGE OF
DEVELOPMENT: THE PECULIARITIES OF INFLUENCE OF THE CONFUCIAN
IDEOLOGY IN SOCIETY**

Different aspects of influence the Confucian ideology on the modern transformational processes in China are analyzed. The attention is to the peculiarities of political and economic reforms.

Key words: *Confucianism, social harmony, modern authoritarianism paternalism, political generation, transformation.*

Стаття надійшла 12 травня 2010 року

ШОСТИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ СЕМІНАР ЗІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ У ПОЛТАВІ

25 — 26 березня 2010 року у Полтавському національному педагогічному університеті імені В.Г. Короленка відбувся Шостий Всеукраїнський науково-практичний семінар «Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання». Досвід проведення попередніх зібрань, тематика доповідей на них, коло учасників спонукали організаторів до винесення на обговорення цього річного форуму однієї конкретної проблеми всесвітньої історії, а саме: історії політичних систем країн світу.

Семінар розпочав свою роботу з доповіді доктора філософських наук Г.Є. Аляєва, присвяченої важливій методологічній проблемі визначення сутності і структури, загальної типології політичних систем та типології політичних режимів, а також питанням політичної модернізації та демократичного транзиту. Зазначивши різноманітність підходів, науковець звернув увагу на важливість двох паралельних критеріїв (джерела влади і межі влади), що, на його думку, дозволяє більш точно визначити як самостійність понять «авторитаризм» та «тоталітаризм», так і розрізнити ознаки лібералізму та демократизму.

Важливим компонентом політичної системи будь-якої країни є політичні партії. Про їхнє формування й еволюцію у різних державах йшла мова у виступі О.П. Буракової.

П.В. Киридон відстежив історію політичної системи України. Незважаючи на наявність великого історичного досвіду державотворення, доповідач зазначив, що останні роки політична система країни піддається випробуванням через постійну політичну боротьбу, недосвідченість влади, незбалансованість повноважень вищих органів, слабкість політичної еліти тощо.

Формуванню політичних систем перших державних утворень, які виростили з кризи родового ладу, було присвячено декілька доповідей. Так, В.В. Ставнюк проаналізував формування політичної системи в Аттиці в умовах кризи патріархального устрою, на прикладі законів Драконта визначив роль законодавчої реформи у цьому процесі. Аналізу соціально-політичного розвитку Римської імперії в епоху домінанту, розкриттю структури і характерних особливостей політичної системи Пізньої Римської імперії присвятив свій виступ В.О. Рибачук. Ю.В. Вільховий звернувся до проблем утворення ранньофеодальної державності в Британії. Він підкреслив роль двох факторів у цьому процесі — колонізації і християнізації Британії. Л.М. Швець зупинився на особливостях виникнення та формі організації влади Вестготського королівства, державний лад якого є прикладом раннього синтезу варварських і римських елементів, а державні інститути влади якого пройшли еволюцію від організації управління, що базувалося на родовому ладі, до ранньофеодальної монархії, яка увібрала в себе багато рис пізньоримської держави.

Зацікавлення присутніх викликала доповідь О.М. Маклюк, присвячена функціонуванню владних структур на прикладі королівського двору

ранньотюдорівської Англії. Підкресливши багатоаспектність проблеми, доповідачка зупинилася на аналізі королівського двору «як одного з головних засобів, що сприяв репрезентації влади монарха нового часу, створював її певний імідж».

На прикладі виникнення британського кабінету міністрів, розвитку його взаємин з королівською владою і парламентом Б.В. Год дослідив становлення інститутів влади, властивих західному парламентаризму. На широкому фактичному матеріалі, який охоплює період від Великої хартії вольностей і до сьогодення, він розкрив еволюційний процес перетворення британського уряду на впливовий інституту влади, який зосередив у своїх руках основні важелі управління державою.

У виступі А.В. Бредіхіна йшла мова про історичні особливості формування політичних систем і режимів у Латинській Америці та Аргентині. Зокрема, науковець зазначив, що політичні режими регіону формувалися в основному за північноамериканським прикладом, на відміну від Європи вони залишаються зразком президентської моделі влади, при цьому пересічні латиноамериканці вважають, що «кращою є та влада, яку очолює видатна особистість».

На продовження «американської» тематики була заслухана доповідь Н.В. Год на тему «Популізм у США: перший виклик двопартійній системі». Показавши процес виникнення руху популістів у США, дослідниця з'ясувала його соціальну базу, проаналізувала зміст програми Народної партії, виокремила причини успіхів і невдач.

Декілька доповідей на семінарі було присвячено питанням становлення і розвитку політичних систем східних країн. У виступі О.М. Беседіної мова йшла про передумови та особливості формування в середньовічному Китаї цивільно-бюрократичної системи управління, дослідження яких було проведено на основі вивчення тогочасних правових пам'яток. Про політичний розвиток країн Арабського Сходу розповіла Н.В. Беседіна. Вона висвітлила основні передумови та етапи розвитку політичних систем регіону, дослідила вплив ісламської традиції на суспільне і політичне життя арабських країн, проаналізувала типологію режимів на сучасному Арабському Сході. Відмінну від західних країн історію становлення політичної системи Держави Ізраїль, особливості її розвитку на сучасному етапі дослідив Ю.М. Левченко.

Політична історія слов'янських народів була представлена у доповідях О.П. Лахна, Р.М. Постоловського та І.В. Цебрій. О.П. Лахно свій виступ присвятив проблемам походження східнослов'янських племен у радянській історіографії. На особливості політичного розвитку Чехословаччини у міжвоєнний період звернув увагу Р.М. Постоловський. Розповівши про особливості принципів партійного будівництва на чеських і словацьких землях, про процеси перетворення партій у масові організації за допомогою широкої мережі асоційованих інституцій, про типи урядових коаліцій, він зазначив, що все це сприяло становленню парламентської демократії в Чехословаччині, яка у зазначений період була однією з найдемократичніших країн у Європі. І.В. Цебрій на прикладі боротьби Риму і Константинополя за протекторат над Богемією в IX — X століттях визначила причини поділу європейського світу на західний і євразійський.

До проблем сучасного політичного розвитку нашої східної сусідки — Російської Федерації звернувся у своєму виступі А.С. Наумов. Він розглянув процес зміни федеральної форми держави в Росії за часів президентства Володимира Путіна. Доповідач зазначив, що впродовж його перебування на чолі російської держави відбулося фактичне становлення централізованої

форми федерального устрою і створення передумов для формування унітарної моделі. Причинами цих змін стало прагнення до посилення президентської влади з метою стабілізації і реформування російського життя та антагонізми між процесами централізації і регіоналізації, спричиненої прагненням місцевих еліт до ширшої незалежності від Москви.

Не залишилися поза увагою учасників науково-практичного семінару і методичні аспекти викладання історії політичних систем країн світу. Н.Я. Цехмістро, зазначавши інтенсивність сучасного європейського інтеграційного процесу, його актуальність для України, розповіла про специфіку вивчення цієї проблеми студентами історичного факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Т.В. Тронько запропонувала конкретні методичні рекомендації по вивченню теми «Утвердження тоталітаризму в СРСР» у курсі історії слов'янських народів, підкресливши важливість застосування інноваційних технологій навчання.

Тексти доповідей передбачається опублікувати окремим збірником наукових праць, а темою наступного науково-практичного семінару стануть питання історії світової освіти.

Т.В. Тронько

ЗАКЛАД, ЯКИЙ НАВЧАЄ ВЧИТЕЛІВ

26 травня педагоги області урочисто відзначили 70-й ювілей Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М.В. Остроградського, який сприяє професійному розвитку педагогів задля підвищення якості освіти.

Цей ушлявлений навчальний заклад є правонаступником Полтавського обласного інституту удосконалення вчителів, заснованого відповідно до наказу Народного комісаріату освіти УРСР від 9 лютого 1940 року №512 і "Положення про обласні інститути удосконалення вчителів УРСР" на базі обласного шкільного методичного кабінету. У грудні 1992 року заклад було реорганізовано в Полтавський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників (ПОППО). А в листопаді 1998 року інституту присвоєно ім'я видатного математика, уродженця Полтавщини Михайла Васильовича Остроградського.

Висококваліфікований штат ПОППО складається з 6 докторів, професорів, 15 кандидатів, 69 методистів. Зі слухачами курсів на умовах погодинної оплати в інституті працюють 129 учителів-практиків, 9 професорів, 45 кандидатів наук.

У різний час інститут очолювали Г.М. Петренко, Г.С. Устименко, Т.М. Толстоносова, С.В. Соломченко, А.М. Бойко, Б.В. Піддубний, П.І. Матвієнко. Нині посаду ректора ПОППО обіймає кандидат педагогічних наук, доцент В.В. Зелюк.

За роки існування ВНЗ на базі інституту підвищили свою кваліфікацію понад 270 тисяч педагогічних працівників. У 2008 році навчальний заклад отримав ліцензію Міністерства освіти і науки України на підвищення кваліфікації 5500 осіб на рік і перепідготовку 30 осіб за спеціальністю "Правознавство". Навчання на курсах ведеться за 25 спеціальностями. Форми навчання: стаціонарна, дистанційна. Навчальний процес забезпечують

10 відділів та 4 кафедри (педагогічної майстерності, філософії і економіки освіти, менеджменту освіти, методики змісту освіти).

При ПОППО діють центри: педагогічних інновацій та інформації, психології і соціальної роботи, тренінговий центр природного розвитку дитини та консультативно-методичний центр на базі Кременчуцького педучилища.

Інститут спільно з лабораторією Академії педагогічних наук України входить у Науково-методичний центр інтеграції змісту освіти (директор — доктор педагогічних наук, професор, академік АПН України В.Р. Ільченко), з яким співпрацюють понад 20 шкіл-лабораторій у різних регіонах України. Центром впроваджено шкільну освітню програму "Довкілля", у розробці навчально-методичного забезпечення котрої (понад 30 підручників і посібників) беруть участь науковці, методисти, учителі. Співробітниками центру підготовлено більше 3 тисяч учителів, що реалізують модель освіти "Довкілля" у школах країни, з допомогою якої дитина пізнає загальні закономірності природи, середовище життя та себе в ньому.

Окрім удосконалення кваліфікації учителів та інших педагогічних працівників, співробітники ПОППО інтенсивно і плідно займаються науковими дослідженнями. Лише протягом 1994-2009 років ними підготовлено та друкують 493 найменування науково-методичної літератури обсягом 4247 умовних надрукованих аркушів. Останніми роками колективом інституту видано такі фундаментальні праці: "Педагогічні технології", "Антологія краєзнавства Полтавщини", "Вища педагогічна освіта і наука на Полтавщині". Щороку інститут проводить близько 20 обласних, всеукраїнських і міжнародних науково-педагогічних конференцій, понад 50 семінарів, організовує щорічні ярмарки педагогічних технологій. Разом з управлінням освіти і науки облдержадміністрації ПОППО видає педагогічні журнали "Постметодика" та "Імідж сучасного педагога".

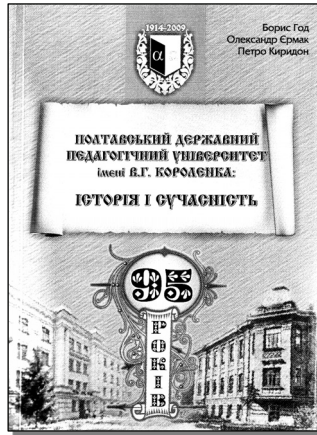
ПОППО відомий освітянам не лише України, але й Російської Федерації, Республіки Білорусь, Канади, Польщі, США, Італії, Німеччини, Нідерландів як регіональний науково-методичний, інформаційно-координаційний центр післядипломної педагогічної освіти.

На сучасному етапі колектив ПОППО наполегливо працює над трансформацією інституту в модерний вищий навчальний заклад, здатний забезпечити підвищення кваліфікації й перепідготовку педагогічних кадрів на якісному рівні та бути ефективним мозковим центром для освітянської галузі Полтавщини.

О.Ф. Кленко, Л.В. Литвинюк

УДК 378(09)»712»

Год Б.В., Єрмак О.П., Киридон П.В.
Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г. Короленка: історія і сучасність. — Полтава: ПДПУ, 2009. — 194 с.

У липні 2009 року найстаріший вищий навчальний заклад краю — Полтавський державний (нині національний) педагогічний університет імені В.Г. Короленка відзначив своє 95-річчя. До цієї пам'ятної дати була опублікована колективна монографія про історію цього вишу, славного своїми освітньо-виховними і науковими традиціями. У педуніверситеті дбайливо зберігають пам'ять про своїх фундаторів, викладачів і випускників, котрі примножили його славу трудовою звитягою і ратними подвигами. Свідченням тому є два випуски «Історії Полтавського педагогічного університету в особах» (1995 і 2004 роки), брошура В.Є. Лобурця «Полтавський державний педагогічний інститут імені В.Г. Короленка (нарис історії)». (Полтава, 1994), кілька наукових статей з історії вишу. Однак до цього часу ще не було створено узагальнюючого нарису історії відомого вищого педагогічного навчального закладу. Цю прогалину усунули автори рецензованої книги.

Створенню колективної монографії передувала тривала пошукова робота авторів у державних архівах Києва, Полтави, Москви, Санкт-Петербурга, вивчення матеріалів періодичної преси, збір спогадів ветеранів навчального закладу, його випускників. Міцна джерельна база дозволила досить повно відтворити минуле вишу, познайомити читача із його здобутками, згадати сотні людей, життєвий шлях і діяльність яких були тісно пов'язані з цим вищим педагогічним закладом.

В основу архітектоніки праці покладено проблемно-хронологічний метод. Структура книги, а вона складається із вступу, семи розділів і висновків, концентрує увагу читачів на ключових аспектах минулого і сьогодення Полтавського педуніверситету.

У трьох розділах книги — «Полтавський учительський інститут», «Історико-філологічний факультет у Полтаві», «Інститут народної освіти та Інститут соціального виховання» — з'ясовується процес становлення вишу, підкреслюється, що починаючи з 1914 року і до середини 1930-их років духовну ауру педагогічного закладу творили видатні вчені й викладачі: основоположники національної української педагогіки Г.Г. Вашенко, історики Д.І. Багалій, І.Ф. Рибаків та Н.Ю. Мірза-Авакянц, філологи й етнографи М.Ф. Сумцов, В.О. Щепотьєв, Г.Й. Майфет, математик В.С. Воропай, фізик О.А. Победоносцев, композитор і диригент В.М. Верховинець.

Лейтмотивом трьох наступних розділів — «Педагогічний інститут у довоєнні роки», «Виш у час Великої Вітчизняної війни та післявоєнний період», «Педінститут у 1960-1980-их роках» — є вклад колективу вищого навчального закладу у підготовку вчительських кадрів в умовах тоталітарної системи, у роки воєнного лихоліття та післявоєнної відбудови. Особлива увага звернута на досягнення ВНЗ у кінці 1970 — в 1980-их роках, коли у пошуках шляхів підвищення якості підготовки молодих спеціалістів у Полтавському педінституті розробили і впроваджували експериментальну програму «Учитель» (школа — виш — школа), були встановлені тісні й різноманітні взаємозв'язки зі школами області, насамперед сільськими, широко використовувалася теоретична спадщина уславлених вихованців ВНЗ А.С. Макаренка та В.О. Сухомлинського.

Найбільшим за обсягом є останній розділ монографії «Університет на зламі століть», коли перед колективом закладу постали принципово нові завдання розбудови власне національної концепції вищої педагогічної освіти, перегляду структурно-змістовних складових навчально-виховного процесу, оновлення стратегічних підходів і тактичних принципів щодо напрямів діяльності. Авторами детально з'ясовується як на зламі століть зростає науковий рівень професорсько-викладацького складу, здійснювалася диференціація й гуманітаризація навчального процесу, його технологізація й комп'ютеризація, оновлювалася та розширювалася науково-методична і матеріально-технічна база, які забезпечують готовність майбутнього спеціаліста до роботи в умовах вибору власної педагогічної позиції, альтернативних підручників, інноваційних технологій, нового змісту та форм навчання.

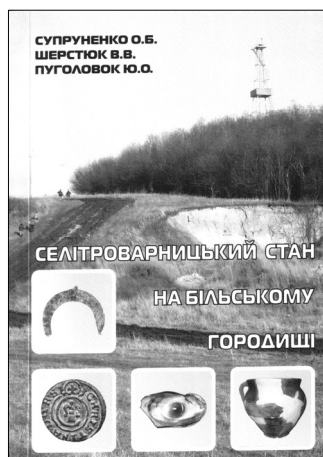
Книга ілюстрована 278 фотографіями. У ній наводяться дані про всіх ректорів (директорів) вишу з часу його заснування до наших днів, список співробітників педуніверситету станом на 1 жовтня 2009 року, відомості про викладачів, що мають почесні звання і урядові нагороди, є лауреатами державних, обласних і міських премій.

Можна з упевненістю стверджувати, що монографія знадобиться викладачам і вчителям, аспірантам, краєзнавцям, усім, хто цікавиться історією народної освіти і вищої школи. Книгу також можна використовувати у навчально-виховному процесі при підготовці спецкурсів, лекційних і семінарських занять з педагогіки, історії рідного краю тощо.

При подальшому доопрацюванні нарисувати історії вищого навчального закладу, а така робота необхідна у зв'язку з відзначенням у 2014 році столітнього ювілею Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, на наш погляд, автором слід репрезентувати в книзі ґрунтовні довідки про факультети, кафедри, а також про фундаторів вишу, його керівників, викладачів, що відзначилися своїми педагогічними і науковими здобутками.

В.П. Капелюшний

*Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Пуголовок Ю.О.
Селітроварницький стан на Більському
городищі / Олександр Борисович Супруненко,
В'ячеслав Вікторович Шерстюк, Юрій
Олександрович Пуголовок. — К.: ПП Вид-во
«Друкарня «Гротеск», 2010. — 94 с.*

На сторінках «Історичної пам'яті» не раз публікувалися матеріали про творчі здобутки науковців Центру охорони та дослідження пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації. І от знову приємна для красназців новина — у київському видавництві "Друкарня "Гротеск" побачила світ колективна монографія наукових співробітників Центру Олександра Супруненка, Юрія Пуголовка і В'ячеслава Шерстюка "Селітроварницький стан на Більському городищі" (К., 2010).

Більське городище — унікальна пам'ятка археології, одне з найбільших городищ Європи доби раннього залізного віку, розташоване в Котелевському й Зіньківському районах Полтавської та Охтирському районі Сумської області. Величезний археологічний комплекс, що включає три укріплення — Західне, Східне і Кузиленське — Велике укріплення Більського городища, курганні некрополі в урочищах Скоробір, Осняш, Марченки, Перещепине та інші, численні поселення скіфської доби, займає площу понад 800 гектарів.

Природним осередком формування покладів селітри зробили це місце потужні культурні нашарування I тисячоліття до н.е., відкладення наступних епох на майданчиках цитаделей, попелища-зольники посеред Західної фортеці та на чисельних селищах території й округи Великого укріплення, вали, зведені з прошарків чорноземного і суглинкового ґрунту, а передусім величні некрополі у складі численних курганів, споруджених із чорнозему і дерну.

Селітра (від лат. sal — сіль і nitrum — природна сода) — загальна назва нітратів амонію. У природі утворюється внаслідок розкладу органічних залишків під дією нітрофікуючих бактерій. Селітра використовувалася як головний складник при виготовленні чорного пороху. Для отримання нітратів амонію служили селітряниці — бурти землі з розритих курганів і могильників, гною, прошарків соломи і хмизу. При перегниванні суміші утворювалася речовина, яку варили у великих казанах з вапном. У результаті отримували селітру.

За описаною технологією селітру було економічно вигідно видобувати на Більському городищі, використовуючи як паливо деревину навколишніх густих лісів. Багатство угідь на воду, необхідну для такого виробництва, зробило цей залюднений після татарських набігів XV-XVI століть район одним з основних місць видобування селітри в Україні, що продовжував давати продукцію ще й у XIX столітті.

Із вивченням території та пам'яток Більського городища пов'язана й поява більшості наукових праць про селітроварництво та його археологічні рештки,

що з'явилися за останні 200 років. Уперше археологічні об'єкти селітроварників описав ще у 80-х роках XVIII століття О.Ф. Шафонський. У наступному столітті це питання досліджували археологи І.А. Зарецький, В.О. Городцов, Б.А. Шрамко, В.П. Андрієнко та інші.

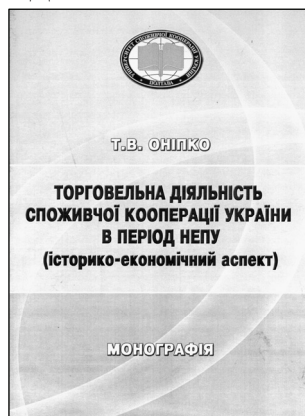
Розкопки Полтавської експедиції ДП НДЦ "Охоронна археологічна служба України" Інституту археології НАН України і Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації під керівництвом Б.А. Супруненка в урочищі Поле 2-ї бригади поблизу Більська у 2008-2009 роках дали можливість виявити рештки селітроварницького стану другої-третьої чвертей XVII століття. Саме матеріали вивчення цього рідкісного і добре збереженого комплексу й лягли в основу рецензованої книги.

Виявлений в урочищі виразний виробничо-житловий комплекс козацької епохи відноситься до періоду активного економічного освоєння території укріплення раннього залізного віку українським населенням Нового часу. Виробничі об'єкти тут представлені рештками трьох печей, а також двома господарськими ямами, що використовувалися в процесі виварювання селітри. Досить цікава колекція предметів, виявлених при розкопках польового стану селітроварів, представлених уламками побутового і виробничого інвентаря, серед якого: деталь рогача, точильні бруски, уламки оковки транспортних засобів того часу, підковка для чобіт, а також фрагменти характерного гончарного посуду. Час діяльності перших більських селітроварів підтверджується знахідкою в житлі мідного шведського соліда ризького карбування 1649 року, характерного для грошового обігу Лівобережної України і прикордоння Московського царства до початку правління Петра I.

Як відзначають автори книги, розкопки на поселенні в урочищі Поле 2-ї бригади позначили його перспективність не тільки для подальших досліджень у контексті пізньоскіфських пам'яток Лісостепу, а й для розробки проблем, пов'язаних з історією промислово-економічного розвитку земель Гетьманщини, особливо поширення в Українсько-Московському порубіжжі селітроваріння.

П.П. Панченко

УДК 334.735:339.16.012.34:94(477)

Онiпко Т.В. Торговельна діяльність споживчої кооперації України в період непу (історико-економічний аспект) / Тетяна Володимирівна Онiпко. — Полтава: РВВ ПУСКУ, 2010. — 345 с.

Сьогодні, коли формування ринкових інституцій стало вимогою часу й об'єктивною реальністю, роль торгівлі невпинно зростає. Кризовий стан сучасної економіки України безпосередньо позначається і на стані торговельної діяльності споживчої кооперації, яка через різні фактори не

може повніше реалізувати свої потенційні можливості, задовольнити запити суспільства, а отже — виконати свою основну функцію, яка полягає в соціальному захисті населення. Відтак наукове дослідження історичного досвіду торговельної діяльності споживчої кооперації України в умовах становлення соціально-ринкових відносин диктується потребами життя.

Монографія Т.В. Оніпко присвячена актуальній науковій проблемі — з'ясуванню специфіки торговельної діяльності споживчої кооперації України в період непу. З-поміж інших праць вона вигідно вирізняється своїм спрямуванням. У дослідженні вперше проаналізовано еволюцію торговельної галузі споживчої кооперації України від державного товарообміну на початку непу до монополізації оптового і роздрібного ринків у кінці 1920-х років.

Спираючись на документальні матеріали, авторка зуміла довести, що успіх торговельної галузі споживчої кооперації України в умовах конкурентної боротьби за ринок, був зумовлений не лише фінансовою податковою підтримкою влади, а й господарською ініціативою самих кооператорів і пайовиків.

У роботі чітко визначені та обґрунтовані предмет, об'єкт, мета, хронологічні межі та завдання дослідження. Об'єктом дослідження є політика держави щодо споживчої кооперації України в умовах становлення ринку в 1920-ті роки. Предмет дослідження — це торговельна діяльність споживчої кооперації України в ринковому середовищі, яка відіграла важливу роль у відбудові народного господарства країни, у вирішенні продовольчої проблеми та забезпеченні потреб населення у промислових товарах повсякденного вжитку.

До уваги читачів запропоновано широкий історіографічний огляд, в якому репрезентовано студію вітчизняних і зарубіжних істориків та економістів щодо окресленої проблеми.

Авторка вивчила, систематизувала й узагальнила значну кількість документів і матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, державних архівів Полтавської, Харківської, Дніпропетровської, Київської, Чернігівської та Одеської областей, відомчого архіву Укоопспілки, а також маловідомі у наукових колах статистичні збірники та періодичні кооперативні видання 1920-их років.

Монографія Т.В. Оніпко має чітку логічну структуру, складається з чотирьох розділів, зокрема: "Історіографічний аналіз проблеми та джерельна база дослідження"; "Налагодження торговельної діяльності споживчої кооперації України у 1921-1923 роках"; "Активізація торговельної діяльності споживчої кооперації в 1924-1925 роках"; "Державна політика щодо торговельної діяльності споживчої кооперації України в 1926-1928 роках".

З метою повнішого висвітлення торговельної діяльності споживчої кооперації в зазначений період авторка не обмежилася лише історичними чи економічними методами дослідження. Вона використала міждисциплінарний підхід до вивчення проблеми, який дав можливість глибше проаналізувати тему, визначити пріоритети і перспективи розвитку споживчої кооперації України.

Аналіз торговельної діяльності названої галузі української кооперації, висвітлення складного процесу завоювання ринку та максимального задоволення потреб як сільського, так і міського населення дозволив Т.В. Оніпко сформулювати ряд практичних пропозицій щодо підтримки кооперативного сектору економіки та відродження кращих традицій господарювання споживчої кооперації, зокрема в галузі торгівлі. Вона

пропонує при розробці економічної стратегії України враховувати потенціал кооперативного сектора економіки; отримати від державних органів необхідні гарантії щодо дотримання раніше ухвалених законодавчих актів, які стосуються діяльності споживчої кооперації. На основі проведеного аналізу історичного досвіду торговельної діяльності споживчої кооперації України в роки непу та з огляду на суспільні перетворення в економіці України Т.В. Оніпко доходить висновку про нагальну потребу в продовженні реформування системи, спрямованої на збільшення обсягів діяльності організацій і підприємств, зміцнення їх конкурентоспроможності та підвищення ефективності господарювання. У зв'язку з рішеннями уряду щодо передачі більшої частини місцевого бюджету сільським та районним радам актуальною видається державна допомога передусім сільській споживчій кооперації, яка за фінансової та моральної підтримки спроможна відродити безперервне забезпечення населення товарами широкого вжитку у найвіддаленіших куточках країни. Створення нових споживчих товариств не лише в селах, а й у містах дозволить підвищити зайнятість населення, зменшити безробіття, збільшити доходи сімей та поповнити ресурси місцевих бюджетів.

Накопичений досвід переконливо свідчить про те, що споживча кооперація України має все необхідне для того, щоб зробити помітний внесок у насичення ринку якісними продовольчими та промисловими товарами. Збереження якості заготовлених овочів, фруктів, молочних та м'ясних продуктів, їх систематична перевірка у власних лабораторіях кваліфікованими фахівцями та своєчасна доставка споживачеві через мережу магазинів у містах сприятиме підвищенню рейтингу споживчої кооперації. Торговельним підприємствам споживчої кооперації необхідно перейти від продажу імпоротної продукції до випуску власних товарів.

Актуальною є пропозиція авторки щодо проведення регулярних кооперативних виставок, на яких можна було б проводити дегустацію зразків якісної харчової продукції та демонстрацію-продаж промислових товарів, виробів народних промислів тощо. Важливим фактором розширення обслуговування споживчою кооперацією населення та поглиблення інтересу до неї з боку ділових партнерів виступає активізація участі організацій системи в роботі міжнародних, всеукраїнських, регіональних та місцевих ярмарків, поширення передового досвіду, стажування в країнах, які традиційно були торговельними партнерами українських кооператорів. Назріла необхідність видання та перевидання праць визначних теоретиків та практиків кооперативного руху, зокрема М.І.Тугана-Барановського, М.Зібера, Ф.Щербини, С.Подолінського, Б.Мартоса, О.Билимовича, П.Височанського, В.Целларіуса, С.Зарудного, П.Пожарського, О.Моргуна, І.Витановича, А.Жука, К.Левицького, Ю.Павликовського, С.Бородаєвського, В.Доманицького та ін.

Т.В. Оніпко рекомендує включити до навчальних програм сільських та районних загальноосвітніх шкіл предмет "Основи української кооперації"; посилити теоретичну та практичну підготовку студентів у вищих кооперативних навчальних закладах. На її думку, потрібно структурувати державну кооперативну політику, акцентувати увагу на пропаганді кооперативної ідеї, переваг кооперативного способу господарювання, природи кооперативних форм самопомоги, особливостей розвитку кооперації в Україні. Кооперативним структурам слід широко залучати наукові кадри, передусім висококваліфікованих фахівців, до проведення наукових досліджень з питань теорії і практики кооперативного будівництва,

особливостей кооперативного руху в окремих регіонах країни, внесення конкретних пропозицій щодо відродження української кооперації, зокрема, спонукати вчених до розробки таких актуальних проблем, як взаємодія кооперації з органами влади, оптимізація торговельної діяльності з метою задоволення потреб населення у недорогих, але якісних товарах, зростання конкурентоздатності споживчих товариств та їх спілок, поглиблення консолідації споживчої кооперації з іншими гілками української кооперації, вихід на світовий ринок.

Була б надзвичайно корисною інформаційно-просвітницька діяльність засобів масової інформації про значимість кооперативного руху й ефективність кооперації для соціального захисту населення, її впливу на суспільні відносини й економіку держави.

Стверджуючи високий науковий рівень монографії, звернемо увагу на відсутність іменного та географічного покажчиків, більш розлогіх додатків у вигляді окремих документів, спогадів, світлин та ілюстрацій.

Однак, незважаючи на висловлені зауваження, рецензована книга дає змогу по новому поглянути на господарський потенціал споживчої кооперації України в 1921-1928 роках та його використання державою не лише для відбудови економіки, а й для реалізації широкомасштабних більшовицьких проєктів індустріалізації країни в надзвичайно короткі терміни. Політичний досвід держави щодо споживчої кооперації України в умовах становлення ринку у 20-ті роки ХХ століття може бути використаний сьогодні при пошуку виходу з економічної кризи.

Теоретичне узагальнення кооперативного досвіду, який зробила Т.В. Оніпко в названій монографії, дає можливість визначити кілька основних властивостей, характерних для української кооперації. По-перше, кооперація здатна вирішувати масштабні і багатопланові економічні завдання. По-друге, кооперативні організації можуть сприяти вирішенню складних соціальних проблем суспільства, насамперед, підвищити зайнятість населення, підтримати найменш захищені його верстви. По-третє, кооперативні організації сприяють формуванню в широкого загалу людей особистої відповідальності за результати своєї праці, відновленню кращих принципів моральності. Усе це може позитивно позначитися не лише на розвитку сучасної української економіки, а й на морально-психологічній атмосфері в суспільстві.

С.Д. Гелей

Довідка про авторів

Бесєдіна Наталія Василівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка (далі ПНПУ)

Воронянська Наталія Олександрівна — аспірант ПНПУ

Гелей Степан Дмитрович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та політології Львівської комерційної академії

Год Борис Васильович — доктор педагогічних наук, професор, проректор з навчально-методичної роботи ПНПУ

Єрмак Олександр Петрович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ПНПУ

Капелюшний Валерій Петрович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології Київського національного університету

Кленко Сергій Федорович — доктор філософських наук, доцент, проректор з наукової роботи Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М.В.Остроградського (далі ПОШПО)

Кравченко Петро Анатолійович — доктор філософських наук, професор, декан історичного факультету ПНПУ

Литвинюк Людмила Вікторівна — кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогічної майстерності ПОШПО

Матвієнко Тетяна Олександрівна — асистент кафедри філософії та політології Полтавського університету економіки і торгівлі

Ніколаєнко Віктор Олександрович — аспірант ПНПУ

Панченко Петро Пантелеймонович — доктор історичних наук, професор кафедри історії України та правознавства Київського міського педагогічного університету імені Б.Грінченка

Ревезук Віктор Якович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ПНПУ

Сітарчук Роман Анатолійович — доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України ПНПУ

Степаненко Микола Іванович — доктор філологічних наук, професор, дійсний член Академії вищої школи України, ректор ПНПУ

Тронько Тетяна Володимирівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ

Щербань Олена Василівна — молодший науковий співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

Орієнтири для авторів збірника «Історична пам'ять»

Програмні цілі (основні принципи) або тематична спрямованість: дослідження актуальних проблем історії України та зарубіжних країн, історії, культури, традицій і постатей Полтавщини.

Редакція збірника «Історична пам'ять» приймає матеріали у такому обсязі: статті і студії — до 24 сторінок, повідомлення — до 16 сторінок, до рубрик «Освіта і виховання на Полтавщині», «Слово молодого автора», «З історії Полтавського педагогічного університету», «Краєзнавство в школі» тощо — до 12 сторінок, матеріали рубрик «Наш календар», «Нові праці з історії краю» — 3-5 сторінок, «Хроніка» — 1-2 сторінки.

Умовою публікації у збірнику є якість матеріалу, його актуальність, доступність для читача, оформлення бібліографії згідно діючих державних стандартів.

Обов'язкові вимоги:

1. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог ВАК України від 2008 та 2009 років, уміщених у Бюлетені ВАК України (2008. — №6; 2009. — №5.).

2. Матеріали подаються на дискеті 3,5" чи диску CD-R/RW у вигляді документа Word у форматі **rtf** з 1 роздрукованим ідентичним примірником на папері формату А4 (кегель — 14, інтервал — 1,5, поля — 2,0x2,0x2,5x1,5, шрифт — Times New Roman).

3. Рукопис матеріалу повинен розміщуватися у такому порядку:

- а) ініціали та прізвище автора (авторів) — зверху в правому куті «жирним» курсивом;
- б) назва роботи (великими «жирними» літерами) — від центру;
- в) анотації українською, російською та англійською мовами (кожне до 250 знаків) (автор, назва статті, резюме, ключові слова);
- г) основний текст статті;
- д) примітки (список джерел і літератури в порядку згадування в тексті);
- е) таблиці та малюнки;
- ж) підписи до малюнків.

4. Джерела та літературу розміщують у списку в такому порядку, в якому з'являються посилання на неї в тексті (ці посилання подаються цифрами у квадратних дужках під номером із зазначенням сторінки [1, с. 17]). Бібліографічний опис робіт подається у повній формі згідно діючих державних стандартів. Рекомендується дотримуватися таких зразків:

Для книг:

Смолій В. А. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. — К.: Либідь, 1993. — 502 с., іл.

Для статті у збірнику:

В'ялик М. Г. Хто був одним із перших творців ракетної зброї? / М. Г. В'ялик // Наш рідний край: Сторінки про піонерів ракетобудування, авіації та космонавтики і їх зв'язки з Полтавщиною [збірка]. — Полтава: Б. в., 1991. — С. 3 — 11.

Для журнальної статті:

Кресін О. В. Національна концепція Миколи Хвильового / О. В. Кресін // Український історичний журнал. — 1997. — № 6. — С. 58 — 63.

Для газетної статті:

Жовкопляс О. Майбутнє України твориться сьогодні / О. Жовкопляс // Освіта. — 1998. — №11. — 18 березня. — С. 5.

Для посилань на архівне джерело:

Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). — Ф. 166: Назва фонду. — Оп. 2. — Спр. 58: Назва справи.

5. Матеріали, виконані з порушенням цих правил, не розглядаються, не реєструються і не повертаються авторам.

6. Рукописи редакцією не рецензуються.

7. Редакція листується з читачами на сторінках збірника.

8. Матеріали публікуються на кошти автора. 1 сторінка друкованого тексту (відповідно до вище встановлених вимог) = 20 грн. + 20 грн. за 1 примірник збірника.

Історична пам'ять. 1'2010. Науковий збірник. – Полтава: ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2010. — 154 с.

Комп'ютерний набір
і коректування:

Лахно В. І.

Технічний редактор,
комп'ютерна верстка
та макетування:

Лахно О. П.

---

*Комп'ютерний набір, верстку та макетування виконано в
«Творчій майстерні історичного факультету» Полтавського
державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка*

Підписано до друку 27. 05. 2010 р. Гарнітура Таймс. Формат 60x84 1/8. Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 9,93. Зам. 78. Наклад 300 прим.

*Видруковано ПНПУ імені В. Г. Короленка
36003, м. Полтава, вул. Остроградського, 2
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 3817 від 01.07.2010 р.*
